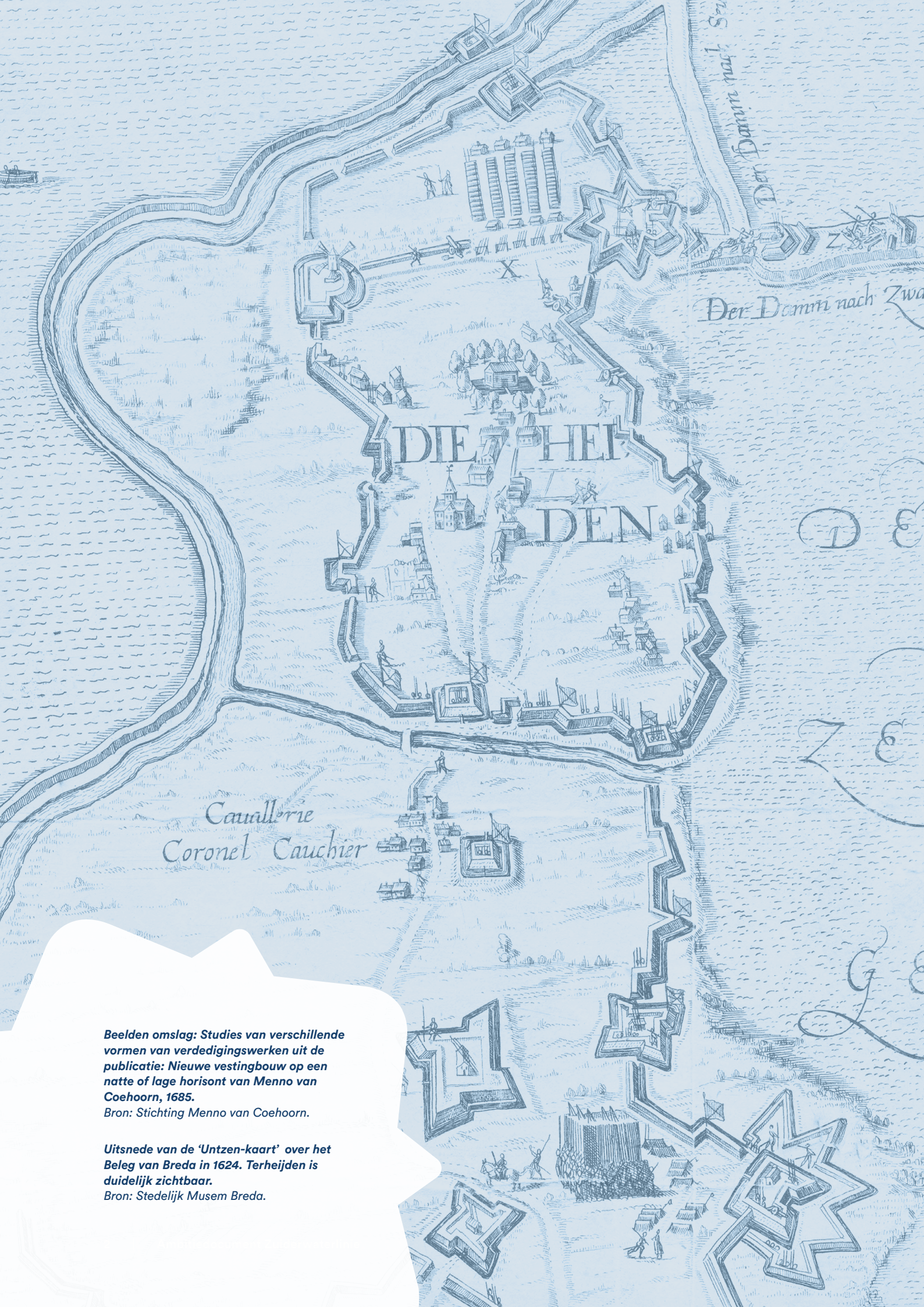

Ambitiedocument

Alliantie Zuiderwaterlinie

augustus 2021

Beelden omslag: Studies van verschillende vormen van verdedigingswerken uit de publicatie: Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont van Menno van Coehoorn, 1685.
Bron: Stichting Menno van Coehoorn.

Uitsnede van de 'Untzen-kaart' over het Beleg van Breda in 1624. Terheijden is duidelijk zichtbaar.
Bron: Stedelijk Musem Breda.

Inhoudsopgave

Leeswijzer 4

Deel A: De Stellingname 6

1. Onze visie voor de komende jaren
2. Onze missie: een zichtbare en beleefbare linie
3. Onze ambities in drie concrete doelen
4. Onze strategie: samenwerking als sleutel
5. Uitvoeringsprogramma Alliantie Zuiderwaterlinie

Deel B: Pijlers, de verdieping 22

1. De Zuiderwaterlinie: bijzonder militair erfgoed
2. Toerisme en recreatie als vliegwiel
3. Water, natuur en landschap als bondgenoten
4. Governance Alliantie Zuiderwaterlinie - of hoe wij samenwerken

Deel C: De kracht van de Zuiderwaterlinie 80

Stellingvisies en overkoepelend Meerjaren Uitvoeringsprogramma

1. West Brabantse Waterlinie; Bakermat van inundatie
2. Stelling van Willemstad; Forten rond het open water
3. Stelling Breda - Geertruidenberg; Linies en schansen
4. Stelling 's-Hertogenbosch - Heusden; Bekroonde vestingsteden en ommelanden
5. Stelling Grave - Ravenstein; Strijd met en tegen de Maas

De Linieplanner 2021 -2029

Deel D: Register verdedigingswerken 156

Deel E: Bijlagen 172

Bijlage 1. De Linieplanner 2.0

Bijlage 2. Matrix Governance Netwerk Zuiderwaterlinie-Alliantie

Bijlage 3. Zuiderwaterlinie Erfgoedvisie

Colofon 204

De Zuiderwaterlinie is de oudste, langste en meest gebruikte waterlinie van Nederland. Zij loopt van Bergen op Zoom tot Grave en verbindt elf historische vestingsteden en hun ommeland met elkaar.

Bespeur
Bekijk
Beleef

ZUIDER-
WATERLINIE
JE EIGEN RITME

Voor u ligt het Ambitiedocument van de Alliantie Zuiderwaterlinie. Het is een omvangrijk werk. Het is het resultaat van een unieke samenwerking met een gedeelde visie op - en passie voor - de toekomst van het verleden.

Het Ambitiedocument bestaat uit 5 delen. In **deel A** wordt de gezamenlijke, overkoepelende ambitie samengevat. In **deel B** volgt de toelichting op onze ambities in een aantal verdiepende hoofdstukken. In deze hoofdstukken onderbouwen we onze ambities en het uitvoeringsprogramma. We beschrijven ook hoe we deze ambities willen bereiken. In **deel C** worden de ambities vervolgens toegepast. Per stelling zijn stellingvisie en ambitieprogramma uitgewerkt. We laten zien hoe de ambities lokaal in samenhang vorm krijgen en welke kansen en mogelijkheden er liggen. Dit resulteert in 'De Linieplanner 2021-2024', het overkoepelende meerjaren programma met begroting, die als sluitstuk van dit deel is opgenomen.

Deel D en **deel E** vormen een naslagwerk voor wie nog meer informatie zoekt. In **deel D** staat het register van verdedigingswerken, dat wij met regelmaat actualiseren. In **deel E** vindt u een drietal bijlagen. Naast een globale begroting voor de komende periode tot en met 2024, vindt u nog een extra toelichting op het governance model en de vastgestelde Erfgoedvisie van de Zuiderwaterlinie.

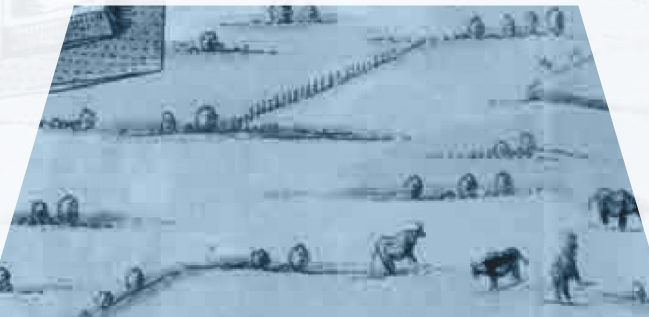
Een ambitiedocument is een belangrijke markering in de tijd. Na een eerste pioniersfase is de Alliantie samen op weg om nieuwe stappen te zetten. De visie die uit het document spreekt en de vertaling daarvan in plannen en projecten, geeft richting en houvast aan onze organisatie en onze samenwerking. Het is geen eindpunt, maar een begin; een inspiratiebron en een werkdocument.

Anne-Wil Maris

Programmamanager Alliantie Zuiderwaterlinie

1 DE STELLINGNAME

Dit document bevat de ambities om de Zuiderwaterlinie in de periode 2021 - 2029 verder te ontwikkelen. Het is opgesteld door de Alliantie Zuiderwaterlinie waarin sinds 2016 de provincie, de betrokken gemeenten, waterschappen en een groot aantal andere organisaties en personen zijn verenigd.

Wij, Alliantiepartners, beschouwen de Zuiderwaterlinie als een uniek cultuurhistorisch en landschappelijk ensemble. De linie verbindt feitelijk elf Brabantse vestingsteden en één Zeeuwse, maar is ook herkenbaar in Zuid-Holland en Gelderland. Op de grens van noord en zuid, op de overgang van klei en zand, protestant en katholiek, kortom op 'de Naad van Brabant' speelt de linie sinds jaar en dag een rol van betekenis in sociaal, economisch en cultureel opzicht.

Dit hoofstuk bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Onze visie voor de komende jaren

2. Onze missie: een zichtbare en beleefbare linie

3. Onze ambities in drie concrete doelen

4. Onze strategie: samenwerking als sleutel

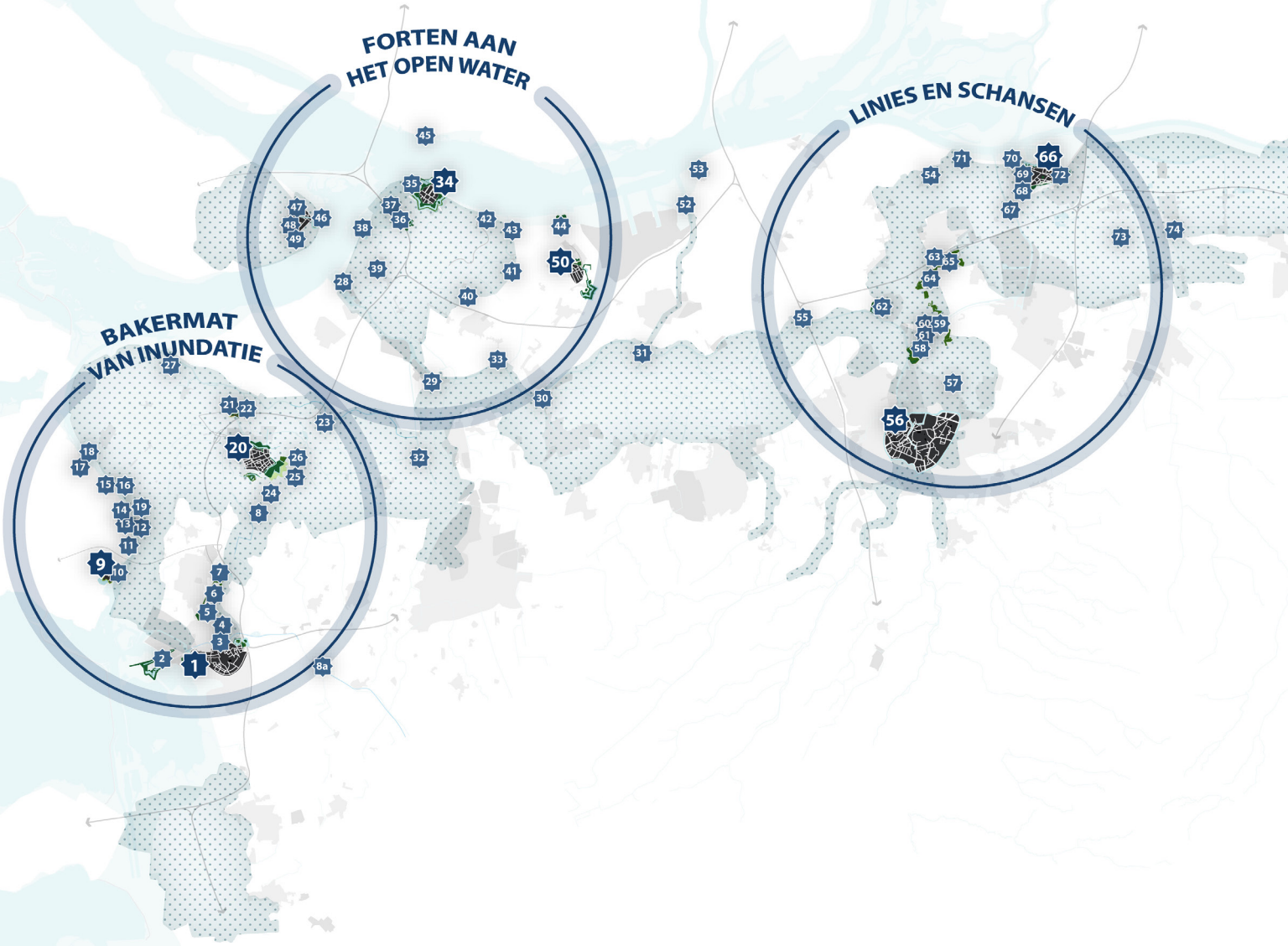
5. Uitvoeringsprogramma Alliantie Zuiderwaterlinie

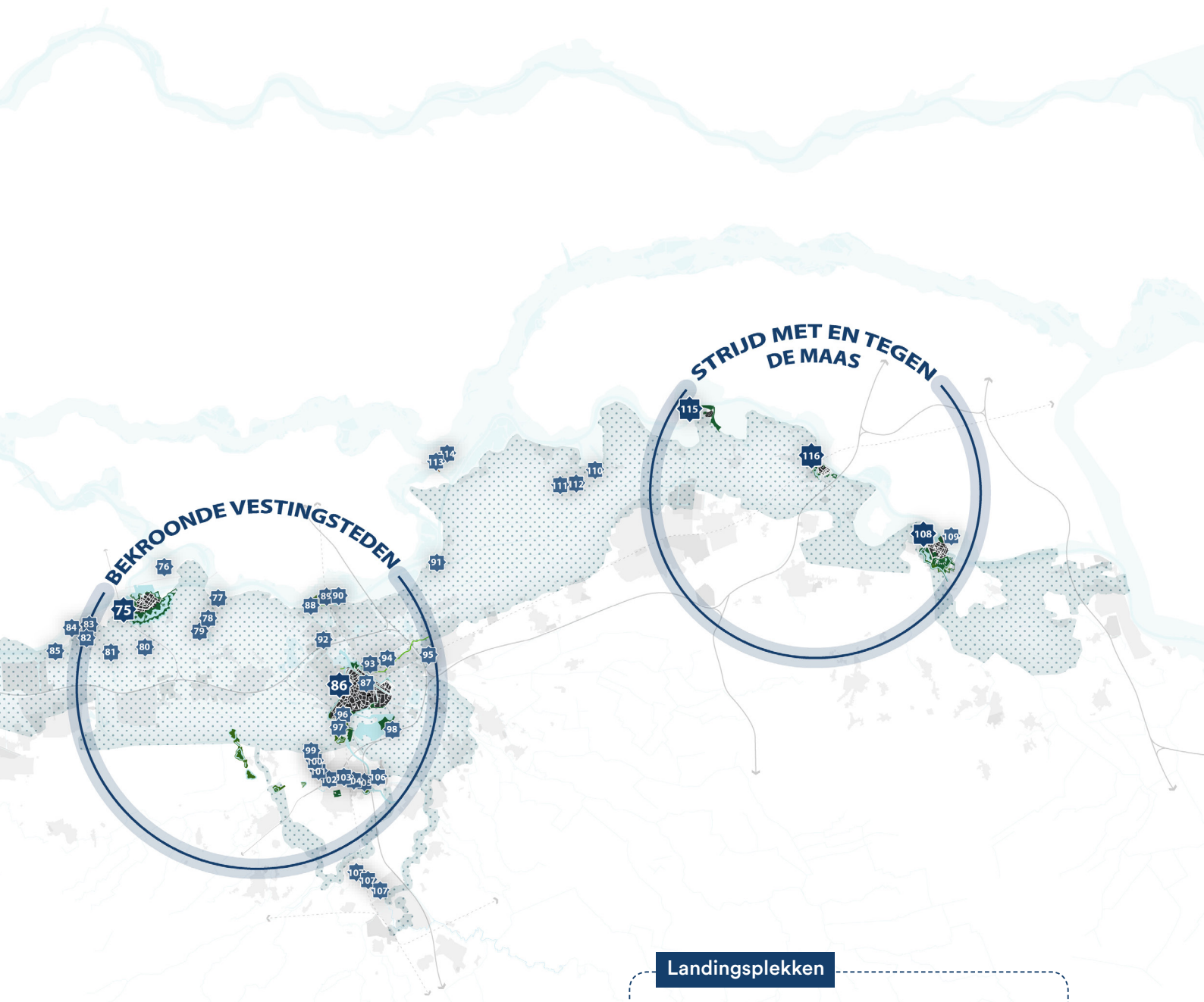
Beeld: Uitsnede van de vestingstad Bergen op Zoom in de 17e eeuw.
Bron: J.Blaeu, Obsidio Bredaem per Ambriosium Spinolam, 1649, Atlas van Loon / Wikimedia Commons.

De partners

De partners van de Zuiderwaterlinie zijn in vijf 'stellingen' georganiseerd:

West-Brabantse Waterlinie	*Bakermat van inundatie*
Stelling van Willemstad	*Forten aan het open water*
Stelling Breda - Geertruidenberg	*Linies en schansen*
Stelling 's-Hertogenbosch – Heusden	*Bekroonde vestingsteden*
Stelling Grave – Ravenstein	*Strijd met en tegen de Maas*

Landingsplekken

- vestingstad
- verdedigingswerken behorende tot de Zuiderwaterlinie
- inundatievlaktes Zuiderwaterlinie
- historische binnensteden

De legenda voor de verschillende verdedigingswerken is te vinden in hoofdstuk D 'Register Verdedigingswerken' op bladzijde 156.

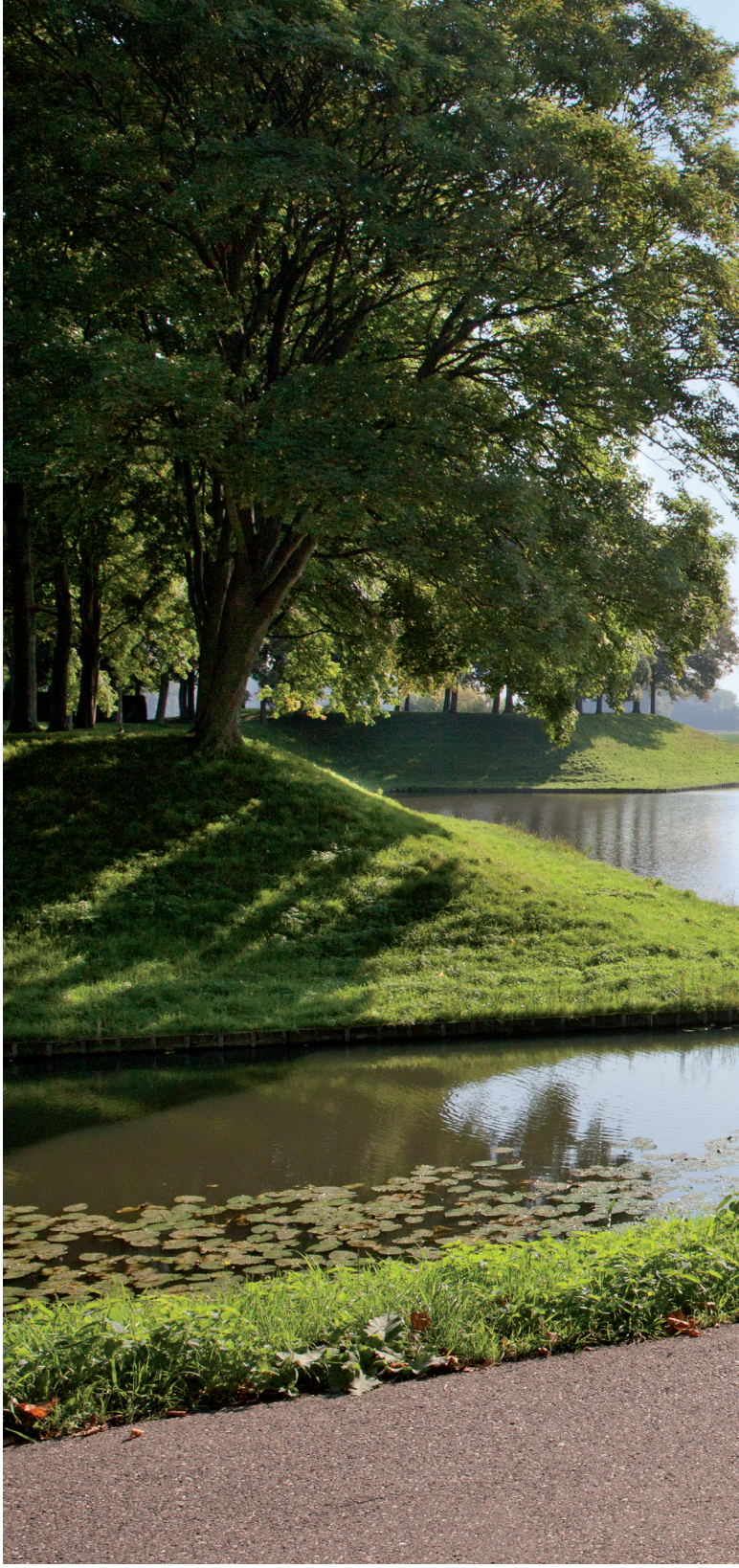
Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

Bron: 'Zuiderwaterlinie Erfgoedvisie', Cuijpers Advies.

1. Onze visie voor de komende jaren

Als partners hebben we ons de afgelopen jaren ingespannen om de Zuiderwaterlinie op de (inter)nationale kaart te zetten. Wij zien veel mogelijkheden om in de komende periode de verschillende karakteristieke onderdelen en verhalen van de linie verder aaneen te smeden. Daarbij hanteren we als uitgangspunt dat de linie lokaal is verankerd; tegelijkertijd houden we het oog gericht op het geheel. Door samen het verhaal van de Zuiderwaterlinie te vertellen kunnen we het merk 'Zuiderwaterlinie' nog steviger inhoud en vorm geven. Zo zorgen we ervoor dat de linie zich nóg beter onderscheidt, nóg aantrekkelijker wordt voor recreatie en toerisme en een nóg rijkere inspiratiebron is voor de vele ruimtelijke en maatschappelijk opgaven in het gebied.

Met dit programma bouwen we tot 2029 aan een nog mooiere Zuiderwaterlinie.

Om onze visie te realiseren hebben wij als Alliantie al de nodige stappen gezet. Zo is een aantal vestingwerken en forten in ere hersteld, al dan niet met een nieuwe gebruiksfunctie als resultaat. Er is natuur ontwikkeld, er zijn wateropgaven gerealiseerd en er is werk gemaakt van de recreatieve en toeristische

Op 17 juni 2021 werd een nieuwe Langeafstand Fietsroute gelanceerd: de LF Waterlinieroute. Deze fietsroute start in het West-Brabantse deel van de Zuiderwaterlinie, bij Bergen op Zoom. Met de LF Waterlinieroute fiets je door aantrekkelijke natuurgebieden, op zoek naar Nederlands erfgoed op wereldniveau. De fietsroute is circa 410 kilometer lang. Vanaf Bergen op Zoom fiets je via Steenbergen, Willemstad, Klundert en bij Geertruidenberg steek je over naar de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

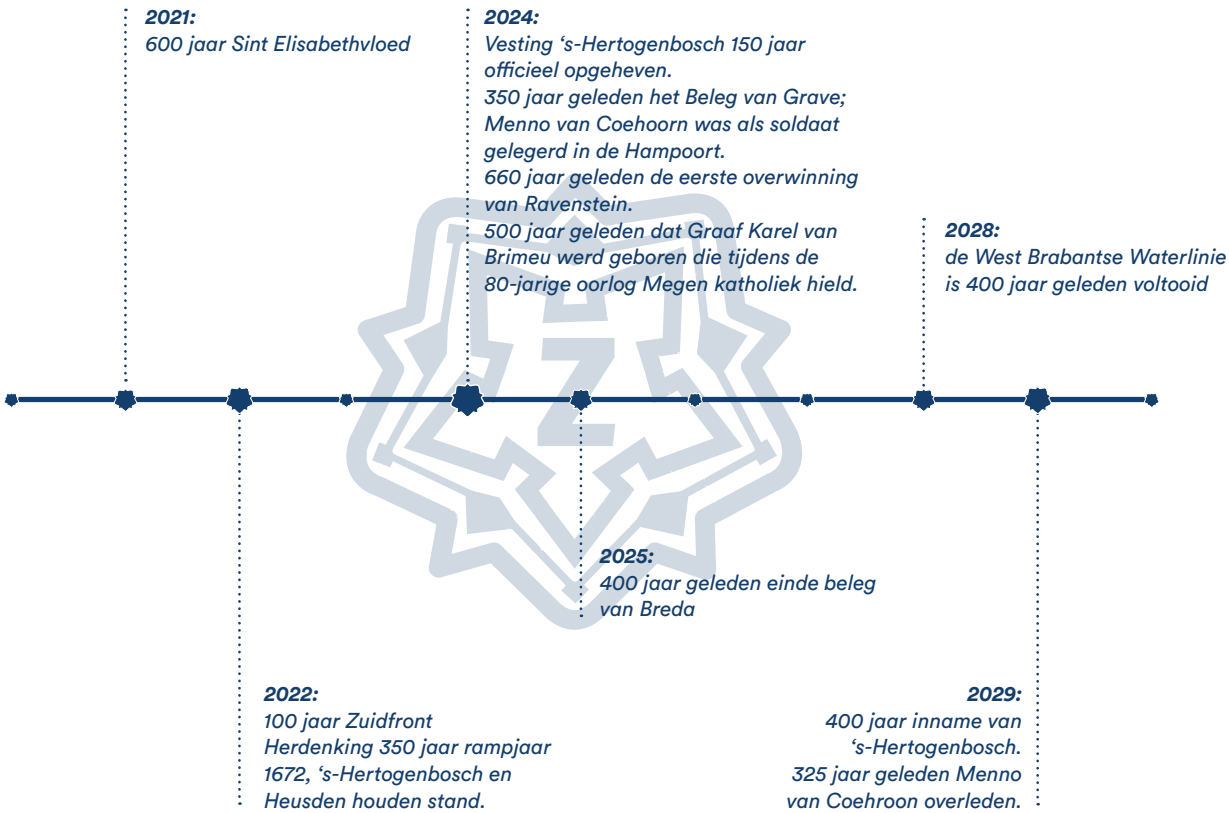
De wallen van de vestingstad Klundert. *Bron: Lieske Meima.*

ontsluiting van de Zuiderwaterlinie als geheel en van specifieke onderdelen ervan. Eigenaren en overheden zijn zich bewust van hun zorgvuldigheid bij het beheer van monumentale liniecomponenten. Lokale heemkundigen hebben een kennisagenda opgesteld. De linie wint aan bekendheid bij het publiek en zij mag zich verheugen in de belangstelling van pers, ondernemers en inwoners. Intussen verliezen we niet uit het oog dat alles wat we ontwikkelen en opbouwen ook bewaard kan worden en in stand gehouden wordt.

Het Twaalfjarig Bestand was nauwelijks ten einde (1621) of de Spanjaarden sloegen het beleg rond Breda. Na een beleg van negen maanden gaf Justinus op 31 mei 1625 de vestingstad Breda over aan Spinola en het Spaans gezag. In 2025 is deze historische mijlpaal exact 400 jaar geleden.

Bron: Diego Velázquez - Museo del Prado, Madrid

Historische mijlpalen gekoppeld aan een zichtbare en beleefbare Zuiderwaterlinie.

2. Onze missie: een zichtbare en beleefbare linie

Nu, begin 2021, richten we de blik opnieuw vooruit en scherpen we onze ambities aan. We doen dat op basis van de volgende nieuwe missie:

In ons uitvoeringsprogramma voor de regio en de vijf stellingen geven we onszelf tien jaar om ervoor te zorgen dat het erfgoed van de Zuiderwaterlinie zichtbaar en beleefbaar is in de samenleving. Dáár gaan we voor. In 2029 staat er een waterlinie die gedragen wordt door inwoners en bezoekers en die een inspiratie vormt voor andere samenwerkingsprojecten en toekomstige ontwikkelingen. In dat jaar herdenken we het Beleg van 's-Hertogenbosch, een belangrijke gebeurtenis voor de Zuiderwaterlinie, dat jaar 400 jaar geleden. Bovendien is het in 2029 ook 325 jaar geleden dat Menno van Coehoorn, de grondlegger van de Zuiderwaterlinie, overleed.

3. Onze ambities in drie concrete doelen

We werken onze visie en missie uit in enkele ambities en doelstellingen op verschillende terreinen waarop wij opgaven zien. De rode draad erin is dat we de Zuiderwaterlinie als een samenhangend geheel terugbrengen in het collectieve bewustzijn, de verhalen uitdragen en het erfgoed zichtbaar en beleefbaar maken. Daartoe willen we de betekenis van dit erfgoed op drie aspecten versterken.

3.1. Collectief geheugen ontsluiten

In geen enkele Nederlandse provincie is zo veel en vaak gevochten als in Noord-Brabant. De militaire geschiedenis van Noord-Brabant is van belang voor de staatsvorming van Nederland. Daarnaast vertelt de linie ook het verhaal van de leefomstandigheden en identiteit van haar inwoners. De landschappelijke processen hebben gedurende eeuwen de leefomstandigheden van haar inwoners bepaald. Ten slotte is de linie een natuurlijke barrière geweest met 'Holland', met alle gevolgen van dien. Dat alles maakt de Zuiderwaterlinie het beschrijven en onderzoeken waard. De Zuiderwaterlinie draagt het verhaal van Brabant en de Brabantse identiteit als collectief geheugen in zich.

2029

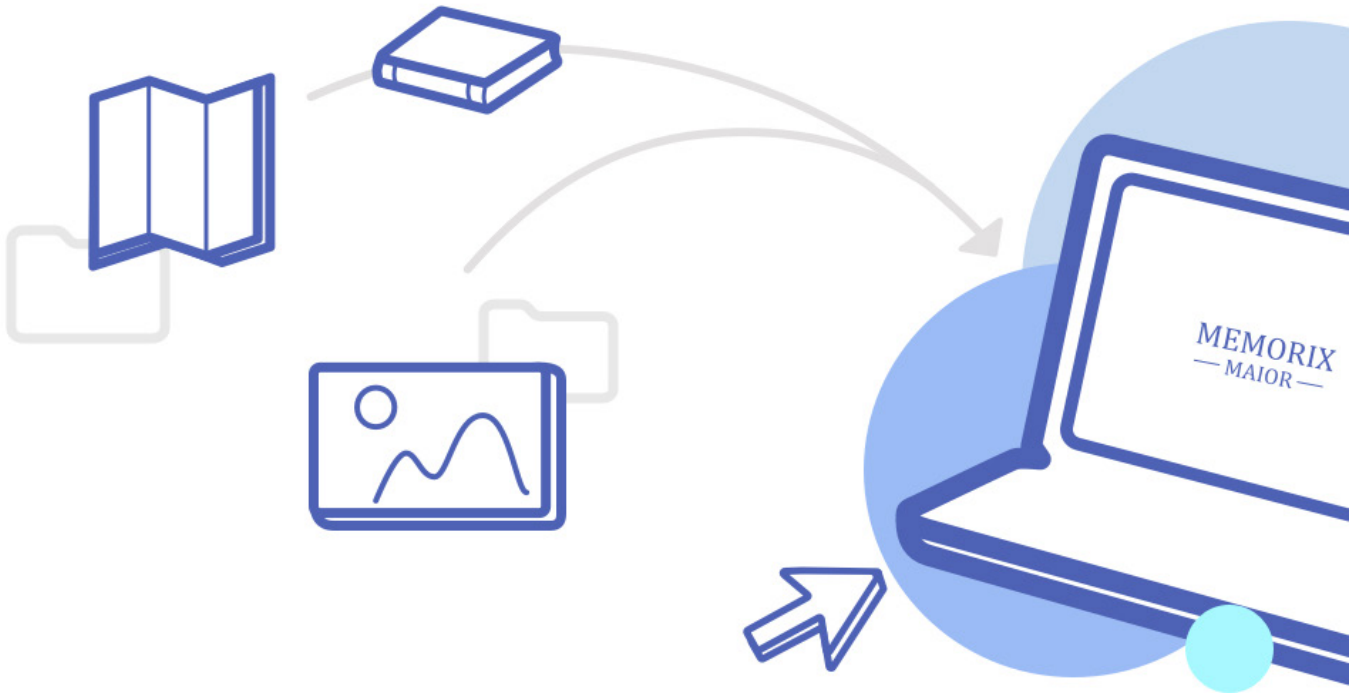
We willen dat kennis en het onderzoek in 2029 een solide basis vormen onder toekomstige ontwikkelingen van de Zuiderwaterlinie. De kennis van de linie is versterkt en verdiept, samengebracht en ontsloten in het verhaal van Brabant. De Zuiderwaterline heeft een levendige onderzoekgemeenschap, kennisorganisaties zijn enthousiaste partners en samen zoeken we naar fondsen. Onze collecties en verhalen ontsluiten we op locatie maar ook digitaal via de Brabant Cloud en gekoppeld aan andere kenniscollecties. De Zuiderwaterlinie is erkend en bekend als onderdeel van het nationale erfgoed.

3.2 Bijdragen aan de regionale economie, top in erfgoedtoerisme

Wij willen de mogelijkheden van de Zuiderwaterlinie voor toerisme en recreatie veel beter benutten dan nu het geval is. Met tot de verbeelding sprekende verhalen en monumenten heeft de linie grote kansen in de vrijetijdseconomie.

2029

Onze ambitie is dat de Zuiderwaterlinie in 2029 behoort tot de nationale top in het erfgoedtoerisme. Hier zijn bezoekers bij uitstek welkom om het gebied te komen ontdekken, te beleven en er naar terug te keren. Een cultuurhistorisch interessante en aantrekkelijke omgeving draagt bovendien bij aan het vestigingsklimaat in vooral de kenniseconomie.

3.3. Kwaliteit van de leefomgeving bevorderen

Met onze kennis leveren wij een bijdrage aan maatschappelijke en ruimtelijke opgaven in het gebied, zoals op het terrein van watermanagement, natuur, infrastructuur. Als drager van de kwaliteit van de leefomgeving biedt de Zuiderwaterlinie een inspirerend kompas bij het behoud of herstel van het Brabantse landschap.

Boven: De Brabant Cloud - In Brabant Cloud sla je je erfgoedcollectie veilig op volgens de nieuwste technologische ontwikkelingen.
Bron: brabantcloud.nl

2029

In 2029 is de Zuiderwaterlinie een bekende, gewaardeerde en gehonoreerde bron van inspiratie, kennis en onderzoek.

Rechts: Touren langs de Zuiderwaterlinie: Verschillende vervoersmiddelen en routes om de Zuiderwaterlinie te ontdekken.
Bron: www.vestingstedenroute.nl

4. Onze strategie: samenwerking als sleutel

Als we onze ambitie om de Zuiderwaterlinie verder te ontwikkelen willen waarmaken, dan is samenwerking het sleutelwoord. Daarvoor gelden de komende jaren enkele principes die zowel betrekking hebben op de aard van de samenwerking als op het resultaat van gebundelde energie.

4.1. Lokale energie als uitgangspunt

De recente successen in de Zuiderwaterlinie zijn te danken aan het enthousiasme en de inspanningen van vele partijen: bewoners, ondernemers, heemkundekringen, landschapsorganisaties, overheden, etc. Die maatschappelijke energie is lokaal verankerd. Zij werkt aanstekelijk en biedt ook in de toekomst de beste basis voor duurzaam resultaat. Deze energie stroomt het best in een lichte organisatiestructuur waarbinnen alle partijen gelijkwaardig hun rol vervullen. Ontwikkelingssnelheden en de invulling van het programma kunnen dus per stelling en ook ín een stelling verschillen.

'De Zuiderwaterlinie versterkt het lokale fundament.'

4.2. Samenwerken loont

Samen werken we aan de zichtbaarheid en beleefbaarheid van de Zuiderwaterlinie. Soms liniebreed, soms per stelling, soms in gelegenheidscoalities. Soms structureel, soms incidenteel. Soms tussen alliantiepartners onderling, soms met derden. We werken slagvaardig en gelijkwaardig samen, op basis van bestaande verbanden en geënt op de meerwaarde die we zien. Zo bouwen we stap voor stap aan een hechte community waarin iedereen gelijk is en er aandacht is voor grote en kleinere partner- en publieksevenementen.

'Het geheel is meer dan de som van de delen.'

4.3. Op zoek naar nieuwe samenwerkingspartners

Samen gaan we door met het realiseren van een groter bereik van publiek, markt en maatschappelijk veld. Ondernemers ontwikkelen aanbod, maatschappelijke en onderwijsorganisaties verbinden de linie waar mogelijk met hun eigen opgaven. Het publiek weet de linie te vinden, zowel inwoners als toeristische bezoekers van verder weg. Ons programma is een gezamenlijke overheidsinvestering die ook privaat initiatief uitlokt. Zo komen we op een schaal die de provincie overstijgt: het nationale en Europese niveau.

'Nieuwe partners brengen nieuwe energie en kansen.'

4.4. Meer massa en samenhang

Met meer massa en samenhang winnen we in alle opzichten aan betekenis: voor inwoners, publiek, ondernemers, kenners en beleidsmakers. Ook hier bouwen we voort op de lokaal gewortelde 'bottom-up' werkwijze. Door lokale en regionale initiatieven te koppelen aan het grotere verhaal, creëren we aandacht, middelen en resultaat. Zo kunnen we het verhaal van de Zuiderwaterlinie breder uitdragen en het de betekenis geven die het verdient.

'Massa en samenhang zijn sleutels voor vernieuwing.'

4.5. Fondsen bundelen

Publieke investeringen in de Zuiderwaterlinie komen van verschillende overheidsorganisaties, met verschillen in financiële draagkracht en verantwoordelijkheid. Bundeling van financieringsbronnen kan de haalbaarheid van een project of activiteit bevorderen, maar ook een vruchtbare koppeling opleveren met andere gebiedsprogramma's van provincie, regio's en gemeenten of investeringen van private partners langs de linie. Met behulp van de Erfgoedvisie Zuiderwaterlinie zoeken wij dergelijke koppelingen doelgericht op, met respect voor elkaars positie.

'Gebundeld geld maakt meer mogelijk.'

4.6. Kansen verknopen

Naast de lokale en regionale ambities, kijken we naar mogelijkheden om kansen op een hoger niveau met elkaar te verknopen. Dat doen we door oog te houden voor de verbindingen tussen de monumentale hoogtepunten van de linie. We benutten de meerwaarde van de samenwerking om aan ons gezamenlijk doel te werken. We leren van elkaar in onze eigen opgaven en tempo. We inspireren elkaar en trekken samen op, ieder met eigen mogelijkheden en ambities. We gaan uit van de kracht van de stellingen en de partners, maar voelen ons tegelijk uitgedaagd om de onderlinge samenhang en gezamenlijke herkenbaarheid te organiseren en vast te houden.

'Lokale kracht en ambities verbinden dus.'

4.7. Samenhang zoeken

Samen leiden acties tot een betekenisvol geheel: een verhaal dat op vele manieren wordt verteld en beleefd. Lokale initiatieven laten zich uitdagen om met inspirerende en passende projecten te komen. Waar we als Alliantie kunnen aansluiten of aanjagen, zullen we dat niet nalaten. Bijvoorbeeld door aan te geven binnen welke context en kaders het grootste effect mag worden verwacht. Het regionale en (inter)nationale belang van de Zuiderwaterlinie komt duidelijk naar voren.

'Door samenhang nieuwe energie losmaken.'

In 1999 is een ontwikkelingsplan opgesteld om de vestingwerken van 's-Hertogenbosch meer zichtbaar en beleefbaar te maken. Deze ontwikkelingen rond de vesting zoals bij het Bolwerk Sint Jan, zijn een goed voorbeeld waarin restauratie integraal is aangepakt met andere opgaven.

Bron: www. zuiderwaterlinie.nl

5. Uitvoeringsprogramma Alliantie Zuiderwaterlinie

Onze visie, missie en (samenwerkings)ambities hebben wij uitgewerkt tot een uitvoeringsprogramma voor de komende jaren. De vijf afzonderlijke stellingen hebben dat gedaan in de vorm van een programma per stelling. De uitvoeringsprogramma's van de stellingen zijn bijeengebracht in een apart document. Dit hoofdstuk beschrijft de belangrijkste acties van de Alliantie Zuiderwaterlinie voor de periode 2021 – 2029.

5.1. Ruimtelijke ontwikkelingen verbinden

Over de hele Zuiderwaterlinie groeit de behoefte aan samenhang en aan het duurzaam voortbouwen op de eerdere resultaten.

Ten aanzien van ruimtelijke ontwikkelingen onderscheiden we drie niveaus waarop we aan de slag willen:

a. Verbinding door recreatieve routes

Nu veel bouwwerken er weer goed bijstaan, neemt de behoefte aan onderlinge verbindingen toe. Opname van het gerestaureerde of herontwikkelde erfgoed in recreatieve routes nodigt meer mensen uit om ermee in aanraking te komen en ervan te genieten. Een aantal routes is al gerealiseerd; andere staan op de wensenlijst. Als het even kan ligt zo'n

route in lijn met een cultuurhistorische waarde, bijvoorbeeld een waterloop zoals de Ligne of een liniedijk. Of een route sluit aan bij een al bestaand initiatief en maakt verbindingen in de vorm van pontjes. Of heemkundigen organiseren ommetjes met storytelling.

b. ***Restaureren met meerwaarde***
In de Zuiderwaterlinie besteden we veel aandacht aan de restauratie, herbestemming, reconstructie van bijvoorbeeld vestingwerken en forten. Meer dan tot nu toe kan restauratie ertoe bijdragen aan de belevingswaarde van deze bouwwerken, zeker doordat zij als parels aaneengeregen zijn tot een landschappelijke ketting in het gebied. Voorbeelden zijn de vestingen van Grave, Klundert en Steenbergen, de forten Prins Frederik, Buitensluis en Sabina en de West Brabantse Waterlinie. De vesting van Den Bosch is een voorbeeld waarin restauratie integraal is aangepakt met andere opgaven.

c. ***Inundatiegebieden ontsluiten***
De recreatief-toeristische routes doorkruisen vaak inundatiegebieden, in feite de meest wezenlijke historische component van de Zuiderwaterlinie. Toch zijn ze in het landschap vaak minder goed herkenbaar, zelfs als ze nog ongeschonden zijn. Het is van belang die herkenbaarheid te vergroten op plekken waar de mogelijkheid zich voordoet: aansluitend op prioriteiten in het natuur-, water- en landbouwbeleid en andere gebiedsontwikkelingen. Daar zijn al voorbeelden van, zowel binnen als tussen stellingen en in de aansluiting van de Zuiderwaterlinie met omliggende waardevolle landschappen.

5.2. Landingsplekken aanleggen

Om het (inter)nationale publiek beter aan te trekken, moet de linie vindbaar zijn. Daarom gaat een aantal locaties fungeren als fysieke ‘landingsplek’ en komt er een online ‘landingsplek’. Essentieel is dat bezoekers van daaruit de linie optimaal kunnen beleven en nieuwsgierig raken naar andere bestemmingen in de linie. Er is veel te beleven, het militaire verleden is prominent aanwezig, er kunnen relatief grote publieksstromen terecht, ze zijn herkenbaar als onderdeel van de linie en er is praktische en historische informatie te vinden. Het is de bedoeling om ook toeristen die een bezoek aan het Zuiderwaterliniegebied brengen, maar zich niet bewust zijn van de bijzondere geschiedenis, op die plekken in contact te brengen met de Zuiderwaterlinie. De online landingsplek is ook een verbindend ontmoetingspunt voor bezoekers en geïnteresseerden.

Een van de mogelijke landingsplaatsen om (inter)nationaal publiek te trekken is Fort Isabella in Vught.

Bron: www.zuiderwaterlinie.nl

De gevels van de gebouwen in de historische binnenstad van Geertruidenberg.

Bron: www. zuiderwaterlinie.nl

5.3. Nieuwe aanleidingen zien en benutten

De militaire geschiedenis schemert overal door, maar is slechts op een beperkt aantal plaatsen dominant, met name rond vestingen, forten en schansen. In inundatiegebieden domineert de landbouw- of natuurfunctie. In sommige gebieden treden andere erfgoedlagen op de voorgrond. Ook op andere terreinen in andere sectoren zoeken wij partners met ambities om met gezamenlijke projecten crossovers te maken in en met de Zuiderwaterlinie. Klimaatverandering bijvoorbeeld kan aanleiding zijn om een nieuwe laag in het landschap aan te brengen, als een vervolghoofdstuk in de bewogen landschapsgeschiedenis. De Zuiderwaterlinie is nooit ver weg.

5.4. Onderzoek uitbreiden

De Zuiderwaterlinie is een waardevolle bron van zowel fundamentele als praktische kennis. De komende jaren willen we onder historici, heemkundigen en onderwijsinstanties de belangstelling voor de Zuiderwaterlinie stimuleren opdat zij hun kennis verder verdiepen, uitwisselen, digitaal vastleggen en ontsluiten vanuit verschillende perspectieven. Er is al een actieve groep deskundigen en onderzoekers langs de linie. Inmiddels zijn de eerste liniebrede resultaten te zien en zijn de eerste collecties online bij elkaar gebracht en te raadplegen. Daarvoor gebruiken we de Brabant Cloud. We willen de lokale en regionale kennis verbinden tot een gezamenlijke onderzoeksagenda, in samenwerking met Erfgoed Brabant. Waar dat gewenst is ondersteunen we heemkundekringen bij het toegankelijk maken van hun kennis over de linie. Structureel organiseren we drie tot viermaal per jaar een Zuiderwaterlinie-erfgoedcafé met heemkundekringen. Om initiatieven in het academische veld los te maken, willen we de komende jaren ook zelf onderzoek initiëren en vastleggen. Ook

willen we ons aansluiten bij kenniscentra zoals het Kenniscentrum Nederlandse Waterlinies en andere kennisinstituten en opleidingen. Omgekeerd kunnen wij onze erfgoedkennis inzetten voor kennisoverdracht in (volwassenen)educatie en het regulier onderwijs.

5.5. Passende financiering

De meervoudige ambitie van de Zuiderwaterlinie vraagt om een passende financiering. Het is een zaak van publieke, private én particuliere partijen om samen in de linie te investeren en deze tot bloei te brengen. De bundeling van energie, ambitie en bereidheid om de handen ineen te slaan biedt ondernemers en lokale partijen de zekerheid dat hun ideeën en investeringen landen in een solide ontwikkeling met draagvlak. Hun inbreng is noodzakelijk en kan variëren van sponsoring van activiteiten of restauraties tot het daadwerkelijk bijdragen aan de ontwikkeling, door eigen producten of arrangementen op de markt te zetten die aan de Zuiderwaterlinie zijn gelieerd. Op korte termijn beantwoorden wij de vraag hoe zo'n financieringsconstructie er precies uit zou moeten zien en wie daartoe het beste het initiatief neemt.

We willen de ontwikkeling van de linie koppelen aan lopende en nieuwe initiatieven, programmalijnen en financieringsstromen voor de ontwikkeling van het gebied of een deel ervan.

We gaan ervan uit dat de Zuiderwaterlinie als integraal erfgoedensemble gemakkelijker aanspraak kan maken op middelen voor haar erfgoedopgave en de recreatief-toeristische ontwikkeling.

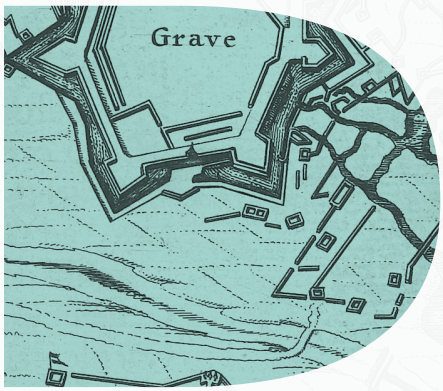
5.6. Marketing en communicatie

Marketing en communicatie hebben tot doel samenhang aan te brengen, zonder het eigene van stellingen en gemeenten tekort te doen. We willen zoveel mogelijk mensen - toeristen maar ook de inwoners zelf - duidelijk maken dat hun bestemmingen onderdeel zijn van die grotere Zuiderwaterlinie. We willen bereiken dat een bezoek aan één deel van de linie de aanleiding is om ook andere delen te bezoeken.

We bouwen daarbij voort op onze huidige marketingstrategie, ons sterk merk en de daarop gebaseerde wijze van communiceren. De Alliantie beheert het merk 'Zuiderwaterlinie', met daaraan gekoppeld een basisaanbod van producten en diensten die de beleving van de linie versterken. De markt zal voor het grootste deel bediend worden door ondernemers, lokale partners en initiatiefnemers. Zij bouwen aan een onderscheidend en gevarieerd aanbod. In de stellingen zijn we actief bij het inspireren en faciliteren van ondernemers en initiatiefnemers, onder meer samen met VisitBrabant, ANWB, regionale toeristische bureaus en VVV's. Ook de lokale en regionale heemkundekringen spelen hier een belangrijke, verbindende rol.

Doordat partners lokaal activiteiten organiseren houden we samen het merk vitaal. Sommige activiteiten zijn lokaal of regionaal, aan andere doet de hele linie mee. Daarover besluiten we samen vooraf als we een jaarkalender maken waarop iedereen kan aanhaken. We houden het merk ook levendig met campagnes, een jaarlijkse netwerkbijeenkomst en door mee te doen met bestaande publieksevenementen van anderen, uiteraard voor zover die bijdragen aan onze doelstelling. ■

3

DE PIJLERS: DE VERDIEPING

Dit deel geeft een toelichting op onze ambities in een viertal verdiepende hoofdstukken die samen de pijlers vormen waarop de Zuiderwaterlinie rust: erfgoed, toerisme & recreatie, landschap en de governance. In deze hoofdstukken onderbouwen we onze ambities en het uitvoeringsprogramma. We beschrijven ook hoe we deze ambities willen bereiken.

Elk hoofdstuk begint met een korte samenvatting. Daarna wordt dieper ingegaan op de betreffende pijler van de Zuiderwaterlinie, in tekst, maar ook met gedetailleerde historische en eigentijdse kaarten en beeldmateriaal.

Dit hoofdstuk bestaat uit de volgende onderdelen:

1. De Zuiderwaterlinie: bijzonder militair erfgoed
2. Toerisme en recreatie als vliegwiel
3. Water, natuur en landschap als bondgenoten
4. Governance Alliantie Zuiderwaterlinie - of hoe wij samenwerken

Beleg en inname van Grave door Maurits in 1602, Scheepsmuseum S.1034 (15), kaart 098.
Bron: www.geheugenvannederland.nl, 2015.

1. Pijler

De Zuiderwaterlinie; bijzonder militair erfgoed

Samenvatting Pijler 1:

Voor de Zuiderwaterlinie is in 2019 een zogenaamde Erfgoedvisie opgesteld. In dat document staat wat wel en niet tot de Zuiderwaterlinie behoort. Ook bevat de visie een jaarlijks te actualiseren register waarin elk vestingwerk wordt getypeerd en gekwalificeerd. Hier volgt een samenvatting.

Versterkte verdedigingslijn

Net als andere waterlinies is de Zuiderwaterlinie een lijnvormig militair verdedigingswerk. De verdediging ervan is gebaseerd op het feit dat vijandelijke legers met hun paarden en kanonnen ondergelopen land moeilijk konden oversteken. Gebieden werden dus onder water gezet en op plekken waar dat niet kon, werden versterkingen gebouwd in de vorm van forten en vestingen. Als dat mogelijk was, werd er gebruik gemaakt van bestaande vestingen. De Zuiderwaterlinie wordt wel de oudste waterlinie in Nederland genoemd. Dat geldt in ieder geval voor de West Brabantse Waterlinie bij Bergen op Zoom, een belangrijke bouwsteen van de Zuiderwaterlinie, die al van 1628 dateert. De eigenlijke Zuiderwaterlinie is omstreeks 1700 ontworpen door de vestingbouwkundige Menno van Coehoorn, als onderdeel van het zogenaamde Zuiderfrontier. Daarmee werd de zuidgrens van de republiek beschermd tegen aanvallen uit het zuiden. De naam ‘Zuiderwaterlinie’ wordt tegenwoordig gebruikt voor het samenhangende stelsel van militaire werken en inundaties dat in de provincie Noord-Brabant ligt.

De Zuiderwaterlinie heeft tot 1886 haar oorspronkelijk militaire functie vervuld. Daarna gold dat nog voor slechts enkele verdedigingswerken, zoals de forten bij Willemstad (tot 1926), maar niet langer als onderdeel van de linie. Met de opkomst van vliegtuigen, parachutisten en tanks is het concept van een permanente, doorgaande versterkte militaire verdedigingslijn in de jaren ‘30 helemaal uit de tijd geraakt. Sinds ongeveer 2000 bestaat er weer belangstelling voor het militaire erfgoed.

Vestingen en fortificaties

In de zeventiende eeuw lag het zwaartepunt van aanval en verdediging op de steden: wie een stad in handen had, was ook meester over het bijbehorende platteland. Daarom smeedde Menno van Coehoorn de volgende vestingen aaneen tot een doorgaande linie: Bergen op Zoom, Steenbergen, Moerdijk, Breda, Geertruidenberg, Heusden, ‘s-Hertogenbosch en Grave en daarbij behorende versterkingen. Willemstad en Klundert zijn daar in de zeventiende eeuw aan toegevoegd. Nieuw ontwierp hij onder meer de Linie van de Munnikenhof. Andere versterkingen werden in de loop van de tijd toegevoegd, zoals de Lunetten bij Vught. In het westen rekenen we de vestingen van de Stelling van de Eendracht tot de Zuiderwaterlinie, ook al liggen enkele ervan op Zeeuws grondgebied.

Historische waarden

Ten opzichte van andere waterlinies schuilt de bijzondere historische waarde van de Zuiderwaterlinie in de volgende aspecten:

- De Zuiderwaterlinie omvat de hele historische krijgsgeschiedenis;
- Zij markeert nog steeds een landschappelijke en culturele grens (calvinistisch versus bourgondisch, harde ‘G’ versus zachte ‘G’, klei versus zand, ‘patat’ versus ‘friet’, protestant versus katholiek, laag versus hoog, boven de rivieren versus onder de rivieren, zij versus wij);
- Zij is een zuiver voorbeeld van een grootschalige verdedigingslinie en was een leerschool voor de ontwerpers van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en andere verdedigingslinies.

Van 12 naar 5 stellingen

Terwijl in totaal 12 stellingen in historisch opzicht de bouwstenen vormen voor de Zuiderwaterlinie, is bij de planvorming voor de Zuiderwaterlinie gekozen voor een indeling in 5 deelgebieden die eveneens ‘stellingen’ worden genoemd: de West Brabantse Waterlinie, Willemstad, Breda-Geertruidenberg, ’s-Hertogenbosch-Heusden en Grave-Ravenstein.

Portret Menno van Coehoorn.
Bron: Rijksmuseum, 2015.

Pijler 1. De Zuiderwaterlinie: bijzonder militair erfgoed

Parallel aan het ambitiedocument is een erfgoedvisie opgesteld welke afzonderlijk is gepubliceerd. Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op die erfgoedvisie. Het bakent af wat we wel en niet tot de Zuiderwaterlinie rekenen en het onderbouwt de erfgoedopgave en het uitvoeringsprogramma per stelling en koepelbreed.

Eén samenhangend verdedigingssysteem

Als samenhangend systeem heeft de Zuiderwaterlinie ruim 150 jaar gefunctioneerd, verspreid over twee periodes. Rond 1700 kreeg vestingbouwer Menno van Coehoorn de opdracht om een verdedigingslinie op te werpen die de Republiek der Verenigde Nederlanden beschermde tegen invallen vanuit het zuiden. Daarvoor benutte hij allerlei al bestaande vestingen, linies en forten. In het tussenliggende landschap was inundatie de aangewezen strategie en waar dat niet mogelijk was, ontwierp Van Coehoorn aanvullende verdedigingswerken. Dat systeem functioneerde tot 1795. Toen braken Franse troepen door de waterlinie heen, door te profiteren van een strenge winter waarin inundatievelden veranderd waren in ijsvlaktes.

Gedurende het Franse regime was een zuidelijke verdedigingslinie van geen waarde. Napoleon had vijandelijke dreiging te vrezen vanuit het oosten en vanaf zee. Om een invasie vanaf zee te voorkomen, waren onder meer versterkingen nodig in de noordwesthoek van de Zuiderwaterlinie. Dat werden de huidige forten De Hel, Prins Frederik en Sabina nabij Steenbergen en Willemstad. Om de oostelijke dreiging te ondervangen, koos hij voor de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie tussen de toenmalige Zuiderzee en de Biesbosch, een plan waar koning Willem I een paar jaar later uitvoering aan gaf.
Na de aftocht van de Fransen en de vestiging van de huidige monarchie (1813) keerde de behoefte aan een zuidelijke waterlinie terug, in het bijzonder na het uitbreken van de Belgische Opstand in 1830. Het systeem van de Zuiderwaterlinie werd hersteld en gemoderniseerd. Een aantal vestingen onderging een verbeteringsslag en er werden elementen toegevoegd, zoals de lunetten bij Vught en de inundatiesluis Hedikhuizen nabij Heusden met het gelijknamige fort. Ook werden delen van hun functie ontheven.

De term ‘Zuiderwaterlinie’ is al die tijd niet gebruikt, althans niet in officiële documenten. Menno van Coehoorn werkte aan het ‘Zuyderfrontier’. Deze liep van Sluis naar Nijmegen; het tracé in Brabant maakte er deel van uit. Na de Franse tijd en het uitbreken van de Belgische Opstand werd het Zuiderfrontier weer in staat van verdediging gebracht. Toen sprak men ook wel van de ‘Noord-Brabantse Waterlinie’. De term ‘Zuider Waterlinie’ dook pas op in de Vestingwet uit 1874, nota bene de wet waarin werd bepaald dat niet de werken in deze waterlinie maar die in de Nieuwe Hollandse Waterlinie de hoogste militaire prioriteit kregen. Versterkingen rond het Volkerak en Hollandsch Diep werden van de Zuiderwaterlinie afgezonderd, om als een eigen stelling de vaarwegen naar het zuiden van Holland te beschermen. De ‘Zuider Waterlinie’ liep volgens de Vestingwet tussen Geertruidenberg en Lith. In 1886 werd de Zuiderwaterlinie bij Koninklijk Besluit feitelijk opgeheven.

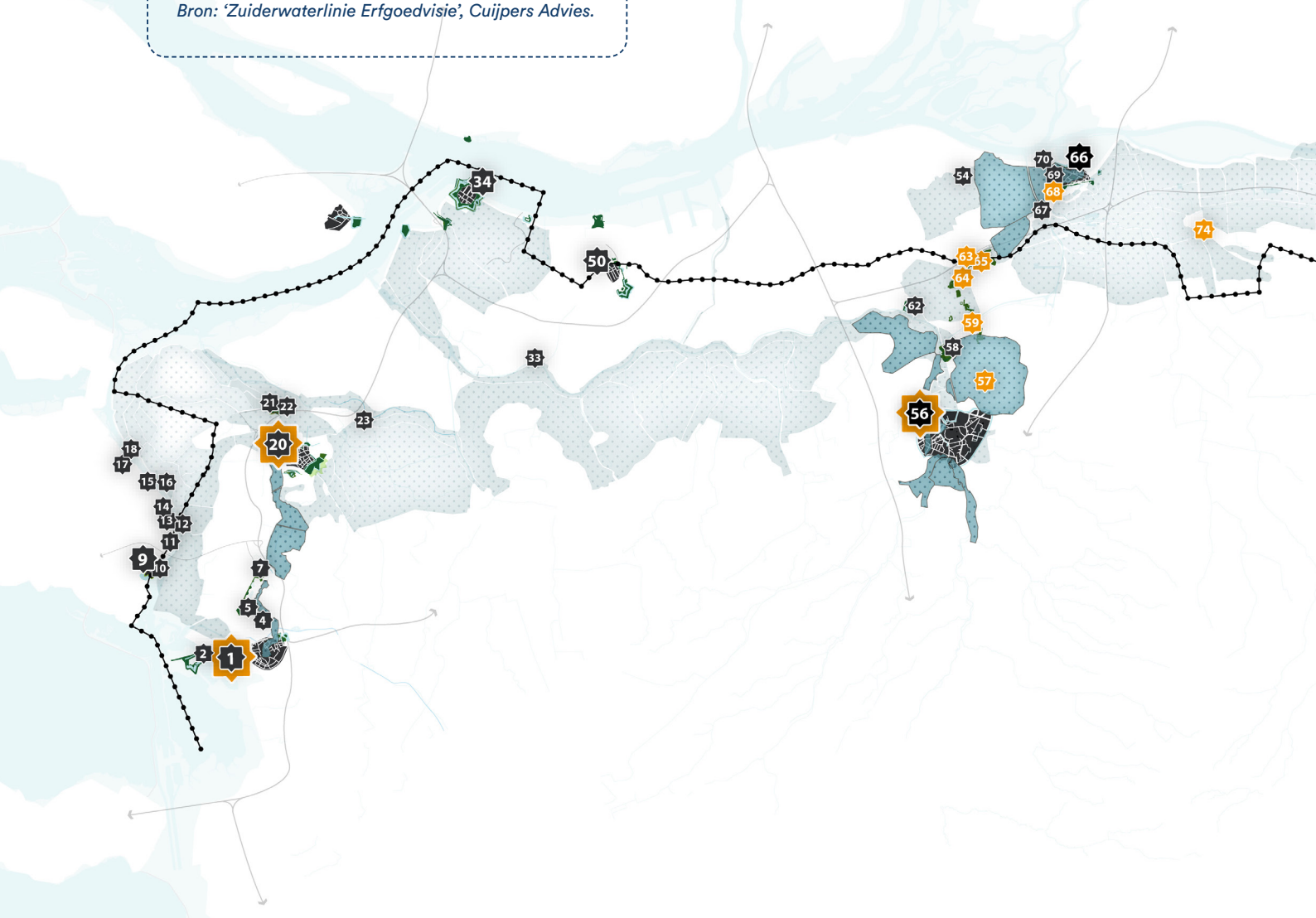
Eén samenhangend verdedigingssysteem

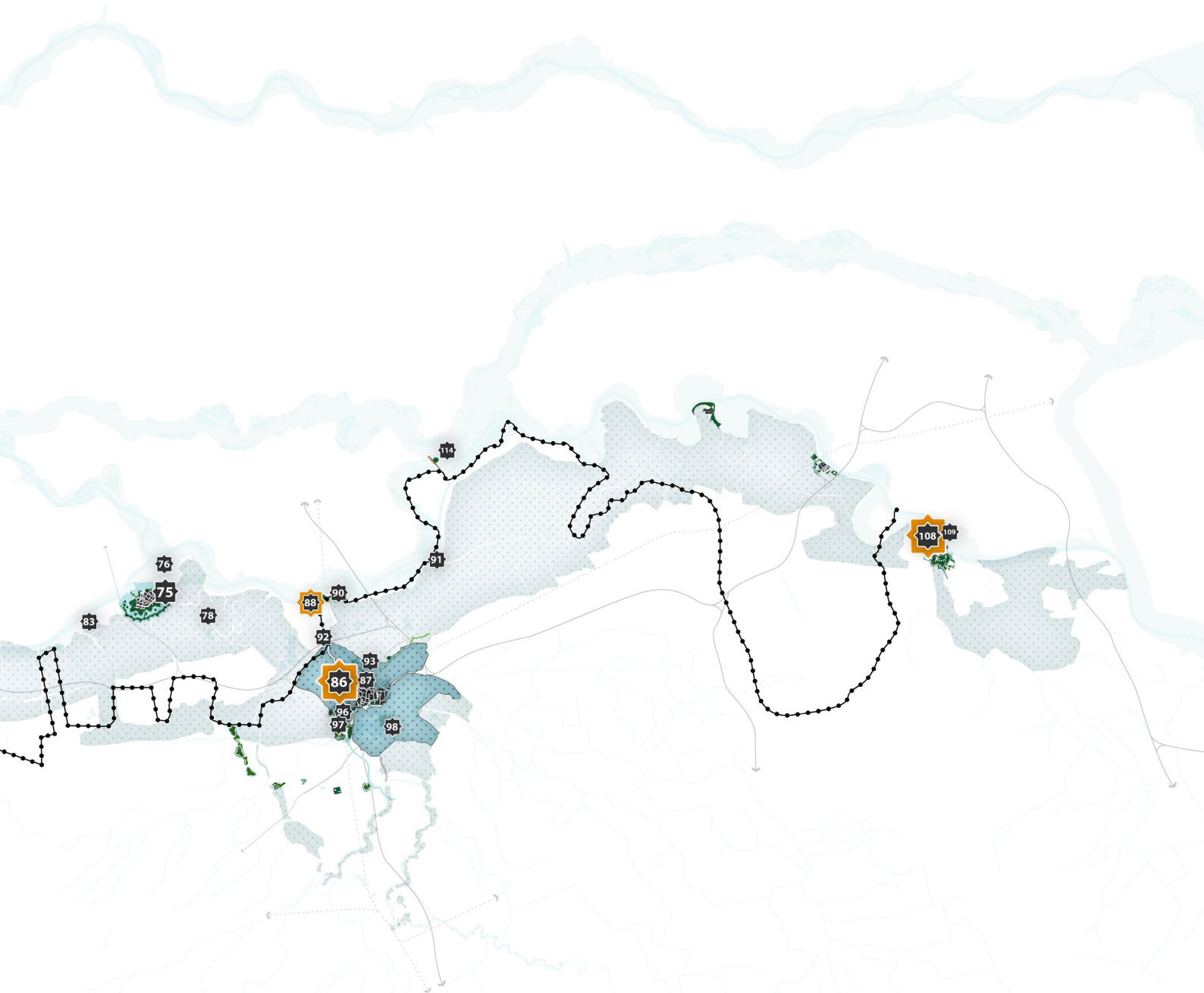
- verdedigingswerken in gebruik voor 1700
- inundatievlaktes in gebruik voor 1700
- toegevoegde verdedigingswerken rond 1700
- bestaande verdedigingswerken versterkt rond 1700
- inundatievlaktes van de Zuiderwaterlinie als deel van de Zuiderfrontier door Menno van Coehoorn
- grens Staats Brabant omstreeks 1700
- restanten vesting en/of verdedigingswerk

De legenda voor de verschillende verdedigingswerken is te vinden in hoofdstuk D 'Register Verdedigingswerken' op bladzijde 156.

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

Bron: 'Zuiderwaterlinie Erfgoedvisie', Cuijpers Advies.

114
91
76
75
83
78
88
90
92
93
86
87
96
97
98
108
109

Het stadspark Kijk in de Pot in Bergen op Zoom ontleent zijn naam aan het voormalig militair oefenterrein. In 1700 werd een versterkt legerkamp aangelegd en kreeg één van de lunetten de naam Kijk in de Pot. Deze naam is langzaam maar zeker over gegaan naar het hele oefengebied. De Zuiderwaterlinie 'ster' geeft de locatie van het park weer op de kaart.

Uitsnede van de vestingstad Bergen op Zoom in de 17e eeuw. De grens tussen stad en buitengebied is duidelijk zichtbaar. Een deel van dit gebied is nog steeds open en groen en is nu het stadspark Kijk in de Pot. *Bron: J.Blaeu, Obsidio Bredaem per Ambriosium Spinolam, 1649, Atlas van Loon / Wikimedia Commons.*

Wanneer we het nu over de Zuiderwaterlinie hebben, gaat het strikt genomen om het rond 1700 gebouwde systeem en de verdere ontwikkeling ervan tot 1886. Het gaat om het Brabantse deel van het Zuiderfrontier. Alle componenten die uit deze tijd stammen, zijn onomstotelijk onderdeel van de Zuiderwaterlinie. Maar een deel van het systeem bestond uit al langer bestaande verdedigingswerken, door Van Coehoorn tot een samenhangend geheel gemaakt en indien nodig gemoderniseerd.

Voorlopers en uitloop

Steden als Bergen op Zoom, Breda en 's-Hertogenbosch verdedigden zich al veel langer door ommelanden onder water te zetten. Al in het begin van de 17e eeuw werd de verdediging van de vestingen Bergen op Zoom en Steenbergen (en daarmee ook van de vaarroute tussen Zeeland en Holland) samengebracht in de eerste volwaardige waterlinie van Nederland, de West Brabantse Waterlinie. In de omliggende moerasgebieden kon extra inundatiewater in worden gelaten. Op hooggelegen, relatief droge passages hadden de Staten-Generaal versterkingen laten bouwen: de forten Henricus, De Roovere, Moermont en Pinssen. Deze West Brabantse Waterlinie volgde op de iets westelijker gelegen Linie van de Eendracht, waar nog geen sprake was van een beheerste aan- en afvoer van inundatiewater. Deze componenten met hun eigen historie van militaire inundatie beschouwen we als de voorgeschiedenis van de Zuiderwaterlinie, en betrekken we daarom bij het huidige Zuiderwaterlinie-programma.

Een waterlinie is een lijnvormig militair verdedigingswerk bestaande uit:

- Inundeerbaar laaggelegen terreinen met waterbouwkundige werken die een beheerste aan- en afvoer van inundatiewater mogelijk maken;
- Versterkingen zoals forten, schansen en kleine beheersingslinies (verdedigingswallen) op plekken waar inundatie moeilijk of onmogelijk is en;
- Verdedigbare steden.

Na de Vestingwet bleef inundatie een belangrijk militair wapen, maar de Zuiderwaterlinie had daar geen hoofdrol meer in. Onderdelen werden nog versterkt en verbeterd, maar niet binnen het systeem van een waterlinie. Inundatie speelde wel nog een rol bij het instellen van de Peel-Raamstelling in 1939, die voor een beperkt deel samenvalt met Zuiderwaterlinie-gebied. Ook die relatief recente componenten betrekken we bij het Zuiderwaterlinie-programma, als de uitloop van de eigenlijke Zuiderwaterlinie.

Liniecomponenten

Stedelijke vestingen

Menno van Coehoorn nam in 1700 tien al bestaande vestingen op in zijn Zuiderfrontier. Acht daarvan stamden uit de Middeleeuwen (Bergen op Zoom, Tholen, Steenbergen, Breda, Geertruidenberg, Heusden, 's-Hertogenbosch en Grave) en twee uit de zeventiende eeuw (Willemstad en Klundert). Rond een aantal van deze vestingen speelde inundatie al een rol in de verdediging; de vestingen in het westen van Brabant waren zelfs al verbonden in een complete waterlinie. Ravenstein en Megen waren autonoom, onafhankelijk van de Republiek. Zij organiseerden hun eigen verdediging. Deze twee steden liggen nu in Zuiderwaterlinie-gebied en hun verhalen zijn nauw verbonden met die van de Zuiderwaterlinie, maar historisch gezien maken ze er geen deel van uit.

De vestingen behielden hun functie in het militaire systeem, ter verdediging van de steden als economische, culturele en bestuurlijke centra. Inundatie kwam niet in de plaats daarvan, maar was een noodzakelijke aanvulling. De vestingen alleen waren niet bestand tegen overweldigende troepenmachten van de vijand, was gebleken in het 'rampjaar' 1672. Daarvoor was een brede, lineaire verdediging zoals een waterlinie nodig. Als onderdeel van het Zuiderfrontier versterkte Van Coehoorn, bekend geworden als vestingbouwer, daarom de vestingen die op dat moment verouderd of verwaarloosd waren.

Het Land van Ravenstein in de Zuiderwaterlinie

Tussen 1380 en 1800 vormden de maasoevers tussen Velp en Dieden de noordgrens van een bijzonder land, het Land van Ravenstein. In laatst vermeld jaar werd dit land door de Franse bezetter verkocht aan de Bataafsche Republiek, het latere Koninkrijk der Nederlanden. Landinwaarts stroomde tot de jaren-'30 van de vorige eeuw het water van de Beerse Overlaat. Dat water wordt nu aangemerkt als deel van de Zuiderwaterlinie.
Het Land van Ravenstein bevond zich tot 1631 overwegend binnen de invloedsfeer van het hertogdom Kleef. Tussen 1450 en 1528 waren respectievelijk Adolf en zijn zoon Philips van Kleef soeverein heerser over de heerlijkheid. De vestingwerken van de stad Ravenstein gingen hen zeer ter harte. Het Philips van Kleefbolwerck anno 1509 is een van de tastbare overblijfselen daarvan. Ook twee rondelen herinneren aan die tijd.

Vanaf 1631 tot 1794 wordt de heerlijkheid Land van Ravenstein beheert door het vorstenhuis Pfalz-Neuburg. De keurvorsten van dat huis voorkomen dat de vestingstad Ravenstein wordt bezet door de calvinistische Hollanders. Deze hadden echter in 1621 de gelegenheid gekregen Ravenstein te voorzien van aarden vestingwerken naar oud-Nederlands model. Deze zijn deels nog zichtbaar. In de 17e en 18e eeuw kregen de calvinisten de macht in het noorden van Brabant. Van godsdienstvrijheid was vervolgens geen sprake meer. Maar het Land van Ravenstein werd daardoor een oase voor kapellen en kloosters, gesticht voor en door uit het omringende Brabant verjaagde katholieke paters, zusters en broeders.

Een tocht langs het vele religieuze erfgoed voert naar o.a. Boekel, Uden, Velp, Koolwijk, Deursen en Ravenstein. Maar ook nog naar het aangrenzende vrije graafschap Megen, dat ook vrij van Hollanders bleef. In de stad Ravenstein werd in 1735 zelfs een nieuwe barokke parochiekerk ingezegend, met instemming van de keurvorst gefinancierd uit de opbrengsten van een loterij.

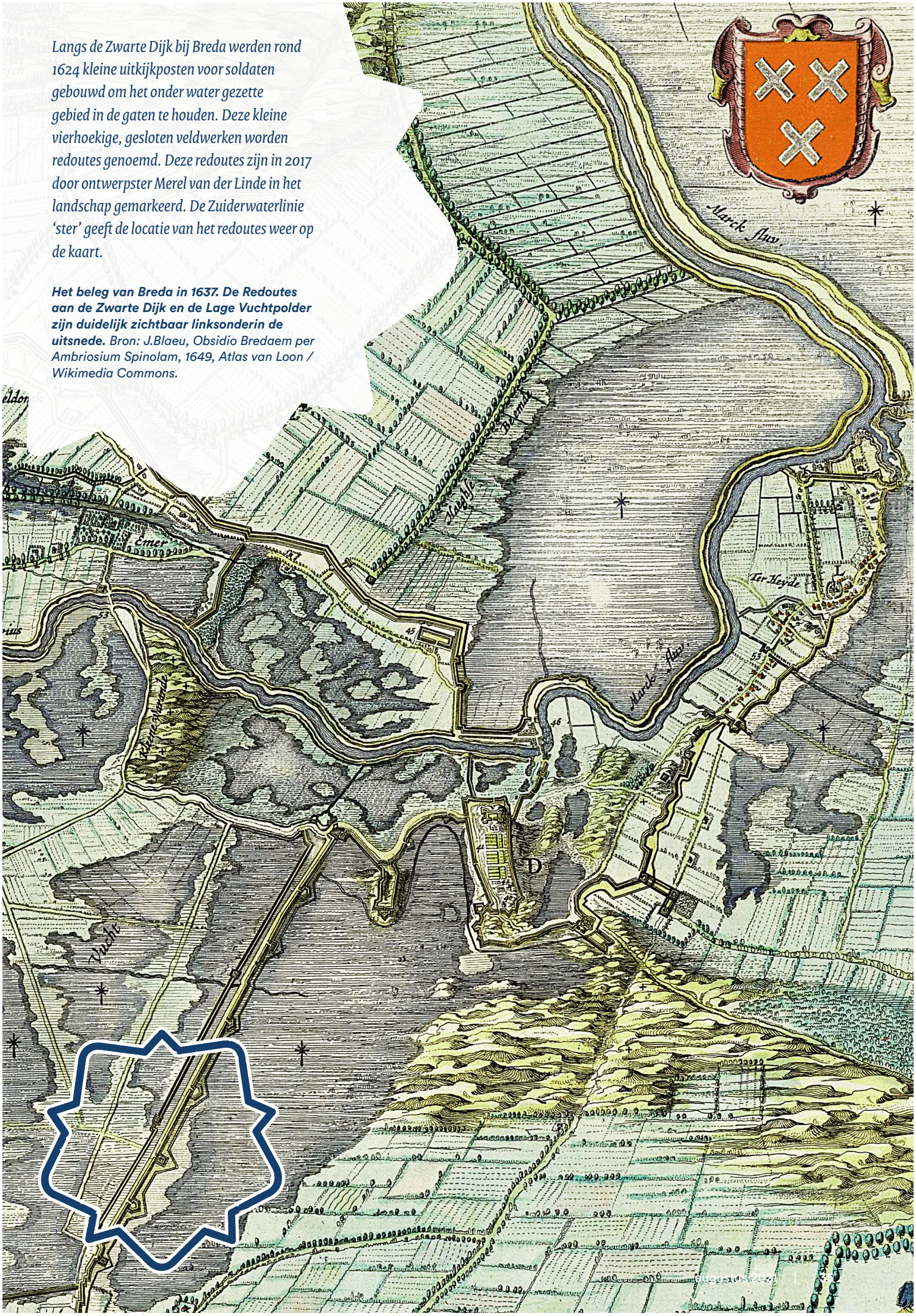
Aldus nemen Stad en Land van Ravenstein binnen de Zuiderwaterlinie een geheel eigen, unieke plaats in. Sinds 2017 beijvert 'Stichting Vrijstaat Land van Ravenstein' zich deze bijzondere positie ook in het kader van de Zuiderwaterlinie te promoten. Daartoe is door de stichting o.a. een app ontwikkeld waaraan een tiental 'ontdekkingstochten' zijn gekoppeld.

Vandaag de dag zijn de vestingen de blikvangers van de Zuiderwaterlinie. Rond een aantal zijn de vestingwerken vrijwel compleet aanwezig, in het bijzonder in Heusden, Bergen op Zoom, Willemstad en buiten Brabant in Tholen. Bij andere zijn ze goeddeels verdwenen, nadat de vestingen in 1874 van hun functie werden ontheven. Veel betrokken gemeenten werken aan reconstructie, herstel of revitalisering van delen van de vestingwerken. Daar zijn al tot de verbeelding sprekende resultaten mee geboekt.

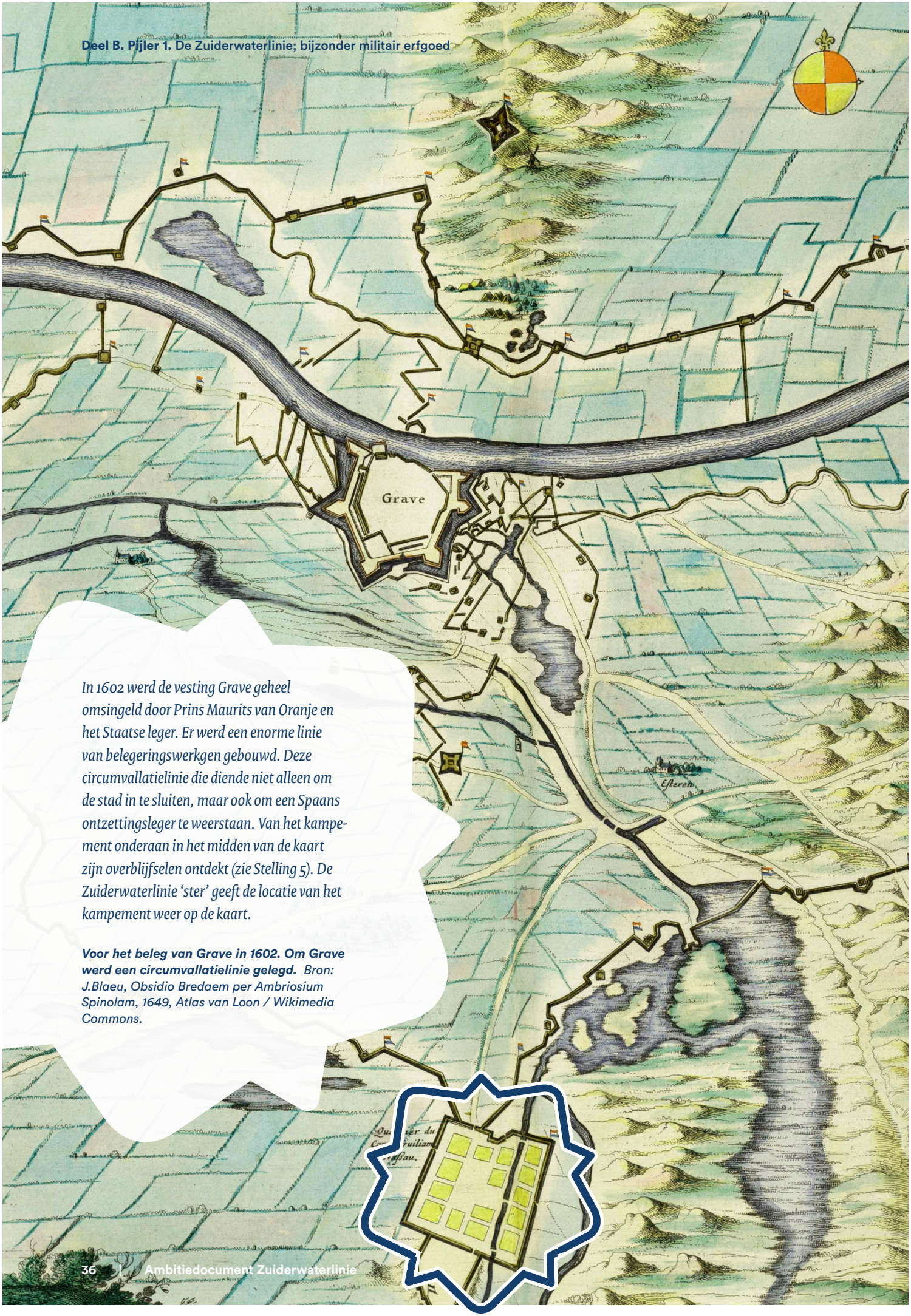
Inundatievlaktes en waterwerken

Aan de basis van de Zuiderwaterlinie stond inundatie: het onder water zetten van een groot aaneengesloten gebied, te ondiep om overheen te varen en te diep om doorheen te waden, laat staan zware kanonnen te kunnen transporteren. Zo mogelijk werden daartoe bestaande waterbouwkundige werken ingezet, bedoeld om de waterhuishouding voor agrarisch gebruik te beheersen, zoals sluizen, dijken, duikers en gemalen. De Beerse Overlaat was in het ontwerp van Menno van Coehoorn opgenomen, maar in de praktijk niet ingezet. Bij de belangrijksten werden verdedigingswerken neergezet, zoals het verdwenen fort bij de Blauwe Sluis bij Gewande (bij 's-Hertogenbosch) en (in 1862) Fort Hedikhuizen bij de gelijknamige inundatiesluis.

Langs de Zwarte Dijk bij Breda werden rond 1624 kleine uitkijkposten voor soldaten gebouwd om het onder water gezette gebied in de gaten te houden. Deze kleine vierhoekige, gesloten veldwerken worden redoutes genoemd. Deze redoutes zijn in 2017 door ontwerpster Merel van der Linde in het landschap gemarkeerd. De Zuiderwaterlinie 'ster' geeft de locatie van het redoutes weer op de kaart.

Het beleg van Breda in 1637. De Redoutes aan de Zwarte Dijk en de Lage Vuchtpolder zijn duidelijk zichtbaar linksonderin de uitsnede. *Bron: J.Blaeu, Obsidio Bredaem per Ambriosium Spinolam, 1649, Atlas van Loon / Wikimedia Commons.*

In 1602 werd de vesting Grave geheel omsingeld door Prins Maurits van Oranje en het Staatse leger. Er werd een enorme linie van belegeringswerkgen gebouwd. Deze circumvallatielinie die diende niet alleen om de stad in te sluiten, maar ook om een Spaans ontzettingsleger te weerstaan. Van het kampement onderaan in het midden van de kaart zijn overblijfselen ontdekt (zie Stelling 5). De Zuiderwaterlinie 'ster' geeft de locatie van het kampement weer op de kaart.

Voor het beleg van Grave in 1602. Om Grave werd een circumvallatielinie gelegd. *Bron: J.Blaeu, Obsidio Bredaem per Ambriosium Spinolam, 1649, Atlas van Loon / Wikimedia Commons.*

Megen

Megen was, net als Ravenstein, voorheen een belangrijke versterkte stad binnen het gebied van de latere Zuiderwaterlinie. Daarom wordt Megen tot de elf vestingsteden van de Zuiderwaterlinie gerekend, hoewel de vesting ten tijde van de stichting van de Zuiderwaterlinie al niet meer functioneerde. Het was een belangrijke vesting in de omgeving.

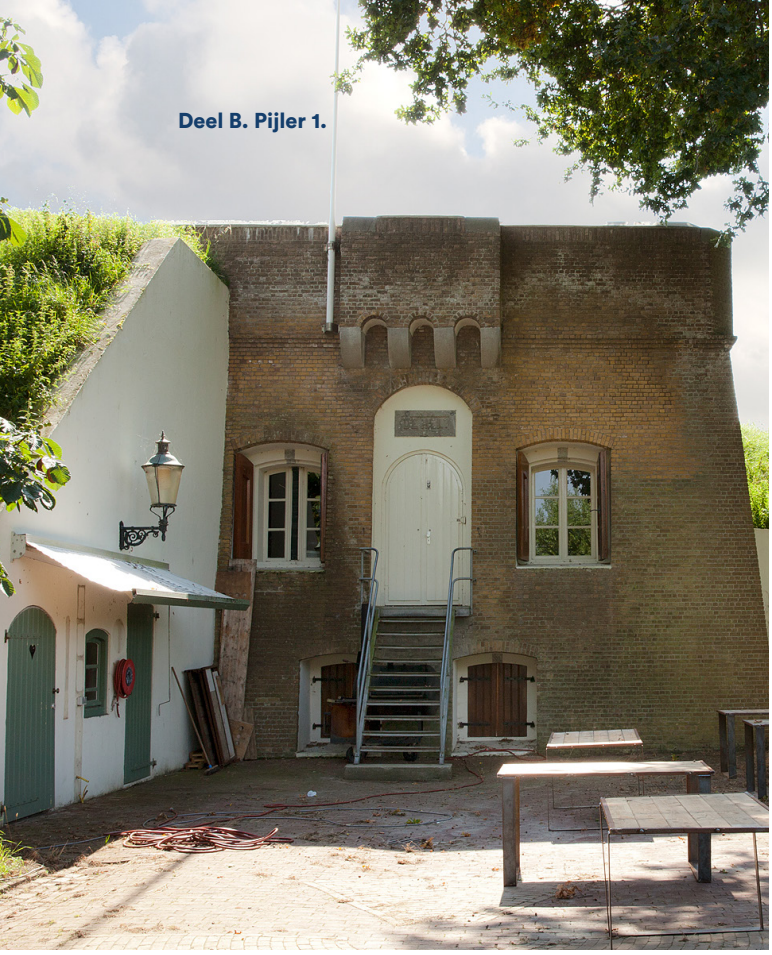
Megen was de hoofdstad van het Graafschap Megen, dat feitelijk al sinds 1190 een zelfstandig landje was, tussen het hertogdom Brabant in het zuiden en Gelderland in het noorden. Tot het graafschap hoorde niet alleen het stadje Megen zelf, maar ook de dorpen Teeffelen, Macharen en Haren. De Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden probeerden de soevereiniteit over het graafschap te verwerven, maar moesten in 1671 de onafhankelijkheid erkennen. Die onafhankelijkheid hield stand tot 1794 toen Franse revolutionaire troepen het gebied veroverden en bij Noord-Brabant voegden.

In 1357 kreeg Megen stadsrechten en begon de ontwikkeling van Megen als vesting. Er werd een aarden omwalling gerealiseerd met vier stadspoorten, de Boschpoort, de Maasbommelse poort, de Maaspoort en de Gevangenpoort. In een later stadium werden stenen muren gebouwd. In 1581 brandde het kasteel van Megen, belangrijk voor de verdediging van de stad, af. Op die plaats is later het clarissenklooster gebouwd, dat er nog steeds staat. Het oude stratenpatroon van de vesting Megen is behouden gebleven. Van de vier oorspronkelijke stadspoorten is alleen de toren van de Gevangenpoort, die dateert uit de veertiende eeuw, bewaard gebleven.

In tijden zonder militaire dreiging was dit inundatiesysteem niet of nauwelijks herkenbaar; het oogde als normale landbouwgrond met de bijbehorende waterwerken. Dat is nu ook het geval. De linie ligt er bescheiden en op de achtergrond bij. Veel inundatievlaktes hebben hun openheid behouden, hoewel die plaatselijk wel onder druk staat van verstedelijking, infrastructuur of economische ontwikkelingen. De inundatiegeschiedenis leeft voort in de verhalen en is inzichtelijk in delen met een hoge waterstand (vooral de natuurgebieden) en waar er een directe, zichtbare relatie is met vestingen en andere verdedigingswerken.

Een van de sluizen in de Elshoutse Zeedijk.
Bron: Lieske Meima, 2018.

De Tour Modèle van Fort de Hel.
Bron: Lieske Meima, 2018.

Forten en schansen

Anders dan latere waterlinies in Nederland, kent de Zuiderwaterlinie relatief weinig forten. De militaire zwaartepunten waren de vestingsteden. Forten waren onder meer nodig ter ondersteuning van de vestingen en om waterwerken en transportroutes te beschermen. Van Coehoorn incorporeerde een aantal zeventiende-eeuwse forten in zijn Zuiderfrontier. Voorbeelden zijn te vinden in de West Brabantse Waterlinie, maar bijvoorbeeld ook het oorspronkelijke fort Isabella in Vught. Nadien is nog een aantal forten toegevoegd aan het systeem, zoals de drie forten in de Stelling van Willemstad met Tours Modèles, aangelegd door de Fransen. De huidige staat van de forten varieert zeer: Fort de Hel en Fort Sabina staan prominent in het landschap, van andere zijn alleen sporen te vinden in de vorm van bijvoorbeeld een reliëf, en er zijn ook forten verdwenen. Schansen zijn kleine forten, meestal gemaakt van aarde. Ze hadden een vergelijkbare functie in het militaire systeem. In de zeventiende eeuw zijn er veel aangelegd. De Kleine Schans bij Terheijden is een voorbeeld.

Batterijen

Een batterij is de militaire term voor een eenheid artilleriewapens, vaak opgesteld in een rij. Veelal werden deze opstelplaatsen versterkt door een wal, vaak ook voorzien van een gracht. Deze opstelplaatsen werden ook ‘batterij’ genoemd. De Zuiderwaterlinie bevat veel van dit soort batterijen. Enkele batterijen zijn nog herkenbaar, zoals één van de oorspronkelijke vier batterijen aan het Dintelsas en de batterijen aan de Oudedijk en Dorpsdijk in Ooltgensplaat (Goeree-Overflakkee) die nog terug te vinden zijn in de verkaveling.

Beheersingslinies

Sommige delen van de Zuiderwaterlinie lagen te hoog om onder water te zetten. Op die plaatsen werd een beheersingslinie aangelegd. Zo’n linie bestaat meestal uit een aarden wal, voorzien van redans (v-vormige uitsprongen gericht op de aanvaller), een gracht en verdedigingswerken aan beide uiteinden. Voorbeelden zijn de Liniewal tussen Bergen op Zoom en Fort de Roovere en de door Menno van Coehoorn ontworpen Linie van de Munnikenhof en Linie van Den Hout, beide onderdeel van de stelling Breda-Geertruidenberg.

Aanvalswerken en circumvallatie

Bijzonder aan het Zuiderwaterliniegebied is dat er ook militaire aanvalswerken zijn aangelegd, al dateren die grotendeels van de Tachtigjarige Oorlog, dus voor 1700. De strijd speelde zich toen af rond afzonderlijke steden. Onder meer bij de innames van ’s-Hertogenbosch door prins Frederik Hendrik (1629) en Breda door Spaanse troepen (1625) zijn circumvallatielinies gelegd: aarden wallen buiten bereik van de kanonnen in de vesting, die moesten voorkomen dat aanvallende troepen in de rug werden aangevallen. Circumvallatielinies waren altijd bedoeld als tijdelijke constructies en daarom uit het landschap verdwenen, al zijn die soms nog wel herkenbaar (te maken) in het landschap, zoals bij Grave en Heumen. Ook Fort Sint-Andries nabij Rossum is aangelegd als een aanvalswerk, maar later omgevormd tot een permanent verdedigingswerk.

Schootsvelden en verboden kringen

Rondom een vesting was een vrij schootsveld nodig, zonder gebouwen, bosjes of aardwallen waar de vijand zich achter kon verschuilen. Gebouwen werden afgebroken en opgaande beplanting werd gerooid. Op sommige plaatsen was het nodig om hoogteverschillen te nivelleren. Soms werd een glacis aangelegd, een nauwkeurig gemodelleerd flauw aflopend terrein aan de buitenzijde van een verdedigingswerk dat een gedekte weg aan het oog onttrok. In 1814 kregen de vrije schootsvelden een wettelijke basis in de Kringenwet. In kringen van 1000, 600 en 300 meter rondom vestingen en forten golden oplopende bouwrestricties. Sinds de vestingen in 1874 van hun militaire functie werden ontheven, zijn veel schootsvelden bebouwd geraakt.

Cultuurhistorische waardering

Veel nog aanwezige componenten van de Zuiderwaterlinie genieten bescherming. De Zuiderwaterlinie omvat tien beschermde stads- en dorpsgezichten, twintig rijksmonumenten (objecten en ensembles) en nog veel meer gemeentelijke monumenten. Hiermee zijn echter niet alle waardevolle tot zeer waardevolle elementen beschermd. De afzonderlijke elementen zijn bijvoorbeeld niet beoordeeld als onderdeel van het systeem Zuiderwaterlinie. In de Erfgoedvisie van 2019 is een inventarisatie opgenomen van de waarde van alle elementen. Daarbij zijn de criteria gehanteerd die gebruikelijk zijn bij het bepalen van cultuurhistorische waarden.

Samengevat zijn dat:

1. Algemeen historische waarde
2. Architectonische en bouwhistorische waarde
3. Situationele- en ensemblewaarde
4. Gaafheid en herkenbaarheid
5. Zeldzaamheid
6. (Potentieel) maatschappelijke waarde

De maatschappelijke waarde kan verschillende vormen aannemen. Deze kan betrekking hebben op de aantrekkelijkheid voor recreatief gebruik, maar ook op de waarde die in de lokale samenleving aan een object of gebied wordt gehecht. Vaak zijn daar verhalen of rituelen aan verbonden. Zulke lokaal ervaren waarden zijn belangrijk voor de bijdrage van het erfgoed aan de leefomgeving als drager van de identiteit van streek, stad of dorp. Ze komen boven water bij het werken aan concrete projecten – dat is een belangrijke reden om werk te maken van de participatie bij ruimtelijke ontwikkelingen. Andersom is het voor het draagvlak van de bescherming van belang om de verhalen van beschermd erfgoed uit te dragen. Historische verhalen brengen de Zuiderwaterlinie tot leven. Schijnbaar nutteloze dijken krijgen ineens betekenis. Monumentale vestingwerken zijn dan niet alleen meer mooi, maar zijn overleveringen van een roerige geschiedenis die de stad, de regio en haar cultuur mede gevormd hebben. De bindende functie van erfgoed komt met zulke verhalen optimaal tot haar recht.

De Liniewal tussen Fort Pinssen en Fort de Roovere.
Bron: Lieske Meima, 2018.

Waarderingscategorieën en bescherming

Zeer waardevol

Het betreft de objecten en gebieden die al beschermd zijn op basis van de Erfgoedwet (beschermde rijksmonumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten).

Waardevol

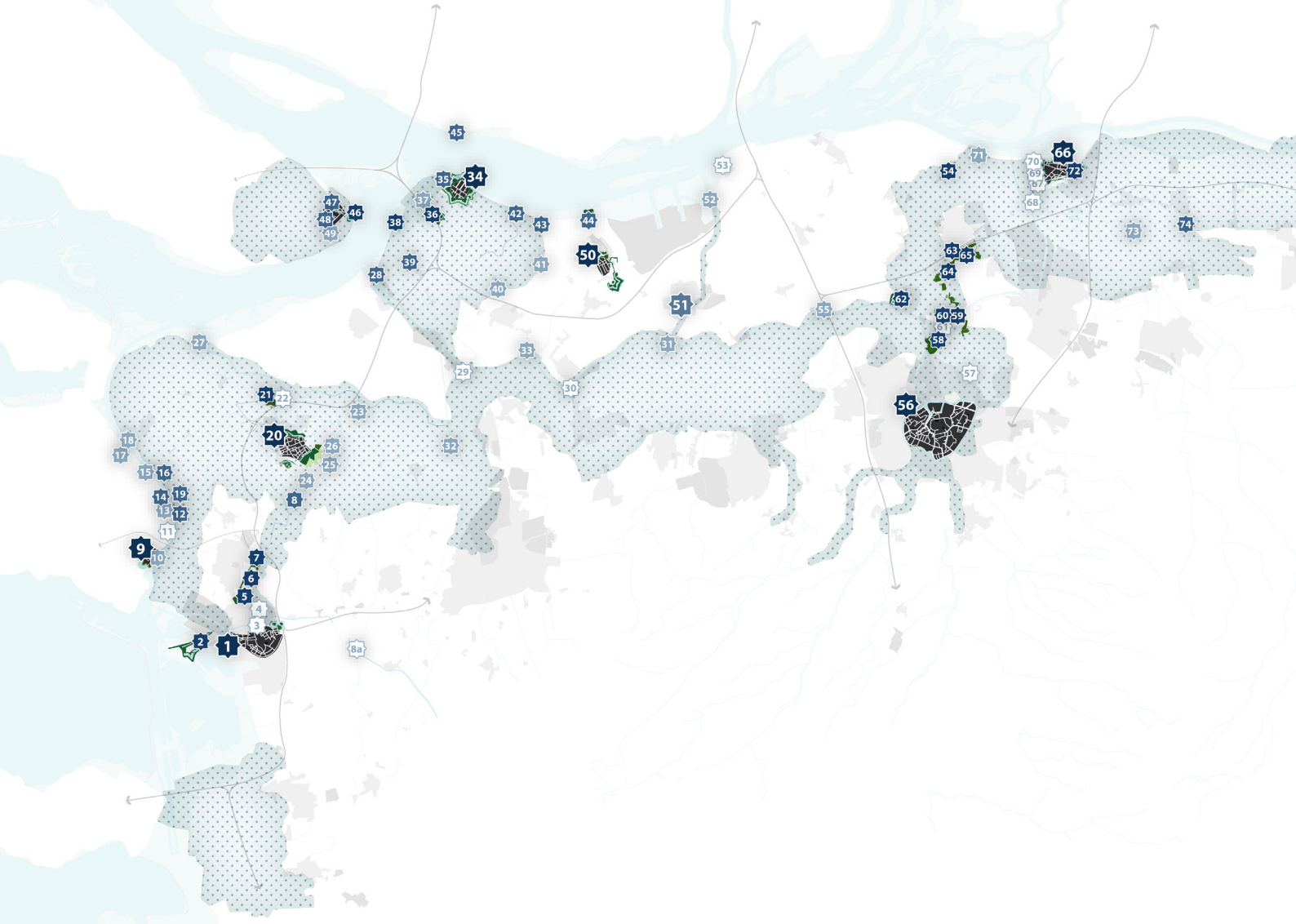
Objecten en structuren die nog geheel of gedeeltelijk aanwezig zijn in het landschap en die hoog scoren op een of meerdere criteria. Een deel hiervan heeft de status van gemeentelijk monument. Er zijn echter ook diverse waardevolle objecten die nog geen bescherming genieten.

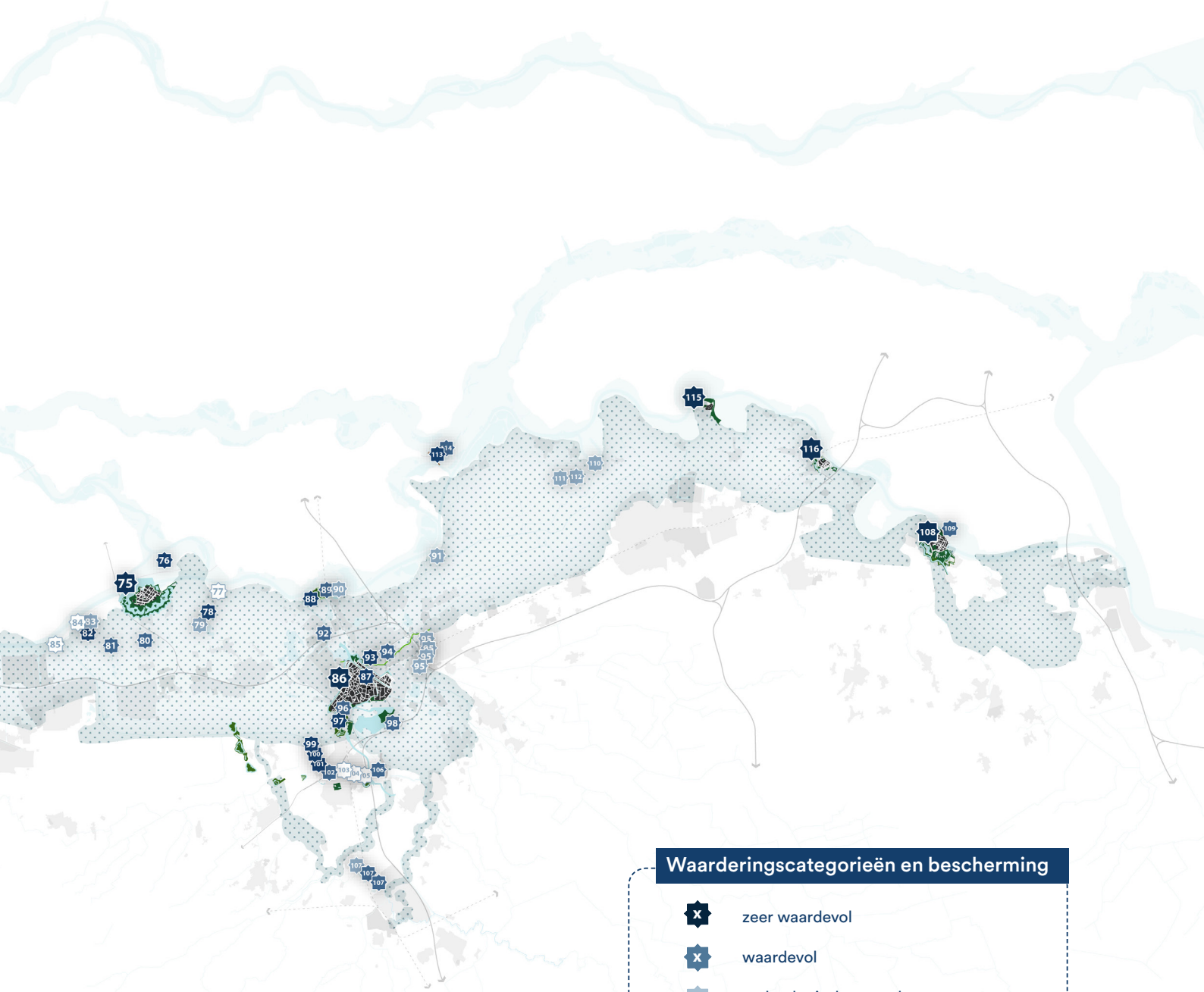
Archeologische waarde

Objecten en structuren die geheel of grotendeels verdwenen zijn, maar waarvan restanten en sporen nog in de ondergrond aanwezig kunnen zijn.

Verloren

Objecten en structuren die geheel verdwenen zijn (bijvoorbeeld afgegraven voor de aanleg van een kanaal) of waarvan de ondergrondse resten naar verwachting anderszins geheel verdwenen zijn (bijvoorbeeld door aanleg van een bedrijventerrein). ■

Waarderingscategorieën en bescherming

- zeer waardevol
- waardevol
- archeologische waarde
- verloren
- restanten vesting en/of verdedigingswerk
- inundatievlaktes
- bebouwde omgeving aan Zuiderwaterlinie

De legenda voor de verschillende verdedigingswerken is te vinden in hoofdstuk D 'Register Verdedigingswerken' op bladzijde 156.

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

Bron: 'Zuiderwaterlinie Erfgoedvisie', Cuijpers Advies.

2. Pijler

Toerisme en recreatie als vliegwiel

Samenvatting Pijler 2:

Recreatief en toeristisch bezoek vormen samen een prachtig podium om de verhalen uit te dragen en breed bekend te maken. Bovendien zijn de inkomsten uit toerisme een noodzakelijke voorwaarde om het erfgoed in stand te houden en door te ontwikkelen.

Recreatie en toerisme versterken de drie waarden die verbonden zijn aan het opnieuw mobiliseren van de linie: ze bieden een economische basis voor de ontwikkeling van het erfgoed als collectief geheugen, ze dragen bij aan de versterking van de regionale economie, en ze verhogen de kwaliteit van de leefomgeving.

De kracht van het toeristisch en recreatief aanbod in de Zuiderwaterlinie is de veelheid aan monumenten en gebieden, horeca, ommetjes voor wandelaars en fietsers, exposities, uitkijktorens, enzovoort. Door het merk Zuiderwaterlinie te koppelen aan andere toeristische merken zoals Van Gogh Nationaal Park, kan het merk zich verder ontwikkelen.

Een plek in de top van het Brabantse en het nationale erfgoedtoerisme is mogelijk als we de doelgroepen van de Zuiderwaterlinie scherp in beeld hebben en weten in te spelen op hun specifieke interesses en behoeften.

We onderscheiden voor de Zuiderwaterlinie drie doelgroepen:

1. **Kenners:**
   een relatief kleine groep personen met interesse in en kennis van erfgoed in het algemeen en de Zuiderwaterlinie in het bijzonder. Zij kunnen perfecte ambassadeurs van de Zuiderwaterlinie zijn, als gids of in een consumentenpanel bij de ontwikkeling van het aanbod voor experts. Kenners trekken we alleen aan met een onderscheidend en indrukwekkend aanbod.

2. **Liefhebbers:**
   een grotere groep mensen met algemene belangstelling voor cultuurhistorie. Hun belangstelling voor geschiedenis en erfgoed leidt gemakkelijk tot concurrentie tussen musea en andere locaties. Om die reden zou de Zuiderwaterlinie zich moeten verbinden met de kracht van ander aanbod in de omgeving (een stadswandeling, fietsroute of city-trip).

3. **Genieters:**
   personen zonder bovenmatige interesse voor cultuurhistorie. Zij komen voor een ‘leuke activiteit’, maar kunnen en passant kennisnemen van de cultuurhistorie. Met een onderscheidend aanbod op locatie (bijvoorbeeld een escaperoom) is de kans groot dat ook genieters in aanraking komen met de Zuiderwaterlinie.

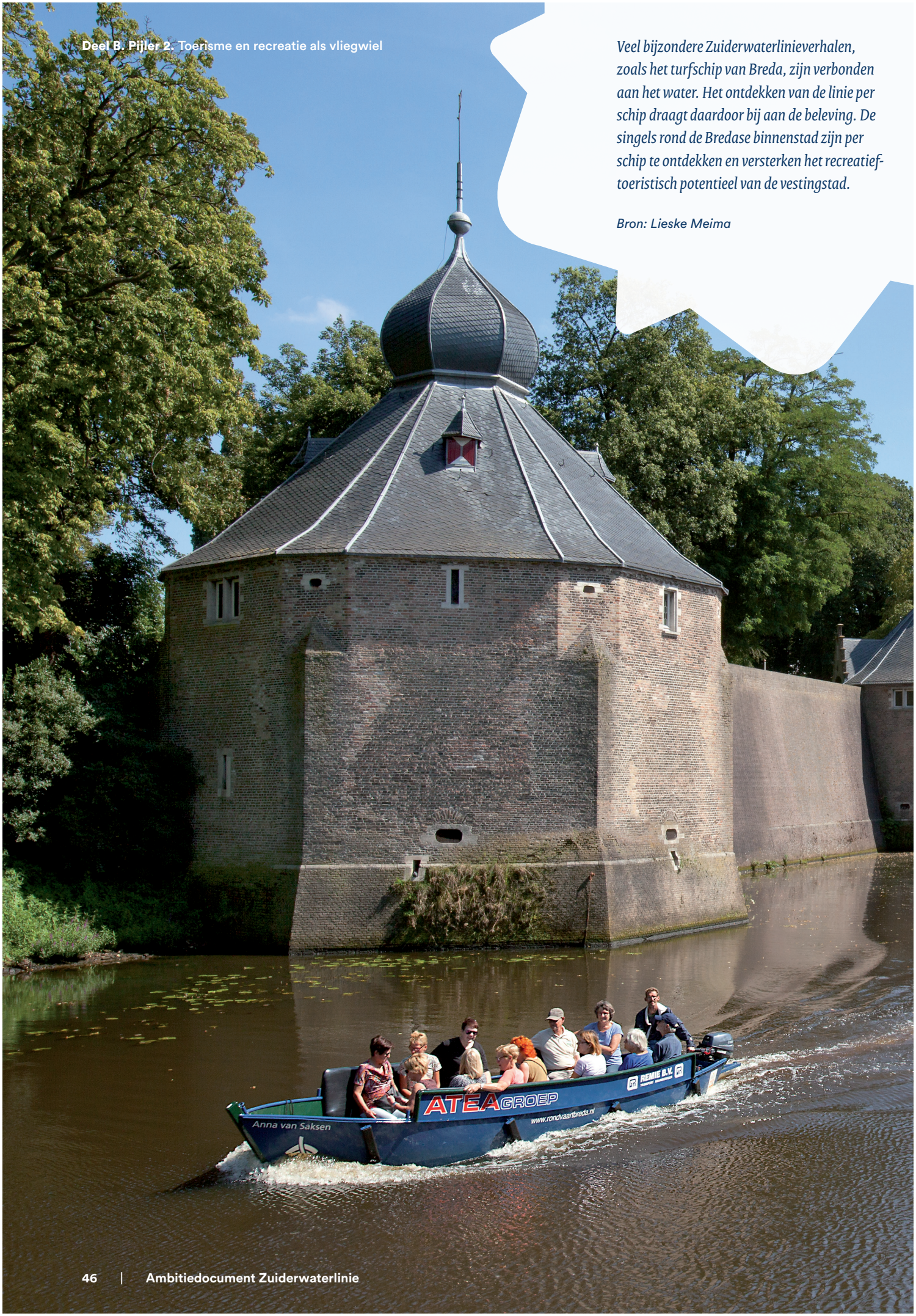
Elke doelgroep vraagt om een eigen toeristische strategie, gericht op zowel bewoners van Zuiderwaterlinie als bewoners van de aangrenzende regio's.

In de toeristische strategie past dat de uitgestrekte en geschakeerde Zuiderwaterlinie zichtbaar, vindbaar, verbonden en beleefbaar is:

- **Zichtbaar** in de vorm van plekken in het landschap en momenten in de tijd waar de linie echt tastbaar wordt.
- **Vindbaar** door in de uitgestrektheid van de linie specifieke plekken die voor de bezoeker het gebied 'openen'. Precies hiervoor creëren we zogenaamde 'landingsplekken' van waaruit bezoekers het gebied in kunnen.
- **Verbinding** creëren we in de vorm van de fysieke (en digitale) infrastructuur die nodig is om de verschillende onderdelen van de Zuiderwaterlinie beleefbaar te maken.
- **Beleefbaar** is de Zuiderwaterlinie wanneer het aanbod ervoor zorgt dat bezoekers bijzondere ervaringen hebben en langere tijd in de linie willen en kunnen verblijven. Bezoekers moeten het erfgoed zo kunnen beleven.

Veel bijzondere Zuiderwaterlinieverhalen, zoals het turfschip van Breda, zijn verbonden aan het water. Het ontdekken van de linie per schip draagt daardoor bij aan de beleving. De singels rond de Bredase binnenstad zijn per schip te ontdekken en versterken het recreatief-toeristisch potentieel van de vestingstad.

Bron: Lieske Meima

2. Toerisme en recreatie als vliegwiel

We spannen ons er voor in dat de Zuiderwaterlinie in 2029 behoort tot de top van het nationale erfgoedtoerisme. Hier zijn bezoekers uit de regio, uit binnen- en buitenland buitengewoon welkom om het gebied te ontdekken, te beleven en er uiteindelijk weer terug te keren.

De basis daarvoor vormt het sterke verhaal van de Zuiderwaterlinie, met haar fascinerende historische plekken en de prachtige linienatuur. Met een stevig programma willen we het aanbod van de Zuiderwaterlinie zichtbaar, vindbaar, verbonden en beleefbaar maken.

Recreatie en toerisme versterken alle drie de waarden die verbonden zijn aan het mobiliseren van de linie:

- Ze bieden een economische basis voor restauratie, herbestemming en exploitatie van het erfgoed als collectief geheugen;
- De vrijetijdseconomie is nog altijd een sterk groeiende bedrijfssector; door het recreatief-toeristisch potentieel van de Zuiderwaterlinie te benutten dragen we bij aan het versterken van de regionale economie;
- Recreatief-toeristische voorzieningen en verbindingen maken het erfgoed beter vindbaar en toegankelijk, en verhogen zo de kwaliteit van de leefomgeving.

Verkenning aanbod en doelgroepen

Aanbod

Hoewel er verspreid over de vijf stellingen talloze initiatieven zijn genomen die onderdelen van de Zuiderwaterlinie ontsluiten en beleefbaar maken, is het Zuiderwaterlinie-aanbod te weinig zichtbaar en herkenbaar. De meeste bezoekers die de vestingsteden nu al verwelkomen, zijn zich niet bewust van het bredere verband van de Zuiderwaterlinie en het recreatief-toeristische aanbod elders in de linie.

De Zuiderwaterlinie kent veel monumenten en gebieden die tot de verbeelding spreken en waaromheen recreatief-toeristisch aanbod is ontwikkeld: horeca, ommetjes voor wandelaars en fietsers, exposities, uitkijktorens, enzovoort. Die veelheid is een kracht want bewoners van het liniegebied of van de Brabantse Stedenrij hoeven nooit ver van huis om een aansprekende linielocatie te bezoeken. Door het merk Zuiderwaterlinie te koppelen aan andere toeristische merken zoals Van Gogh Nationaal Park of Westelijke Langstraat, kan het merk zich verder ontwikkelen.

Doelgroepen en bezoekmotieven

We onderscheiden voor de Zuiderwaterlinie drie centrale doelgroepen:

- ***Kenners:*** personen met interesse in en kennis van erfgoed in het algemeen en de Zuiderwaterlinie in het bijzonder. De kenners vormen een kleine groep, maar hebben vaak wel een ruim bestedingspatroon per dag. Bovendien kunnen de kenners als trendsetters en wegbereiders fungeren voor de grotere groep liefhebbers die in hun voetsporen treden.

- ***Liefhebbers:*** personen met algemene belangstelling voor cultuurhistorie. De liefhebbers vormen een grotere groep. Voor hen is de Zuiderwaterlinie interessant, mits het recreatief-toeristische aanbod gevarieerd en aantrekkelijk is, en het zich voldoende onderscheidt van ander interessant cultuurhistorisch aanbod.

- ***Genieters:*** personen zonder bovenmatige interesse voor cultuurhistorie. Zij komen voor iets anders, maar kunnen *en passant* kennisnemen van de cultuurhistorie.

De kenners uit het gebied zelf kunnen perfecte ambassadeurs van de Zuiderwaterlinie zijn. Met hun kennis kunnen ze veel meer betekenen dan alleen maar consument zijn op de recreatief-toeristische markt. Er zijn bijvoorbeeld kansen om hen in te zetten als gids of in een consumentenpanel dat betrokken wordt bij de ontwikkeling van het aanbod voor experts. Kenners van verder weg kunnen we alleen verleiden met een onderscheidend en indrukwekkend aanbod, met veel inhoudelijke relevantie.

Liefhebbers hebben algemene belangstelling voor geschiedenis en erfgoed als onderdeel van een trip die meer biedt. Echter, de concurrentie is hevig. Een bezoek aan de Zuiderwaterlinie is makkelijk inwisselbaar voor een museum of andere historische plek. Het is interessant voor de Zuiderwaterlinie om zich te verbinden met de kracht van ander aanbod. De linie wordt dan bijvoorbeeld onderdeel van een stadswandeling, een mooie fietsroute, museale presentatie, designweekend of city-trip. Er liggen ook kansen voor bezoekers van verder weg, maar daar is een echt onderscheidend aanbod voor nodig. Beleving gaat veelal voor de historische betekenis.

Genieters bezoeken de regio voor een ‘leuke activiteit’. Deze activiteit is breed inwisselbaar. Kansen voor de Zuiderwaterlinie liggen puur op locatie, door herkenbaar en zichtbaar aanwezig te zijn op de mooie, gezellige en attractieve plekken waar deze genieters op af komen. Dat kan via de VVV-kantoren of informatieborden, maar bijvoorbeeld ook door de Zuiderwaterlinie een rol te laten spelen als onderdeel van een attractie met een eigenstandige aantrekkingskracht (zoals een escaperoom). Met een onderscheidend aanbod is de kans groter dat ook de genieters in aanraking komen met de Zuiderwaterlinie.

Re-enactment in de binnenstad van Geertruidenberg.
Bron: Rob van Hal.

Wandelen bij de Citadel aan de Zuid-Willemsvaart in 's-Hertogenbosch. *Bron: Rob van Hal.*

De verhalen van de Zuiderwaterlinie zijn voor 'kenners' voldoende aanleiding voor een bezoek. De meeste bezoekers zijn 'liefhebbers' en zoeken er een recreatief-toeristisch aanbod omheen, of ze komen af op andere kwaliteiten van het gebied. Om deze laatste groep in aanraking te brengen met het historische fenomeen van de Zuiderwaterlinie is een actieve koppeling van het erfgoed aan andere recreatief-toeristische producten nodig.

De komende periode van 10 jaar zetten we met onze toeristische strategie ten eerste in op de groepen kenners en liefhebbers omdat we daar de meeste resultaten tegen redelijke inspanningen verwachten. Nieuwe doelgroepen gaan we samen vinden en ons aanbod op profileren. We volgen daarbij een geografische segmentatie: we richten ons in eerste instantie op de 800.000 bewoners van de Zuiderwaterlinie zelf en op bewoners van de aangrenzende regio's. Vervolgens breiden we dit uit naar heel Nederland en het, vooral nabije, buitenland (België en Duitsland).

De Zuiderwaterlinie: zichtbaar, vindbaar, verbonden en beleefbaar

Als we de Zuiderwaterlinie inderdaad in de top van het toeristische erfgoed willen brengen dan zal het gebied meer dan tot nu toe zichtbaar, vindbaar, verbonden en beleefbaar moeten zijn.

Bezoekers ontdekken het vestingverleden van Bergen op Zoom in 1747 in de 'Verborgen Vesting;' een multimediale voorstelling tussen de ondergrondse vestingwerken. *Bron: BN DeStem*

Strategie zichtbaarheid

Zichtbaarheid zegt enerzijds iets over de merkontwikkeling van de linie, maar vraagt anderzijds om plekken in het landschap en momenten in de tijd waar de Zuiderwaterlinie echt tastbaar wordt. Vindbaarheid zegt iets over het feit dat de uitgestrektheid van de linie specifieke plekken nodig maakt (landingsplekken) van waaruit zij bezocht kan worden. Verbondenheid zegt enerzijds iets over de fysieke (en digitale) infrastructuur die nodig is om de verschillende onderdelen van de Zuiderwaterlinie beleefbaar te maken. Maar het zegt ook iets over de wijze waarop de linie zich kan verbinden met andere aanbieders en andere thema's. Beleefbaarheid tot slot zegt iets over de ontwikkeling en samenhang van het aanbod die maakt dat bezoekers bijzondere ervaringen opdoen in de Zuiderwaterlinie en er langere tijd willen en kunnen verblijven.

Om de zichtbaarheid van de linie te vergroten, zowel voor bezoekers als voor ondernemers, voeren we ook in recreatie en toerisme de strategie van branding en marketing. We begeven ons als Alliantie Zuiderwaterlinie niet zelf als ondernemer op de markt, maar nemen wel een actieve rol op ons om ondernemers te inspireren en te faciliteren met informatie- en marketingvoorzieningen. Social media en persbewerking zijn belangrijke taken, net zoals toeristische nieuwsbrieven en partnernieuwsbrieven en het aansluiten met artikelen in bestaande uitgaves.

Strategie vindbaarheid

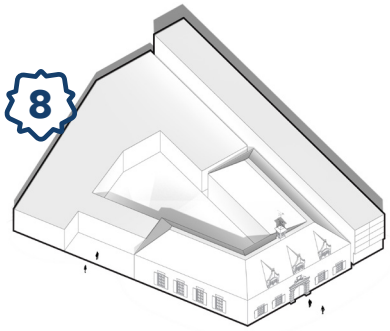
Vindbaarheid zegt iets over het feit dat de uitgestrektheid van de linie specifieke plekken (landingsplekken) nodig maakt van waaruit zij bezocht kan worden. Wie een dagje of langer 'naar de Zuiderwaterlinie' wil, moet weten waar hij of zij terecht kan. Daarom willen we in iedere stelling 'landingsplekken' creëren, in het buitengebied, in de stad en aan het water. Dit zijn specifieke bestemmingen waaraan we het merk Zuiderwaterlinie verbinden. Gekoppeld aan deze landingsplekken hebben we een eigen basisaanbod van routes, rondleidingen en andere activiteiten.

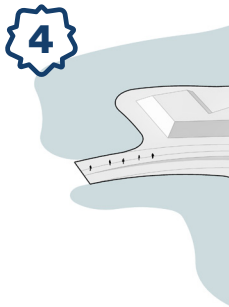
Deze landingsplekken vervullen een sleutelrol in het streven naar meer herhaalbezoek. Bezoekers komen hier in aanraking met de Zuiderwaterlinie, en worden tegelijk warm gemaakt voor bezoek aan andere bestemmingen binnen de stelling zelf of elders in de linie. De landingsplekken en de stellingen zijn complementair aan elkaar, met een aanbod dat is geïnspireerd op het eigen onderscheidende profiel: de landschappelijke omgeving, de historische verhalen, de aansluiting bij ander recreatief-toeristisch aanbod, enzovoort. Alle landingsplekken tezamen, inclusief de onderlinge verbindingen en de relaties met de belangrijkste omliggende linielocaties, vormen de recreatief-toeristische hoofdstructuur waarmee de Zuiderwaterlinie zich positioneert als uitstekende bestemming in de Nederlandse vrijetijdseconomie.

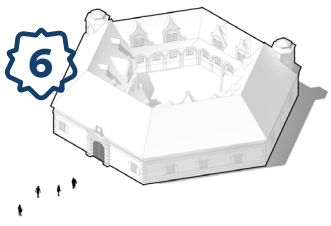
Per stelling is in principe één plek nodig waar de Zuiderwaterlinie bij uitstek beleefd kan worden. Dit is idealiter een goed bereikbare plek in het landschap, rondom een fort of ander verdedigingswerk, visueel verbonden met een inundatieveld, waar de werking van het systeem inzichtelijk is. Ze vertellen het verhaal van hun stelling. Behalve informatief is zo'n plek ook uitnodigend. Bezoekers worden gastvrij ontvangen, mogelijk met horeca of er is iets bijzonders te doen of te zien. Ze fungeren ook als uitvalsbasis voor andere locaties in de stelling. Mensen kunnen er hun auto parkeren en verder per fiets, boot of anderszins de stelling verkennen.

Hoe bijzonder zo'n buitenlocatie ook is, lang niet alle bezoekers zoeken zo doelbewust de Zuiderwaterlinie op dat ze in één keer op een buitenlocatie afkoersen. De meeste bezoekers komen aan in een stad. Daarom willen we in elke stelling een landingsplek inrichten. Dit zijn informatieposten, al dan niet exclusief gewijd aan de Zuiderwaterlinie. Ze bieden een introductie op het verhaal van de Zuiderwaterlinie en zetten gasten aan tot een bezoek aan de buitenlocatie van de stelling en andere liniebestemmingen.

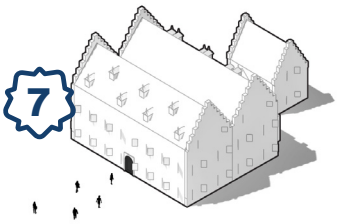

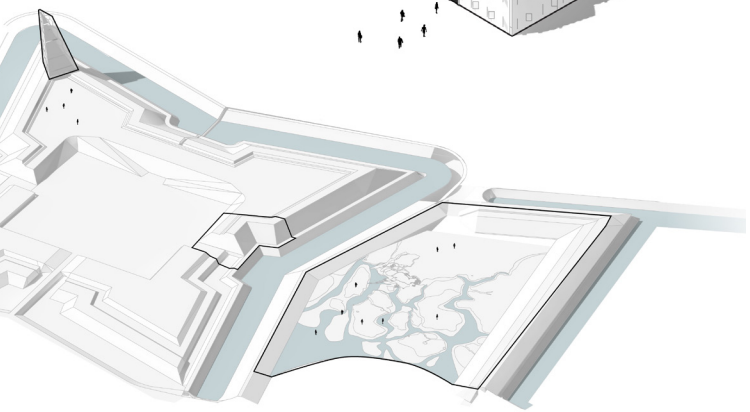

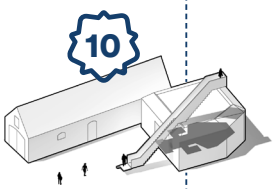

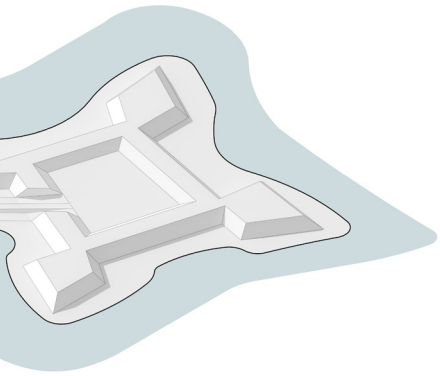

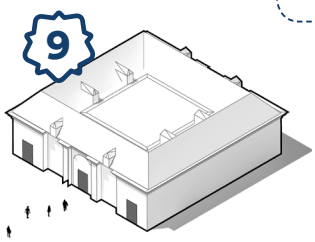
Landingsplekken

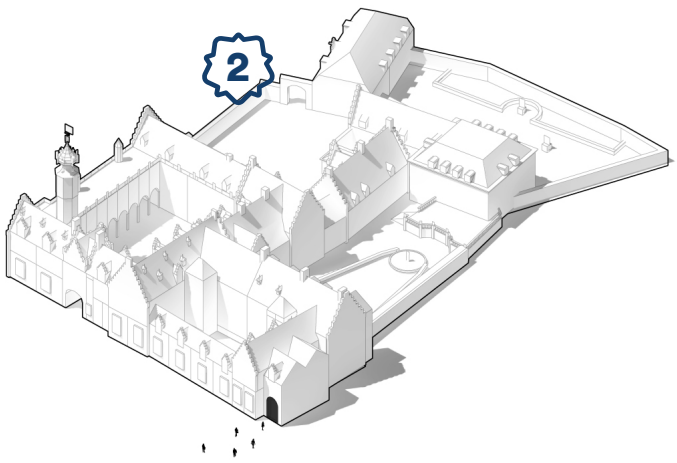
In het gebied ontwikkelen zich landingsplekken, zoals Fort De Roovere in de West Brabantse Waterlinie (met de Mozesbrug en de Pompejus toren). In de Stelling van Willemstad wordt in 2021 Het Mauritshuis geopend als landingsplek. In het buitengebied komen meer locaties in aanmerking. In de Stelling 's-Hertogenbosch-Heusden wordt het Kruithuis als Watermuseum en Het Groot Tuighuis als mogelijke tweede landingsplek ingericht en in Vught groeit Fort Isabella uit tot landingsplek in het buitengebied. In andere stellingen liggen er kansen zoals bij de Kleine Schans in Terheijden (Stelling Breda-Geertruidenberg). In de vesting Grave is inmiddels een bezoekerscentrum gerealiseerd. Een kans ligt er nog in de omgeving van Ravenstein/Megen (Stelling Grave-Ravenstein).

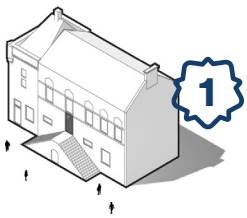
Een selectie uit de beoogde landingsplekken:

1. *Het Oude Stadhuis in Grave*
2. *Het Markiezenhof*
3. *Fort Buitensluis*
4. *De Kleine Schans*
5. *Fort de Roovere*
6. *Het Kruithuis, vesting- en watermuseum*
7. *Het Mauritshuis in Willemstad*
8. *Stedelijk Museum Breda*
9. *Geertruidenberg (bv. Fort Sint Gertrudis)*
10. *Het Benedensas in Steenbergen*

Het Zuiderwaterlinie(museum)schip

Wat de Zuiderwaterlinie extra bijzonder maakt tussen de verschillende Nederlandse waterlinies is dat alle vestingsteden via het water bereikbaar zijn. Willemstad, Geertruidenberg, Heusden, 's-Hertogenbosch, Grave, Megen en Ravenstein liggen aan de Maas, terwijl Bergen op Zoom en Tholen bereikbaar zijn via het Rijn-Schelde Kanaal. Breda heeft een (minder brede) waterverbinding via de Mark-Dintel en Steenbergen via de Steenbergsche Vliet. Ook liggen enkele prachtige forten, zoals Fort Sabina, Fort Buitensluis en Fort Crèvecoeur, direct aan het open water. Een rondvarend Zuiderwaterlinie Museum die bij deze hotspots kan aanmeren biedt daarom enorm veel potentie. Hier kan het overkoepelende verhaal van de Zuiderwaterlinie in al haar rijkheid en gelaagdheid verteld worden, iets waar in de stellingen meestal niet de ruimte voor is.

Het Zuiderwaterlinieschip kan behalve een museum tevens een punt van samenkomst zijn voor belanghebbenden. Je kunt dus vanaf het water de Zuiderwaterlinie in zijn geheel ervaren (11-stedentocht); een aantrekkelijk gegeven voor de riviercruisemarkt. Het aanboren of uitbreiden van deze markt kan een belangrijke economische impuls zijn voor Zuiderwaterlinie.

Bron: Studio Marco Vermeulen, 2018.

Strategie verbondenheid

Verbondenheid zegt enerzijds iets over de fysieke (en digitale) infrastructuur die nodig is om de verschillende onderdelen van de Zuiderwaterlinie beleefbaar te maken en te verbinden met elkaar. Maar verbondenheid zegt ook iets over de wijze waarop we de linie kunnen koppelen aan andere aanbieders en andere thema's. Belangrijk voor de aantrekkelijkheid van de Zuiderwaterlinie is dat er letterlijk verbindingen zijn tussen de verschillende stellingen: wandelen en fietsen op lange meerdaagse afstandsroutes, autoroutes, gekoppeld aan openbaar vervoer en andere infrastructuur. Naast letterlijke verbinding is het ook van belang dat de verschillende onderdelen van de Zuiderwaterlinie qua informatievoorziening verbonden zijn. In de periode tot 2029 geven we dan ook bijzondere aandacht aan een goede infrastructuur rond en tussen de onderdelen van de linie. De stellingvisies zijn bepalend voor de ontwikkelingen en de uitwerking hiervan.

Daarnaast verbinden we de Zuiderwaterlinie met het andere recreatief-toeristisch aanbod dat rijkelijk aanwezig is binnen de linie. De linie wordt dan bijvoorbeeld onderdeel van het verhaal in een lokale stadswandeling of fietsroute. We pakken nadrukkelijk de samenwerking op met de regionale toerismebureaus en/of vvv's en haken aan bij andere regionale samenwerkingen.

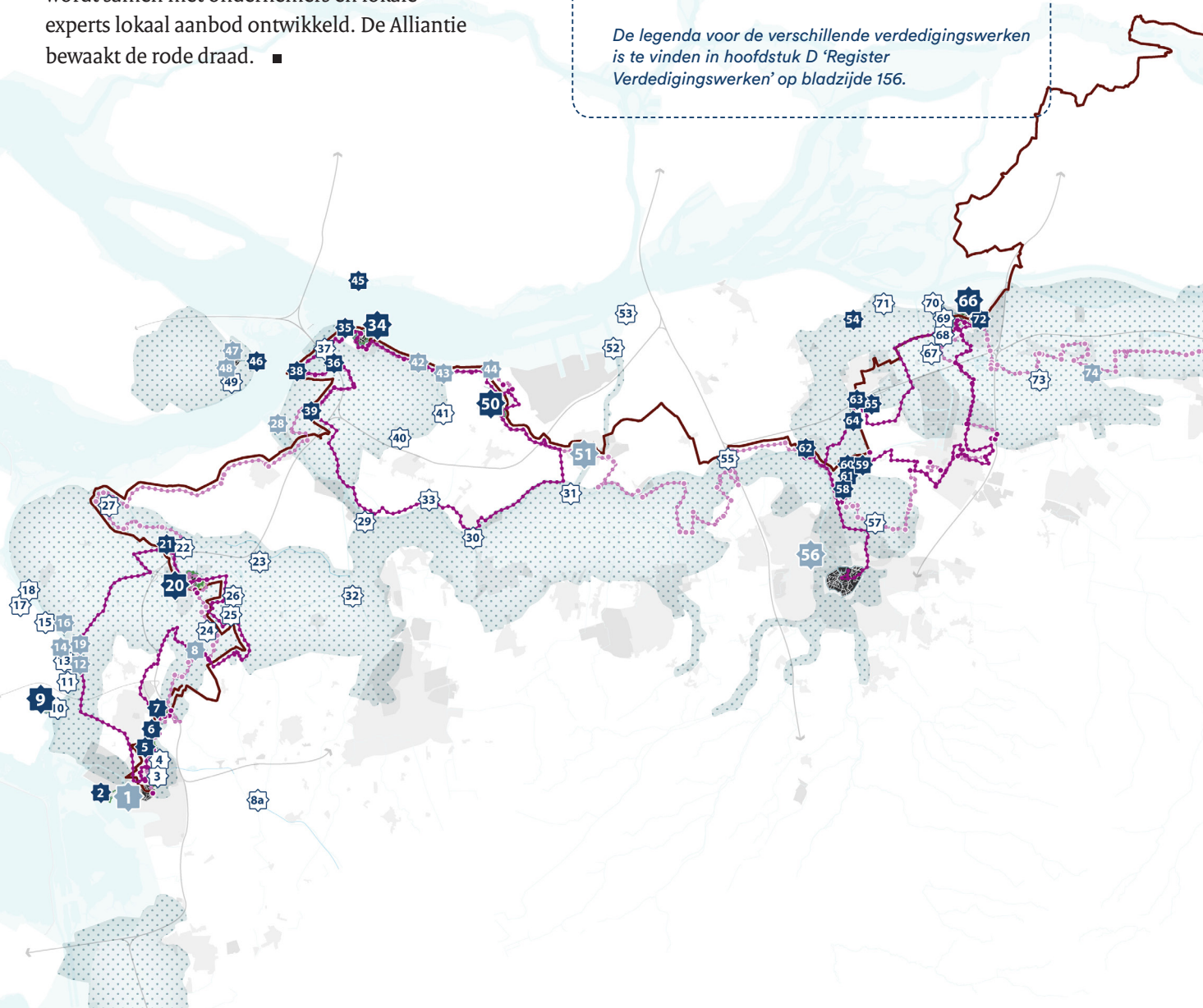
Ook zoeken we aansluiting bij andere toeristische thema's die de positie van de Zuiderwaterlinie nog verder versterken. Om meer bezoekers te bereiken en te bedienen, zoeken we als Zuiderwaterlinie aansluiting bij ander recreatief-toeristisch aanbod. Daarmee kunnen we de wervingskracht en het aanbod wederzijds versterken, en verbinden aan de activiteiten van provinciebrede of nationale organisaties zoals VisitBrabant en NBTC.

Onder: voorstel voor een interactieve maquette in het ruim van het Zuiderwaterlinie(museum)schip, zodat de linie in haar context gelezen kan worden.
Bron: Studio Marco Vermeulen, 2018.

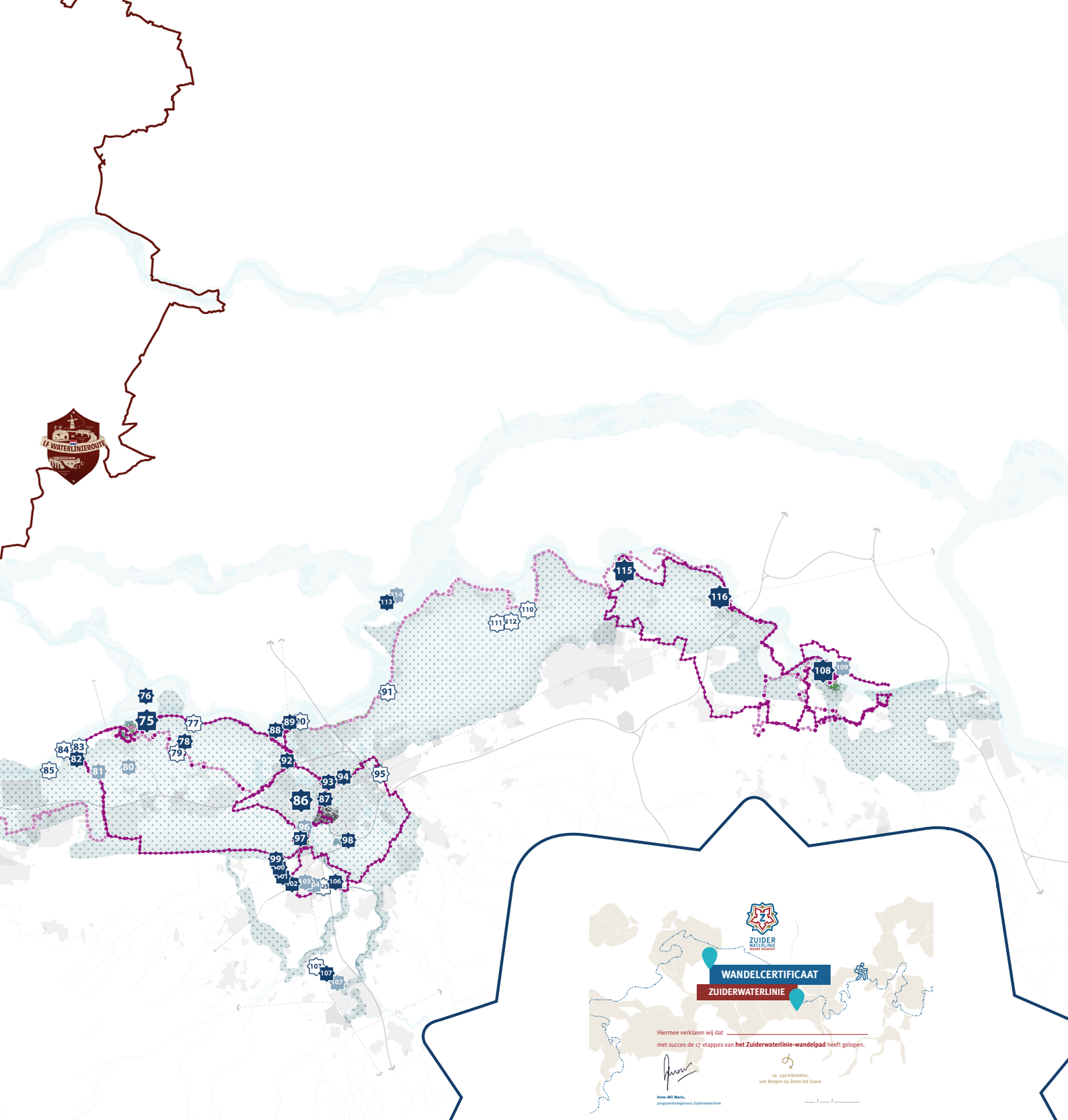

Strategie beleefbaarheid

Beleefbaarheid tot slot zegt iets over de ontwikkeling en samenhang van het aanbod dat maakt dat bezoekers bijzondere ervaringen hebben en langere tijd in de linie willen en kunnen verblijven. Bezoekers moeten het erfgoed ook kunnen beleven. Daarom willen we toewerken naar een basispakket aan producten en diensten dat de beleving van de Zuiderwaterlinie vergroot. Denk aan een samenhangend portfolio van wandel-, fiets- en vaarroutes, paardrijroutes, rondleidingen, het beheer van de huisstijl en een jaarlijks gezamenlijk evenement. Binnen de stellingen wordt samen met ondernemers en lokale experts lokaal aanbod ontwikkeld. De Alliantie bewaakt de rode draad. ■

**Bron: ANWB & Projectbureau Zuiderwaterlinie, 2018. Vijf routeboekjes langs de Zuiderwaterlinie.*

Wandelcertificaat Zuiderwaterlinie-Wandelpad

Heb je de hele route, van Bergen op Zoom tot Grave, voltooid? Dat is een ware prestatie die niet ongezien moet blijven. Download het wandelcertificaat en vul een naam en de datum in. Zo heb je een mooi aandenken aan het wandelen van het Zuiderwaterlinie-wandelpad!

Bron: www.zuiderwaterlinie.nl

3. Pijler

Water, natuur en landschap als bondgenoten

Samenvatting Pijler 3:

Natuurontwikkeling en waterberging in de Naad van Brabant komen bijna vanzelf de herkenbaarheid van de linie ten goede. Natuurontwikkeling gaat vrijwel altijd gepaard met een verhoging van het waterpeil en andersom. En terwijl het landschap onder invloed van mensen altijd verandert, kan het erfgoed van de Zuiderwaterlinie daar wel degelijk richting aan geven.

Water en natuur

Met relatief geringe middelen kan de Zuiderwaterlinie het maatschappelijk rendement van investeringen in water en natuur vergroten, en omgekeerd. Het Brabantse kwellandschap, als overgangszone tussen het zand- en het kleilandschap, heeft een enorme natuurpotentie.

Door de agrarische productiedruk is deze samenhang echter goeddeels verloren gegaan. Dat betekent dat tenminste een deel van het agrarische areaal op een andere manier beheerd zou moeten worden of een toekomst heeft als natuurgebied.

Een deel van het Zuiderwaterlinie-gebied valt onder het Natuurnetwerk Brabant. Dit natuurnetwerk moet in 2027 voltooid zijn. Terwijl het hier in principe om pure natuurgebieden gaat, is een andere lijn gericht op het ontwikkelen van de natuurwaarde van landbouwgebieden.

Door deze waarden te koppelen aan de waarden van de inundatiegebieden en de daarbij horende landschapselementen, ontstaan nieuwe kansen en mogelijkheden voor de toepassing van landbouw.

Daarnaast is er meer ruimte nodig voor water, niet alleen om de natuur te beschermen en te verbeteren, maar ook om Brabant klimaatproof te maken. Het Zuiderwaterliniegebied heeft een belangrijke rol in met name de opvang van en bescherming tegen de piekafvoeren. Voorbeelden hiervan zijn de Hoogwateraanpak 's-Hertogenbosch (Howabo) en de oeververdediging van de Maas door een combinatie van dijkversterking en rivierverruiming in het Deltaprogramma Maas.

Deze eigentijdse vormen van inundatie kunnen op hun beurt helpen om het militaire verleden inzichtelijk en begrijpelijk te maken. In combinatie met inrichtingsmaatregelen kan hier tevens de biodiversiteit worden versterkt en de natuurwaarden worden verbeterd.

Landschap

Het landschap in het Zuiderwaterliniegebied zal de komende decennia onherroepelijk veranderen als gevolg van de ruimtelijke opgaven waar Brabant voor staat. Het gaat dan om woningbouw, bedrijventerreinen, windenergie, zonnevelden, infrastructuur, glastuinbouw, enzovoort. Deze hoofdopgaven krijgen vorm met oog voor veiligheid, gezondheid en omgevingskwaliteit.

In het kwetsbare kwel- en kleilandschap kunnen deze opgaven wel eens meer invloed hebben dan in het zandlandschap. Juist daar is kennis van het historische verhaal van het Zuiderwaterliniegebied

onontbeerlijk om het landschap op waarde te kunnen schatten. Voor haar ruimtelijk handelen gericht op hoge omgevingskwaliteit hanteert de provincie drie principes: diep, rond en breed kijken.

Zo moeten opgaven worden verknoopt en de synergie die daaruit voortkomt opgespoord en benut. Aansluiting bij het erfgoed van de Zuiderwaterlinie kan op die manier dus een rol spelen als het gaat om de afweging bij de toelaatbaarheid, inpassing en kwaliteit van ruimtelijke programma's bij bijvoorbeeld stedelijke ontwikkeling, intensieve agrifood, infrastructuur, energie, logistiek en industrie.

De uitdaging is nu om in het voormalige inundatiegebied van de Zuiderwaterlinie met een gebiedsgerichte aanpak invulling te geven aan een aantal maatschappelijke opgaven en tegelijkertijd rekening te houden met het verhaal van het gebied. Het erfgoed van de Zuiderwaterlinie kan daar zeker richting aan geven. Het is daarmee een gebiedsgebonden kwaliteit die helpt om nieuwe ingrepen maatschappelijk verantwoord en geaccepteerd te maken. Als Alliantie bieden we daarvoor onze kennis aan.

Fietspad door het Halsters Laag
Grote kans dat eind 2021 een nieuw fiets- en wandelpad door het Halsters Laag wordt gerealiseerd. Dit fietspad verbindt Fort de Roovere met het Oudlandsdijkje in de gemeente Steenbergen. Het wordt een unieke route die het verhaal van honderden jaren aan veenwinning vertelt. Die veenwinning zorgde ervoor dat het gebied zo laag kwam te liggen dat het gebruikt kon worden als inundatieveld en een verdedigingslinie werd tussen Bergen op Zoom en Steenbergen.

Kwelnatuur in het Halsters Laag. *Bron: Staatsbosbeheer, 2017.*

3. Water, natuur en landschap als bondgenoten

Water- en natuurbeleid bieden opgelegde koppelkansen voor de Zuiderwaterlinie. In de Naad van Brabant gaat natuurontwikkeling vrijwel altijd gepaard met een verhoging van het waterpeil en andersom. De natuur profiteert van hetzelfde geomorfologische verschijnsel van opkwellend grondwater waar Menno van Coehoorn en andere militair-strategen op inspeelden met hun inundatiestrategie.

Juist het verband tussen erfgoed, natuurontwikkeling en waterberging in de Naad van Brabant komt de herkenbaarheid van de Zuiderwaterlinie ten goede. Alle natuur in inundatiegebieden waarvoor een hoog waterpeil wordt toegelaten, permanent of seizoensgebonden, is te kwalificeren als 'linienatuur', of het nu gaat om landbouwgrond of natuur. Zo vergroot de Zuiderwaterlinie het maatschappelijk rendement van investeringen in water en natuur; andersom vergroten investeringen in erfgoed de aantrekkelijkheid en gebruiksmogelijkheden van de nieuwe natuur. Die koppelmogelijkheden gaan we actief opzoeken.

Linienatuur in Oudland en Halsters Laag

De polders Oudland en Halsters Laag, ten zuidoosten van Steenbergen, laten fraai zien welke mogelijkheden voor natuurontwikkeling het kwellandschap op de overgang van zand- en kleigrond biedt. In 2013 realiseerde het waterschap Brabantse Delta hier een 'natte

natuurparel'. Anno 2019 zijn er plannen voor verdere natuurontwikkeling, als onderdeel van het Natuurnetwerk Brabant. Het diepe, kalkrijke kwelwater dat hier naar boven komt, wordt zo lang mogelijk vastgehouden. Verontreinigd water vanuit omliggende landbouwgebieden wordt om de polder heen geleid. Zo ontstaat een afwisselend landschap van zeggemoeras, bloem- en kruidenrijk grasland en natuurbos. Kwetsbare, zeldzame plant- en diersoorten vinden hier een geschikte leefomgeving. Vogels zoals de wulp, de grutto en de kievit broeden hier. Deze natte natuur is kenmerkend voor de voormalige inundatiegebieden van de Zuiderwaterlinie.

Herstel van de kwelnatuur

Het Brabantse kwellandschap, als overgangszone tussen het zand- en het kleilandschap, heeft een enorme natuurpotentie. Zo'n landschappelijke overgang verloopt in gradiënten die elk eigen ecologische condities met zich meebrengen. Voor veel diersoorten vormt juist die variëteit op korte afstand een geschikt leefgebied. Verschillende vogelsoorten bijvoorbeeld vinden hun voeding in het ene landschapstype, en rusten of broeden in het andere. In de Naad van Brabant liggen die gradiënten dicht op elkaar. De biodiversiteit is daardoor groot en er is relatief grote ecologische winst te behalen.

Gedurende de twintigste eeuw raakte die functie voor de natuur meer en meer op de achtergrond. Het grondgebruik kwam los te staan van de bodem en het watersysteem. Een belangrijke oorzaak was de agrarische productiedruk. Landbouwgebieden werden gedraineerd en het overtollige water werd via de rivieren afgevoerd. Dat ging ten koste van het eigene van het landschap, maar ook van de biodiversiteit. De gedraineerde gronden bevatten minder gras-, kruid- en bloemsoorten, minder bodemleven en insecten, en zijn daardoor minder geschikt voor bijvoorbeeld weidevogels. Andere agrarische optimalisaties zoals het maairegime en de schaalvergroting in de verkaveling droegen daar ook aan bij.

Dat betekent dat ten minste een deel van het agrarische areaal op een andere manier beheerd moet worden of een toekomst heeft als natuurgebied. Plaatselijk is die transitie al in gang gezet, met de realisatie van het Brabants Natuurnetwerk. Juist in het kwellandschap van de Zuiderwaterlinie kan landbouw gecombineerd worden met het verhaal van de inundatiegebieden en de daarbij horende landschapselementen en de waardering daarvan.

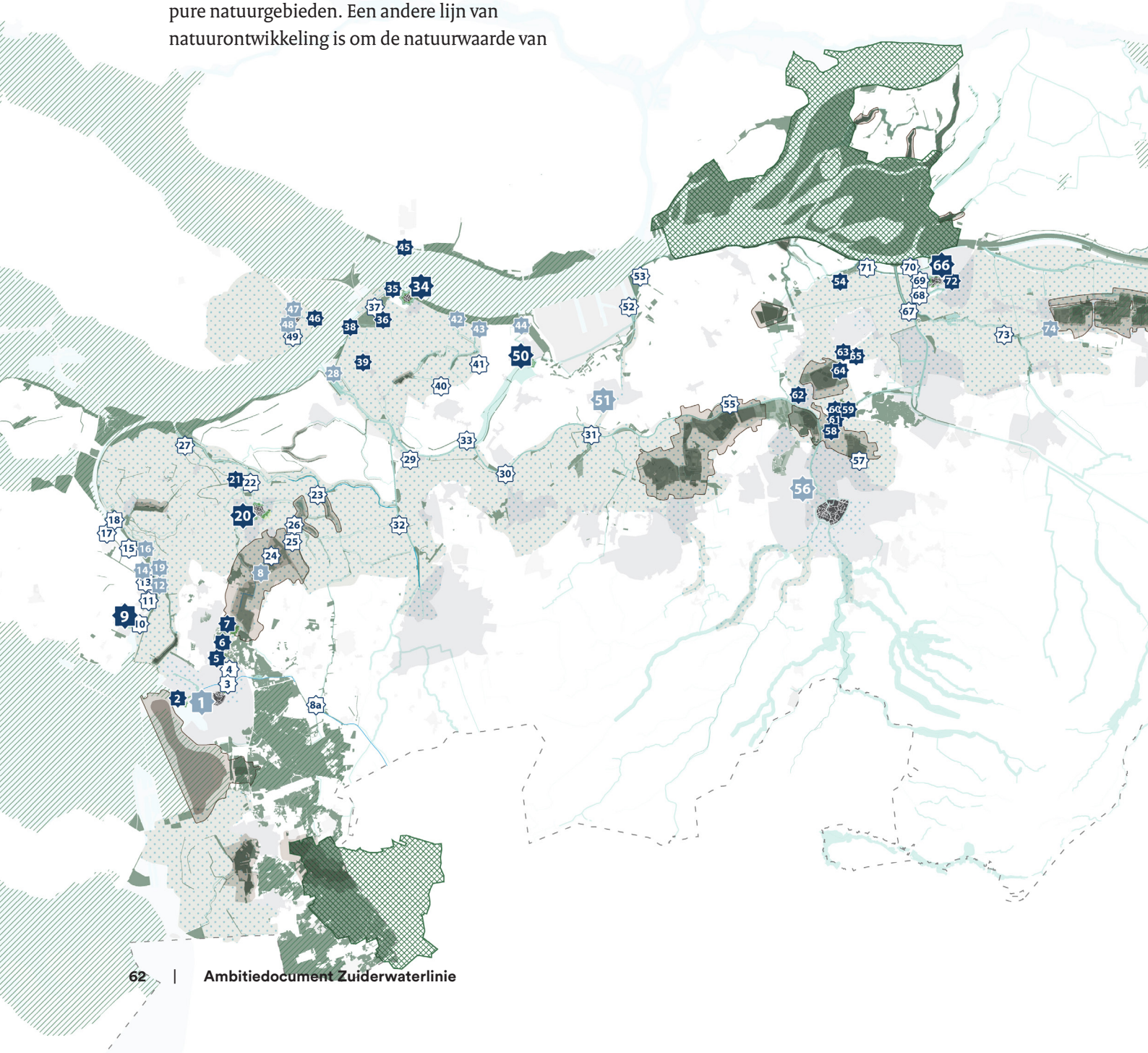
Veenpaal als icoon voor de turfgeschiedenis in West-Brabant. *Bron: Brabants Landschap, 2019.*

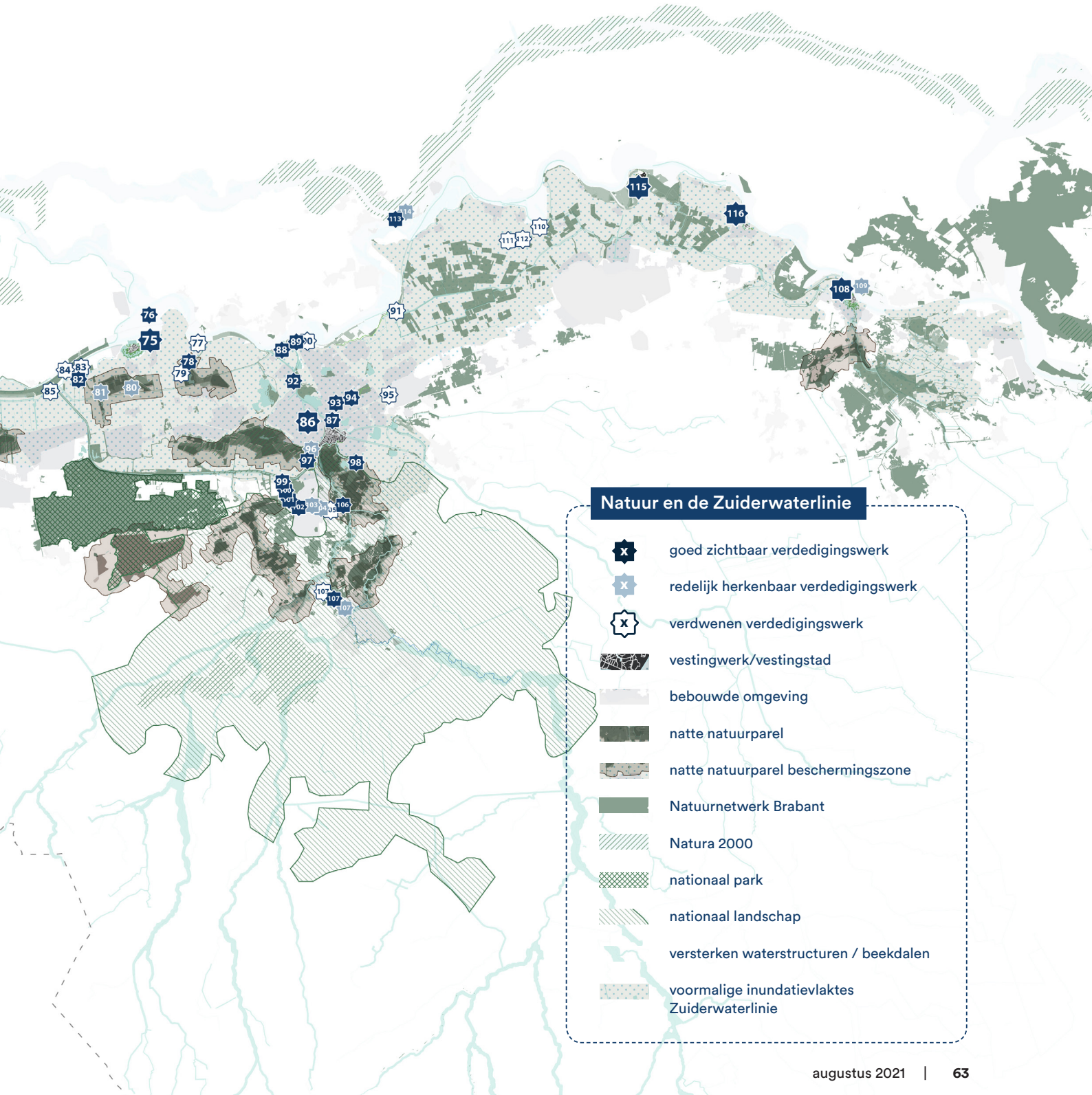

Brabants beleid voor natuurontwikkeling

Een deel van het Zuiderwaterlinie-gebied valt onder het Natuurnetwerk Brabant. Dit natuurnetwerk moet in 2027 voltooid zijn. In de hele provincie moet daarvoor nog 10.000 hectare ontwikkeld worden. De provincie heeft daarvoor het Groen Ontwikkelfonds Brabant opgezet. Dit fonds komt voort uit een manifest dat de provincie met terreinbeheerders, waterschappen, de B5 (Brabants vijf grootste steden) en LTO heeft ondertekend, gericht op de gezamenlijke realisatie van het natuurnetwerk.

Het natuurnetwerk bestaat in principe uit pure natuurgebieden. Een andere lijn van natuurontwikkeling is om de natuurwaarde van landbouwgebieden te vergroten. De provincie heeft middelen beschikbaar om grond aan te kopen, bijvoorbeeld van een stoppende boer, en die vervolgens te verpachten aan een boer die, met respect voor het verhaal van het gebied, aan het werk wil gaan. Na verloop van tijd (als deze productiewijze zich bewezen heeft) kan deze boer de grond van de provincie aankopen. Uiteindelijk moet het een zelfdragend systeem worden.

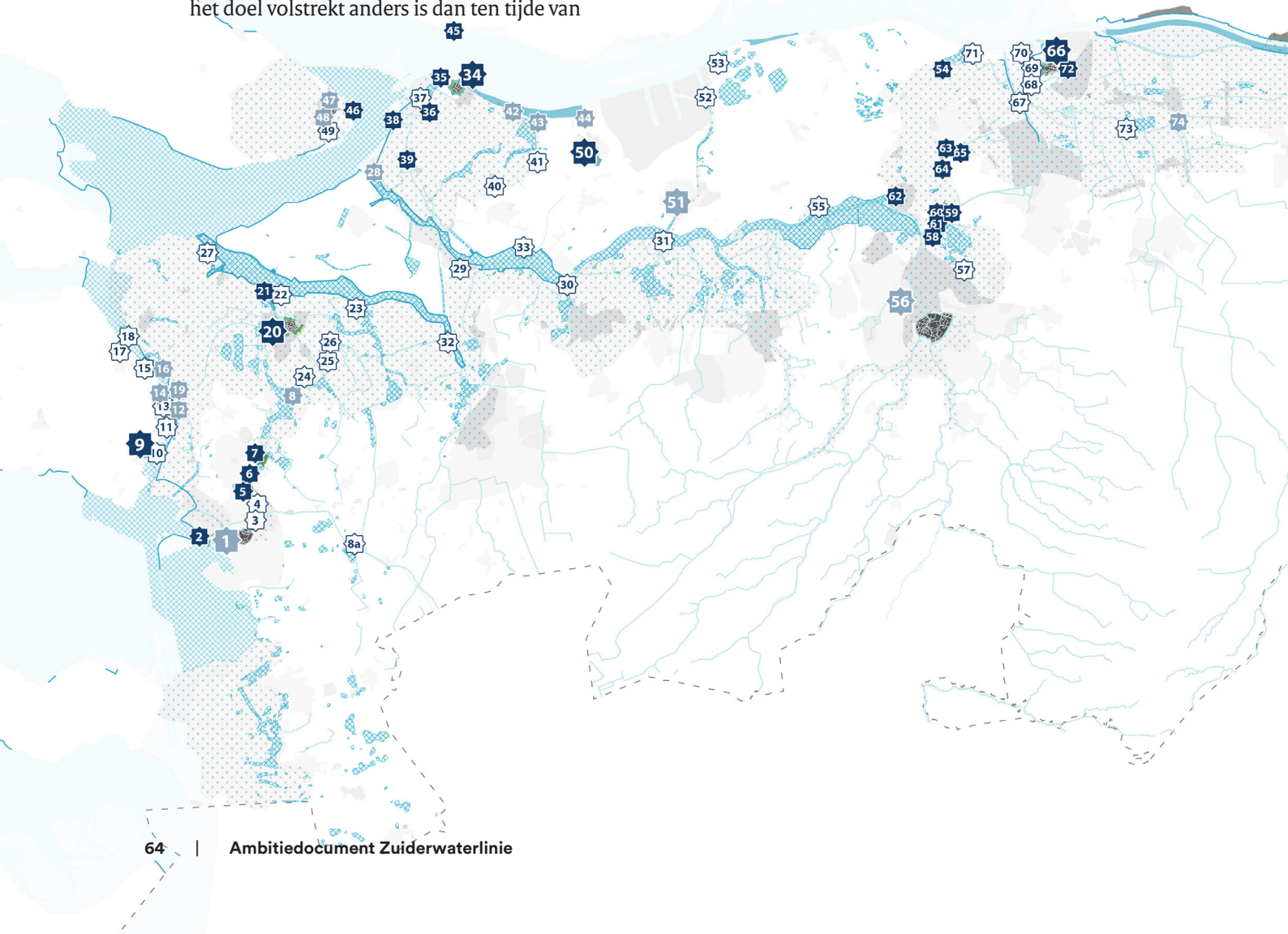

Natuur en de Zuiderwaterlinie
goed zichtbaar verdedigingswerk
redelijk herkenbaar verdedigingswerk
verdwenen verdedigingswerk
vestingwerk/vestingstad
bebouwde omgeving
natte natuurparel
natte natuurparel beschermingszone
Natuurnetwerk Brabant
Natura 2000
nationaal park
nationaal landschap
versterken waterstructuren / beekdalen
voormalige inundatievlaktes Zuiderwaterlinie

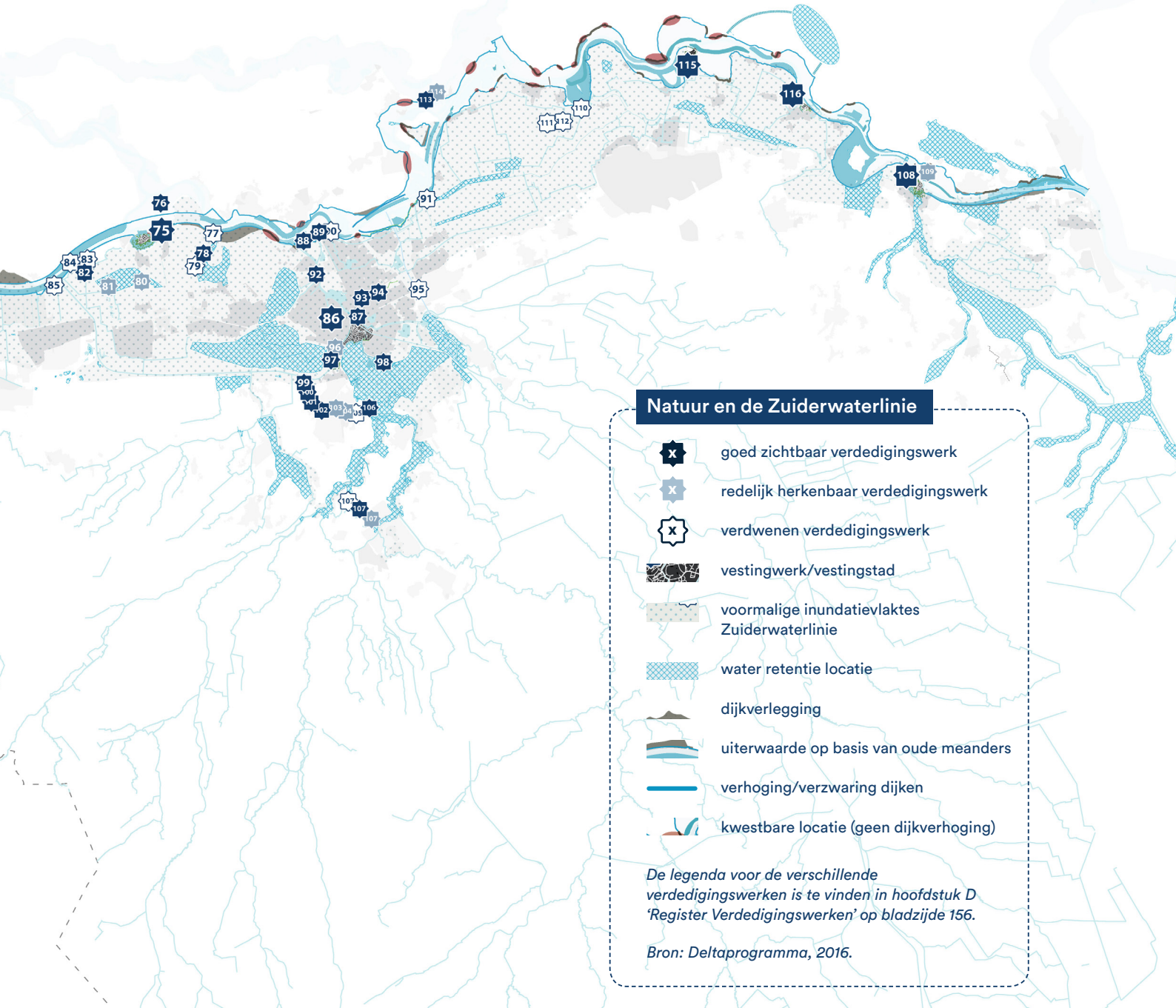
Meer ruimte voor water

Meer ruimte voor water in Brabant is niet alleen nodig om de natuur te beschermen en verbeteren, maar ook om Brabant klimaatproof te maken. Dat hangt samen met de klimaatverandering. In droge tijden schiet de aanvoer van water tekort. In perioden met veel neerslag is voor zowel beek- als rivierwater meer ruimte nodig. Dat heeft gevolgen voor het ruimtegebruik in de provincie – juist ook in het kwellandschap waar rivier- , beek- en grondwater naartoe stroomt. Het Zuiderwaterlinie-gebied heeft een belangrijke rol in met name de opvang van en bescherming tegen de piekafvoeren. Wateropslag voor droge periodes moet vooral bovenstrooms in de beekstelsels plaatsvinden.

De Brabantse waterschappen werken samen met provincie, gemeenten en andere partijen aan de inrichting van retentiepolders waar water tijdelijk geborgen kan worden. Dat is een hedendaagse vorm van inundatie. Hoewel het doel volstrekt anders is dan ten tijde van de Zuiderwaterlinie en de waterstaatkundige techniek aanzienlijk geavanceerder is, kan het militaire verleden als inspiratiebron dienen voor hedendaagse oplossingen. Andersom kan aan de hand van de huidige retentiegebieden het verhaal van de vroegere militaire inundaties worden verteld.

Het landschap in het Zuiderwaterliniegebied zal net als altijd de komende decennia veranderen. Mensen zijn altijd bezig hun omgeving aan te passen aan de eisen, behoeften en mogelijkheden van hun tijd. Dat gebeurde bijvoorbeeld toen vijandelijke dreiging de bouw van vestingen noodzakelijk maakte. Het gebeurde ook toen de Maas werd verdiept, bedijkt en gekanaliseerd (‘genormaliseerd’), zodat de permanente vrees voor overstromingen kon worden weggenomen. En het gebeurde opnieuw toen de landbouw werd gerationaliseerd en minder afhankelijk werd gemaakt van de natuurlijke bodem, teneinde de agrarische productie te optimaliseren.

Natuur en de Zuiderwaterlinie

- goed zichtbaar verdedigingswerk
- redelijk herkenbaar verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk
- vestingwerk/vestingstad
- voormalige inundatievlaktes Zuiderwaterlinie
- water retentie locatie
- dijkverlegging
- uiterwaarde op basis van oude meanders
- verhoging/verzwaring dijken
- kwestbare locatie (geen dijkverhoging)

De legenda voor de verschillende verdedigingswerken is te vinden in hoofdstuk D 'Register Verdedigingswerken' op bladzijde 156.

Bron: Deltaprogramma, 2016.

Moderne manieren van inundatie

Hoogwateraanpak 's-Hertogenbosch (Howabo)
De omgeving van Den Bosch kreeg in het verleden geregeld te maken met militaire inundaties. Dat fenomeen is definitief voorbij, maar nog steeds kunnen bij tijd en wijle polders rondom de stad onder water worden gezet. Dat gebeurt als het peil van de Maas zo hoog staat, dat de beken hun water er niet meer op kunnen lozen en ook de noodafvoer via het Drongelens Kanaal geen soelaas meer biedt. Het beekwater wordt tijdelijk opgeslagen in een of meer polders ten zuiden en ten westen van Den Bosch. Bij het ontwerp van dit systeem hebben de meeste inundeerbare gronden een natuurbestemming gekregen of behouden. Om waardevol blauwgrasland en andere kwelnatuur terug te laten keren, is voormalige landbouwgrond afgegraven. Het grondwater is op die manier dichter bij het maaiveld gebracht. In een aantal gevallen staat het maximale winterpeil hoger dan het maaiveld, dus kan het land ook zonder noodsituatie onder water lopen. De Hoogwateraanpak 's-Hertogenbosch is uitgevoerd onder leiding van waterschap Aa en Maas.

Deltaprogramma Maas
De oeververdediging van de Maas wordt verbeterd door een combinatie van dijkversterking en rivierverruiming. Dat gebeurt in het Deltaprogramma Maas. Deze werken bieden kans op landschappelijke verbetering. Natuurmonumenten ontwikkelt met name oostelijk van Den Bosch natuur in de uiterwaarden, waardoor het landschappelijke contrast met het agrarische landschap in de voormalige inundatiegebieden toeneemt. Via aantrekkelijke routes over het water en over de dijk verbindt de Maas plekken waar historische verhalen aan verbonden zijn, die te maken hebben met het verleden als deel van de Zuiderwaterlinie.

West Brabantse Waterlinie
Het westen van de Zuiderwaterlinie kent een historie van verzilting, niet in de laatste plaats omdat militaire inundaties deels met zout water plaatsvonden. In de toekomst kan verzilting opnieuw op de agenda komen, als zout water wordt ingelaten in het Volkerak en het Zoommeer. Dat zal echter niet vóór 2031 gebeuren.

Landschapstransities in Brabant

- De Naad van Brabant, de overgangszone tussen zand en klei tussen Grave en Bergen op Zoom, markeert het relatief hogere zandige deel van Brabant met de lagere delen van het zee- en rivierengebied. Na de laatste IJstijd ruim tienduizend jaar geleden stroomde laaggelegen delen in het noordwesten opnieuw onder water en ontstonden er plassen en dikke veenpakketten op het klei.

- Deze veenarealen werden ontgonnen voor agrarisch gebruik of als turf voor de energievoorziening. Er kwamen turfvaarten (zoals de Ligne) en turfhavens (bijvoorbeeld in Steenbergen) voor de doorvoer. Veen bleek ook een bron van zoutwinning, op plekken waar het doordrenkt was met zeewater.

- Door de afgravingen kwam de laaggelegen kleigrond weer aan de oppervlakte. Het land daalde en werd opnieuw bevattelijk voor overstromingen. Die deden zich geregeld voor, met de Sint-Elisabethsvloed van 1421 als dieptepunt. In de late Middeleeuwen verdronken grote delen van het huidige noordwest-Brabant.

- Noodgedwongen leerde men het water steeds beter beheersen. Eb- en vloedbewegingen zetten sediment af aan de kust. Dat land kon worden bedijkt en herwonnen. Zo zijn tot in de negentiende eeuw stelselmatig nieuwe polders ontstaan.

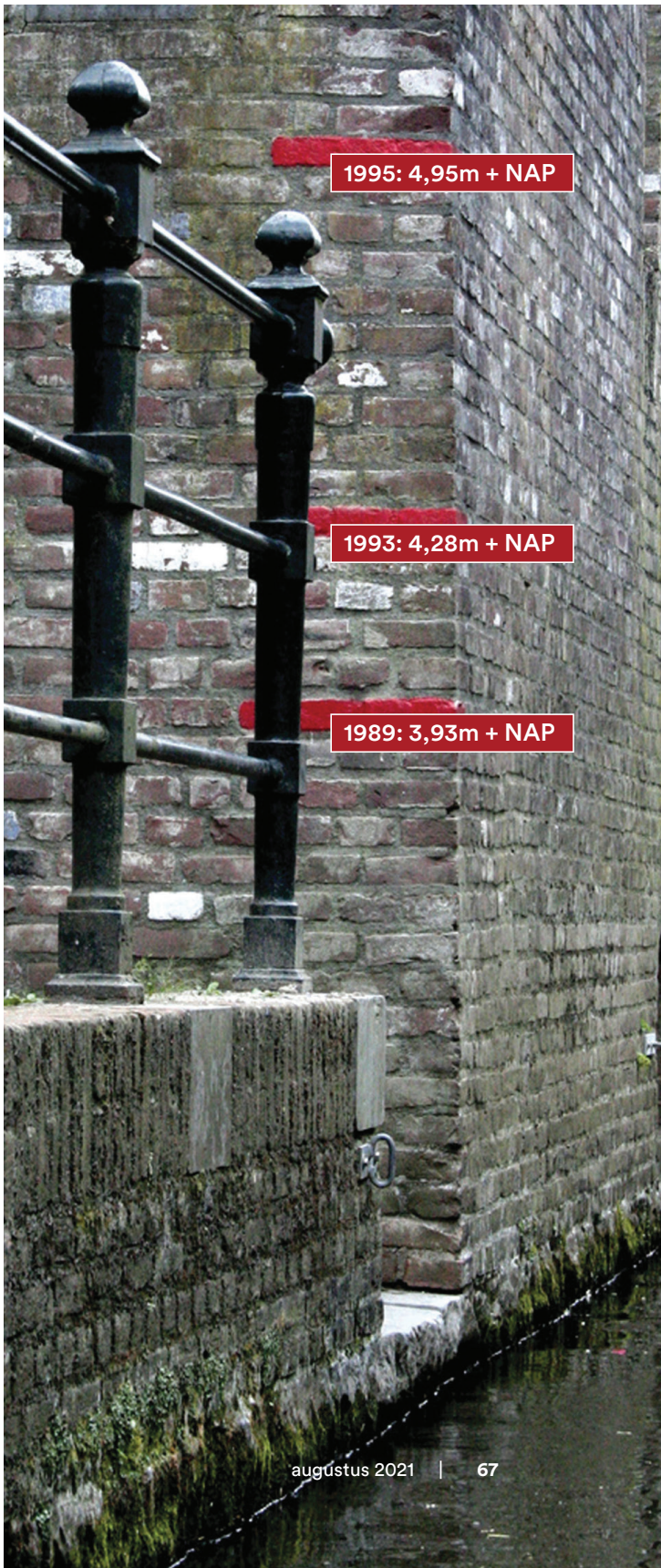
- Poldersystemen met hun beheerste waterhuishouding werden verder geperfectioneerd. Die kennis lag ook ten grondslag aan de mogelijkheid om land bewust en gecontroleerd te inunderen voor militaire doeleinden: het ontstaan van de waterlinies.

- In Oost-Brabant was het vooral de grilligheid van de Maas die tot min of meer gestuurde inundaties leidde. Om te voorkomen dat 's-Hertogenbosch bij hoog water van de Maas zou overstromen en om risico's van dijkdoorbraken stroomafwaarts te verkleinen, werd ten oosten van Grave de Maasdijk verlaagd (de 'Beerse Overlaat'), waardoor bij hoog water het agrarische achterland overstroomde. Deze bypass, ook wel Beerse Maas genoemd, mondde ten oosten van 's-Hertogenbosch weer uit in de Maas, een open en leeg gebied achter zich latend. De Beerse Overlaat heeft tot 1942 gefunctioneerd, maar is als militair middel niet of nauwelijks ingezet. De restanten van de Beerse Overlaat, waaronder dijken, kades en terpen, zijn cultuurhistorisch zeer waardevol. Rond 1800 introduceerde Napoleon de suikerbietenteelt, die goed gedijde op de ingepolderde kleigrond. Tot dan toe werd vooral geïmporteerde rietsuiker gebruikt. Die handel kwam ten einde door de Frans-Engelse Oorlog.

- In de twintigste eeuw was de kennis zo ver ontwikkeld dat het watersysteem kon worden aangepast aan bijna elke vorm van grondgebruik. Kunstmest verrijkte de landbouwgronden. Verkavelingen werden aangepast aan een rationele bedrijfsvoering. De landbouw en andere vormen van grondgebruik kwamen steeds losser te staan van bodem en water. Het streven naar duurzaamheid is aanleiding om water en bodem weer een leidende rol te geven in de ruimtelijke ontwikkeling. De unieke eigenschappen van het kwellandschap worden benut in het watermanagement en om nieuwe natuur te ontwikkelen.

Energiewinning en bescherming tegen hoog water zullen opnieuw hun stempel zetten.

Extreme waterpeilen van de Binnendieze over je jaren heen. *Bron: Vier Eeuwen Militaire Inundaties, Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch, 2018.*

Hoofdopgaven

Waterberging en natuurontwikkeling in het Zuiderwaterlinie-gebied dragen bij aan de beleving van het erfgoed. Dat ligt anders bij de meeste andere ruimtelijke opgaven waar Brabant voor staat: woningbouw, bedrijventerreinen, windenergie, zonnevelden, infrastructuur, glastuinbouw, enzovoort. Deze hoofdopgaven komen bovenop de ‘basisopgave’ van veiligheid, gezondheid en omgevingskwaliteit. Deze basisopgave is veelomvattend en gaat over milieuaspecten als een schone bodem, schoon water (ondergrond) en schone lucht, maar ook om landschappelijke en cultuurhistorische aantrekkelijkheid, een goede woon- en werkomgeving met een aantrekkelijk aanbod aan voorzieningen, stilte en een natuurrijke omgeving, waarin biodiversiteit en recreatie hand in hand gaan.

In het kwel- en kleilandschap hebben deze opgaven nog meer invloed dan in het zandlandschap. Het kleilandschap is ook een kwetsbaar landschap. In mindere mate geldt hetzelfde voor het kwellandschap. Dat heeft te maken met de openheid. Een ingreep in het landschap is tot op grote afstand zichtbaar. Bovendien is uit onderzoek gebleken dat de publieke waardering voor dit landschapstype lager is dan die voor het zandlandschap, met zijn meer besloten structuur en zijn bossen, vennen en heiden. Mensen hebben steeds meer oog

Een amfibisch (kwel)landschap: nieuwe oernatuur
De noordrand van Brabant is in meerdere opzichten een grensgebied. Hier bevindt zich de overgang van zand naar klei, van hoog naar laag, van droog naar nat. In deze zogeheten Naad van Brabant is de grondwaterdruk hoog en komt kwelwater aan de oppervlakte wat resulteert in unieke condities voor bijzondere natuur. De ontwikkeling van deze 'oernatuur' kan ervoor zorgen dat de Zuiderwaterlinie kan uitgroeien tot een robuust natuur- en landschapsontwikkelingsgebied. Geen lieflijk, arcadisch landschap met aangeharkte paden, maar woeste en deels ondoordringbare 'grensnatuur'. Een deltalandschap van schorren en slikken, natte graslanden, plas-dras, broekbossen, moerassen, turfputten en boekweitpercelen. Hier zien we een impressie van een mogelijk toekomstbeeld tussen Terheijden en Breda.

Bron: Studio Marco Vermeulen, 2017.

voor de openheid in de ruimte. Het verhaal van het Zuiderwaterlinie-gebied is onontbeerlijk om die ruimte in het landschap op waarde te kunnen schatten.

Verknopen en verweven

De afweging over de toelaatbaarheid, inpassing en kwaliteit van functies gebeurt op dit moment niet in Zuiderwaterlinie-verband, maar op grond van het reguliere planologische beleid.
In de komende periode ontwikkelen wij de Zuiderwaterlinie tot een kompas dat richting geeft aan de ontwikkeling, het behoud en het herstel van het landschap. De kennis waarover de partners beschikken zal een belangrijke bijdrage leveren aan maatschappelijke en ruimtelijke opgaven in het gebied.
In haar 'Visie op de Brabantse leefomgeving' noemt de provincie Noord-Brabant drie principes voor het ruimtelijk handelen die zijn gericht op een hoge omgevingskwaliteit: diep, rond en breed kijken. Deze manier van werken maakt het mogelijk om opgaven te verknopen en te verweven, en de synergie die daaruit voortkomt op te sporen en te benutten. Overheidsprojecten die bedoeld zijn om de herkenbaarheid van het erfgoed te vergroten, worden vanuit die benadering opgezet.

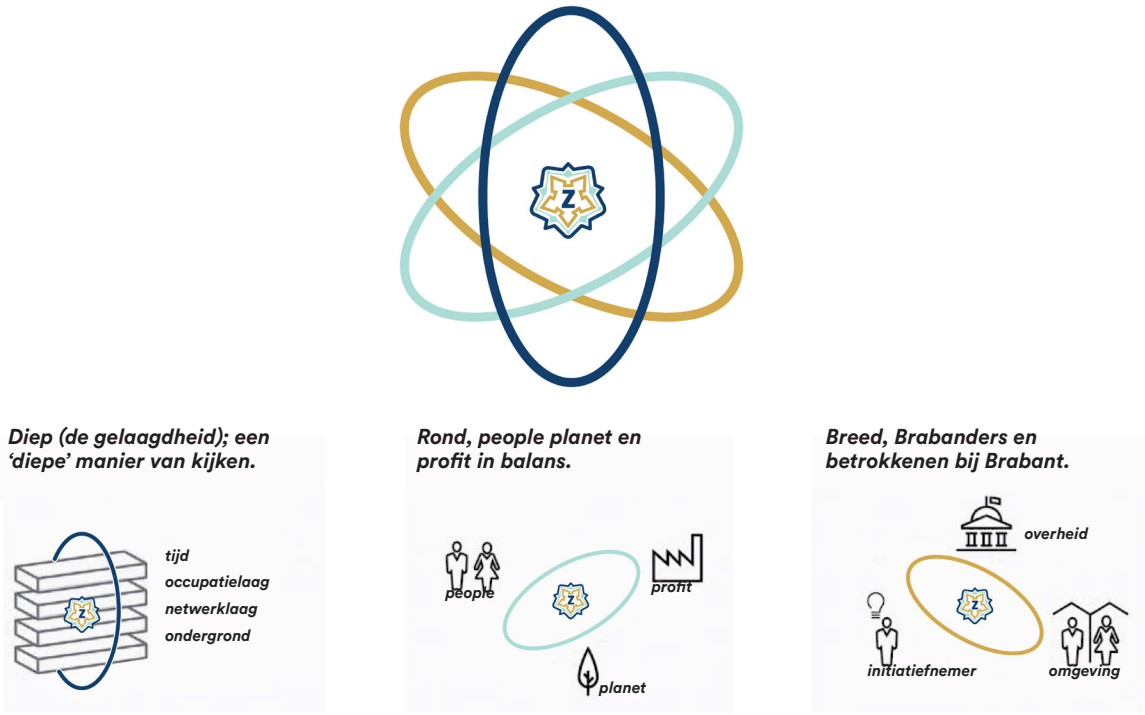
Het slagenlandschap, lange smalle percelen afgebakend door slootjes. *Foto: RBT De Langstraat, 2021.*

Een voorbeeld: de Westelijke Langstraat

In de Westelijke Langstraat is ondanks moderne ontwikkelingen nog altijd veel van de rijke geschiedenis te zien. Het zo kenmerkende slagenlandschap stamt uit de Middeleeuwen, toen het veen werd ontgonnen. Tijdens de St. Elisabethsvloed in 1421 overstroomde de Westelijke Langstraat, mede doordat het veen was afgegraven om als turf verhandeld te worden. Hierdoor ontstond een groot gebied waar zoet en zout water gemengd werden (een estuarium). Na de St. Elisabethsvloed gingen mensen de dijken versterken. Pas in de loop van de negentiende eeuw beheerste men de rivier zodanig dat ze een vaste loop kreeg. Een combinatie aan landschappelijke factoren en industrialisatie leidde in diezelfde periode tot bloeiende schoenindustrie. In de twintigste eeuw veranderde de landbouw door schaalvergroting, ruilverkaveling en de opkomst van de glastuinbouw.

Het is nu de uitdaging om in dit voormalige inundatiegebied van de Zuiderwaterlinie met een gebiedsgerichte aanpak invulling te geven aan een aantal maatschappelijke opgaven en tegelijkertijd rekening te houden met het verhaal van het gebied. De komende jaren wordt ten zuiden van de A59 in het kader van de Programmatische Aanpak Stikstof (PAS) bijna 600 hectare natte natuur ontwikkeld. Het gebied ten noorden van de A59, dat een veel modernere en rationelere landbouwverkavelingsstructuur kent, is in beeld voor de opwekking van windenergie. Kunnen de cultuurhistorische waarden van dit gebied het cement zijn bij de invulling van de maatschappelijke opgaven voor natuur en energie?

Bron: Infographic Westelijke Langstraat.

Bewerking van het schema 'diep, rond en breed'. *Bron: www.omgevingswetinbrabant.nl*

Diep, rond en breed kijken volgens de provinciale Visie op de Brabantse Leefomgeving:

- Een 'diepe' manier van kijken: we kijken niet alleen naar effecten op de bovenste laag (het grondoppervlak) in het hier en nu, maar betrekken hierin de dynamiek en randvoorwaarden die de onderste lagen meegeven. Daarbij kijken we op verschillende schaalniveaus naar gelang een vraagstuk daarom vraagt en benutten we de factor tijd actief. Hierbij kijken we ook naar het verleden, de geschiedenis en de gelaagdheid van een plek.

- Een 'ronde' manier van kijken: we kijken niet sectoraal maar combineren opgaven en kansen zodat ontwikkelingen optimaal bijdragen aan een circulair, sterk en sociaal Brabant waarin alle Brabanders zich prettig voelen. Vanuit een gebiedsgerichte insteek. Een nieuwe ronde manier van kijken naar een balans tussen people, planet en profit.

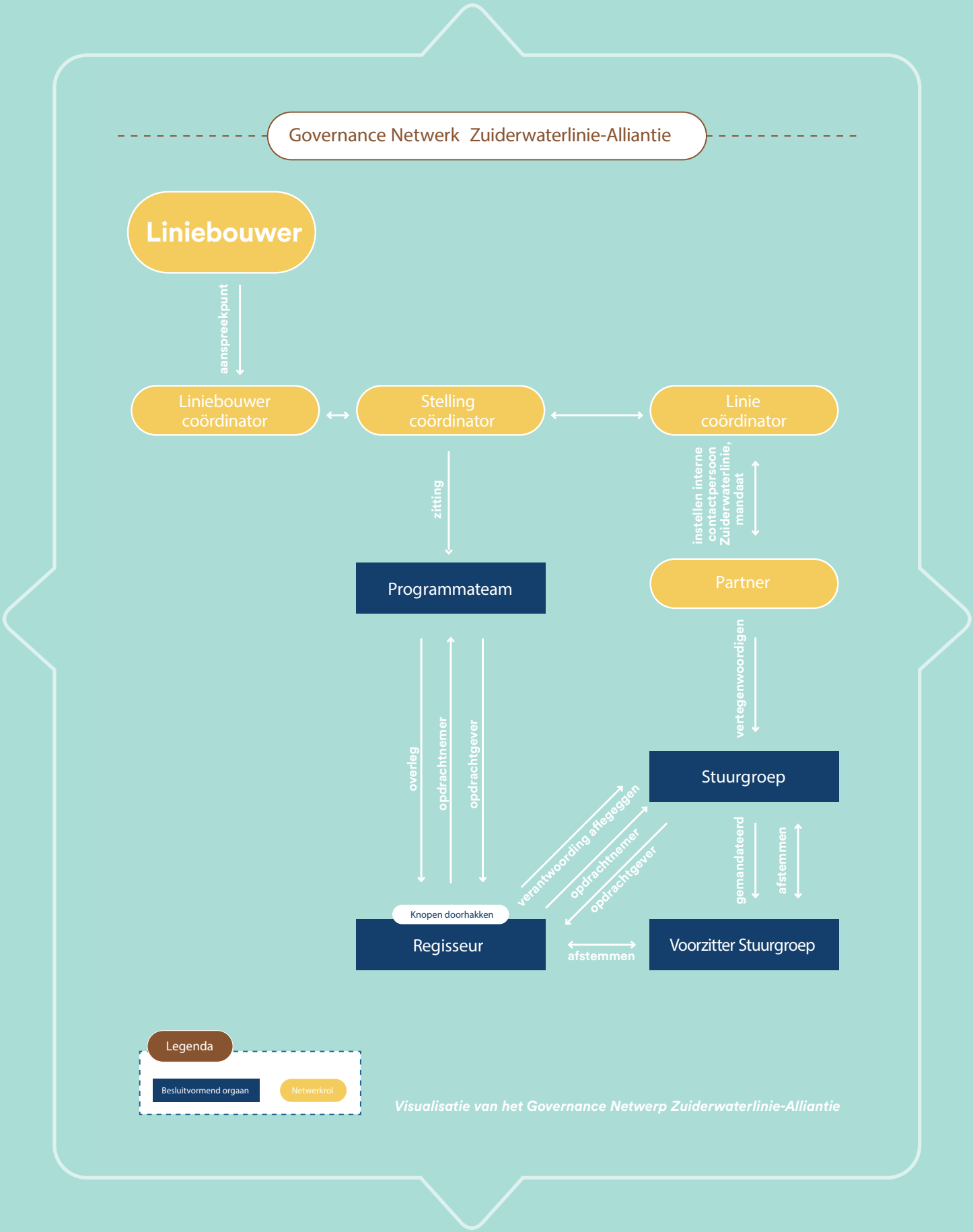
- Een 'brede' manier van kijken: wij kijken niet vanuit één gezichtspunt maar betrekken daar veel partijen bij, met al hun gezichtspunten, meningen, wensen, ideeën en belangen.

Aansluiting bij het erfgoed van de Zuiderwaterlinie kan een belangrijke rol spelen in de afweging over de toelaatbaarheid, inpassing en kwaliteit van ruimtelijke programma's op het gebied van bijvoorbeeld stedelijke ontwikkeling, intensieve agrifood, infrastructuur, energie, logistiek en industrie. Het gebiedsoverstijgende perspectief wordt daarbij niet vergeten. Als alliantie bieden we onze kennis aan bij alle ruimtelijke projecten in Zuiderwaterlinie-gebied, vanuit de overtuiging dat erfgoed de weg kan wijzen naar een kwalitatief hoogwaardig ontwerp met maatschappelijk draagvlak. Bij de kwaliteit van de leefomgeving kijken we hierbij ook naar mogelijkheden voor waterberging en waterbuffering. Ook projecten die betrekking hebben op de waterveiligheid in en rondom het gebied van de Zuiderwaterlinie betrekken wij bij de historische achtergrond, waarmee het verleden niet alleen een inspiratiebron is voor de toekomst, maar ook weer zichtbaar wordt in diezelfde toekomst. ■

4. Pijler

Governance Alliantie Zuiderwaterlinie - of hoe wij samenwerken

Visualisatie van het Governance Netwerp Zuiderwaterlinie-Alliantie

Governance binnen de Zuiderwaterlinie

Binnen het organisatie netwerk van de Zuiderwaterlinie bestaat in zekere zin leiderschap, maar niet in de klassieke zin van het woord. In tegenstelling tot leiderschap vroeger. Op deze prent zien we koning Willem I. In 1813 keerde Willem Frederik, prins van Oranje-Nassau terug als soeverein vorst van Nederland. Hij riep zichzelf uit tot koning der Verenigde Nederlanden (het huidige Nederland en België) en hertog van Luxemburg. Na de Slag bij Waterloo werd hij in 1815 ingehuldigd als koning Willem I.

Bron: Portret van Willem I, koning der Nederlanden, Joseph Paelinck, 1819. Rijksmuseum.

4. Governance Alliantie Zuiderwaterlinie - of hoe wij samenwerken

De Alliantie Zuiderwaterlinie is een organisatienetwerk. Wat is een organisatienetwerk? In een organisatienetwerk gaat het om het verbinden en delen van informatie, middelen, activiteiten en competenties van zelfstandige, autonome en unieke organisaties. Het doel is samen een resultaat creëren dat geen van de organisaties afzonderlijk tot stand kan brengen. Het gaat hierbij om effectiviteit en resultaatgericht samenwerken aan een gezamenlijk doel of resultaat.

Binnen een organisatienetwerk bestaat er in zekere zin leiderschap, maar niet in de klassieke zin van het woord. In het Zuiderwaterlinie-netwerk gaan we als zelfstandige organisaties en individuen met elkaar op zoek om waarde te creëren voor de Zuiderwaterlinie. Juist dankzij deze samenwerking tussen verschillende, gelijkwaardige partners kan onze organisatie een doorslaggevende bijdrage leveren aan de aanpak van een complexe opgave als de Zuiderwaterlinie. Daarvoor hebben we wel spelregels nodig: governance gaat over de sturing van een organisatievorm en betekent dat het doel en de weg ernaartoe (inhoud en proces) helder moeten zijn. Dat betekent dat je onderling afspraken moet maken over welke rollen en verantwoordelijkheden en mandaat waar belegd zijn binnen het netwerk.

Effectiviteit

Typisch voor een organisatienetwerk is dat alle partners hun eigen doelen en zelfstandigheid hebben. Binnen het netwerk werken ze samen aan gezamenlijke ambities en doelen. Die doelen kunnen zij alleen bereiken door samen te werken. Precies in dit spanningsveld opereert het organisatienetwerk. Het netwerk staat voor de opgave om informatie, (financiële) middelen, activiteiten en unieke competenties van de verschillende partners aan elkaar te verbinden en voor elkaar toegankelijk te maken. Dan creëert de organisatie een effectief resultaat dat geen van de afzonderlijke partners zelfstandig ooit zou kunnen behalen. Het rendement van de samenwerking geven we weer in concrete mijlpalen in de Uitvoeringsprogramma's in de stellingen en op overkoepelend niveau. Daar monitoren we hoe het netwerk toegevoegde waarde creëert en resultaat versneld en verrijkt.

Vertrouwen

De kunst is afspraken met elkaar te maken, die passen bij het feit dat we een samenwerkingsverband vormen. Geen van de partners kan een exclusieve claim leggen op onze ambitie; onze ambitie is een gezamenlijke. We willen evenmin een hiërarchische bevelstructuur in een samenwerking tussen gelijkwaardige partners. We willen daarentegen wel iedereen bij de les houden, elkaar aanspreken op de inzet, bijdrage en betekenis voor het netwerk. Niet in de laatste plaats werken we samen omdat we elkaar vertrouwen en tot overeenstemming willen komen.

Nieuwe partners aansluiten

In het ambitiedocument spreekt de Alliantie uit dat zij nieuwe leden verwelkomt. In 2021 wordt hiervoor een protocol ontwikkeld in het programmateam en ter besluitvorming voorgelegd aan de stuurgroep en daarna toegevoegd aan dit document.

Wensen

De wens van de stuurgroep is een lichte en een stevige, autonome rol voor de Programmamanager die, binnen de door de Stuurgroep gegeven kaders, verantwoordelijkheid, bevoegdheid en vertrouwen krijgt het netwerk te managen en op resultaten te sturen. Samen met het Programmateam geeft de Programmamanager de beleidsvoorbereiding, de beleidsrichting en de uitvoering vorm. Jaarlijks vindt hierover afstemming en kaderstelling in de Stuurgroep plaats. Ook wordt daar jaarlijks samen met de Programmamanager teruggekeken op de resultaten en de kaders geëvalueerd. De Stuurgroep is verantwoordelijk voor een helder Uitvoeringsprogramma en kaders. De bestuurders staan gedurende het jaar meer op afstand. De Voorzitter van de Stuurgroep is gemandateerd namens de Stuurgroep om tussentijds af te stemmen met de Programmamanager, waarbij de Programmamanager de bevoegdheid heeft tot het doorhakken van eventuele knopen. De voorzitter is daarbij het bestuurlijk aanspreekpunt van de Programmamanager. De voorzitter heeft een belangrijke rol in de aansturing en het bewaken van de bestuurlijke rol en kaders. De Programmamanager staat op gelijke voet met de Stuurgroep en kan deze tegenspreken, dan wel kritisch adviseren. De Programmamanager stemt daarnaast af vanuit de basis. Top-down sturing leidt tot verlamming. De uitdaging om het netwerk bottom-up vorm te geven, gaan we graag aan.

Governance

Tegen deze achtergrond en met het doel tot effectief resultaat te komen is een manier van werken op maat ontwikkeld. Het gaat om spelregels voor de samenwerking in een organisatie met een heldere doelstelling, die werkt aan oplossingen voor problemen en daarop duidelijk toezicht organiseert. Dit uitgangspunt is vertaald in het schema ‘Governance Netwerk Zuiderwaterlinie Alliantie’.

Juridische entiteit Alliantie Zuiderwaterlinie

De Alliantie is een netwerksamenwerking. Tijdens de Stuurgroepvergadering van 3 februari 2021 heeft de Stuurgroep unaniem aangegeven dat een ‘zware’ juridische entiteit onwenselijk is. De Stuurgroep geeft aan dat ze de huidige lichte vorm van samenwerking wil continueren en eventueel later, mocht dat wenselijk zijn, altijd nog een zwaardere juridische entiteit kan inrichten.

De bestaande situatie is omschreven in de getekende Samenwerkingsovereenkomst (SOK). De provincie Noord-Brabant is penvoerder en daarnaast zijn er afspraken gemaakt over rol, mandaat en financiering.

De huidige samenwerking met een penvoerder inderdaad past bij de visie van de Stuurgroep. Tijdens onderzoek is gekeken naar verschillende juridische entiteiten (GR, stichting, coöperatie, vereniging). De vormen zijn allemaal ingrijpend, sommige onmogelijk, en zwaarder dan de lichte entiteit die de Stuurgroep voorstaat. Op dit moment kiest de Stuurgroep voor de huidige entiteit, namelijk die van penvoerderschap. Daarom is het enkel nodig om de huidige Samenwerkingsovereenkomst aan te scherpen wie penvoerder is en welke taken daarbij horen. Dat kan middels een addendum.

De Zuiderwaterlinie bestaat uit een samenwerkingsverband tussen 25 partners. Samen hebben zij de handen ineen geslagen om de Zuiderwaterlinie nationaal en internationaal op de kaart te zetten.
Bron: www.zuiderwaterlinie.nl

's-Hertogenbosch

gemeente Steenbergen

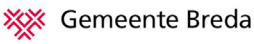

Provincie Noord-Brabant

Gemeente
Geertruidenberg

gemeente
Moerdijk

gemeente
Drimmelen

gemeente
Oosterhout

Gemeente Breda

Gemeente
Waalwijk

GEMEENTE
HEUSDEN

Vught

St-
Sint-Michielsgestel
geeft ruimte

Gemeente
Bergen op Zoom

GEMEENTE
Oss

gemeente
Grave

Gemeente
Landerd

GEMEENTE HEUMEN

Noord-Brabantse
Waterschapsbond

anwb

staatsbosbeheer

natuur dichtbij huis
Brabants Landschap

NEDERLANDSE
VESTINGSTEDEN

erfgoed brabant

KUNSTLOC
BRABANT

VISIT
BRABANT

Waterschap
Aa en Maas

Waterschap
De Dommel

Waterschap
Brabantse Delta

Het voorstel is om met één penvoerder op koepelniveau te gaan werken en vanaf 2022 een structuur in te richten met daarnaast één penvoerder per stelling. Deze manier van werken bevordert het vertrouwen tussen de partners onderling, maar zorgt ook voor de betrokkenheid en (gedeelde) verantwoordelijkheid die past bij onze manier van werken binnen het netwerk. De mandaten worden vastgelegd en bevestigd in de bestaande SOK aangevuld met een addendum.

Toetsingskader

Het toetsingskader is een belangrijk onderdeel van de governance in het voorbereiden en richting geven aan beleid en het sturen op het verwezenlijken van de ambities van het netwerk. Op basis van het toetsingskader maken de Programmamanager en het Programmateam de afweging of de Alliantie een project wel of niet oppakt, initieert, ondersteunt of afzegt. De conclusies vinden hun weerslag in het Meerjaren Uitvoeringsprogramma, de Linieplanner, dat voor wensen en bedenkingen jaarlijks voorligt in de Stuurgroep.

Het toetsingskader bestaat uit drie onderdelen:

- Inhoudelijke toets
- Ambitie toets
- Participatie toets

Inhoudelijke toets

De inhoudelijke toets kadert een project/initiatief waarmee een eerste richtinggevende keuze voor ja of nee kan worden gemaakt. Heeft een project/initiatief betrekking op het historische gebied of ensemble van de Zuiderwaterlinie? Kan het erfgoed van de Zuiderwaterlinie een belangrijke rol spelen in de afweging van de toelaatbaarheid, inpassing en kwaliteit van de ruimtelijke programma's, maatschappelijke opgaven of ontwikkelingen? In het geval dat het een gebiedsoverstijgend project/initiatief is, komt de eigenheid van het historisch ensemble tot zijn recht of is het een inspiratiebron voor dit initiatief?

Ambitie toets

Naast een inhoudelijke kaderstelling vormen de geformuleerde ambities van het netwerk een belangrijke toetssteen voor projecten/initiatieven. Draagt het project/initiatief bij aan de ambities en de missie van de Alliantie Zuiderwaterlinie? En in welke mate? Staat de inspanning (uren en middelen) die van de Alliantie wordt verwacht in verhouding met het beoogde resultaat? Hoe verhoudt zich dat verwachte resultaat met de ambities? Welke risico's zijn te onderkennen?

Participatie toets

De participatie toets zegt iets over de rol van de Alliantie in een project/initiatief. Zijn wij voldoende geëquipeerd deel te nemen (omvang)? Is de Alliantie zichtbaar? Doet de hele linie mee? Als niet alle stellingen mee willen doen, hoe bepalen we dan of de Alliantie mee gaat doen? Is een meerderheid van stellingen (3 van de 5) doorslaggevend genoeg? Of kan vanwege strategische belangen hiervan afgeweken worden?

Mijlpalen en de Linieplanner

Om de ambities te realiseren wordt er een meerjaren uitvoeringsprogramma opgesteld voor de activiteiten van de Alliantie op koepelniveau. Deze Linieplanner omvat de periode 2021- 2024. In 2024 zal een evaluatie plaatsvinden en wordt een nieuw Uitvoeringsprogramma vastgesteld tot en met 2029. Jaarlijks wordt het meerjarenprogramma geëvalueerd en aangescherpt in het Programmateam.

De Programmamanager legt jaarlijks verantwoording met terugwerkende kracht af in de Stuurgroep. Elk jaar worden in het Programmateam concrete mijlpalen/resultaten voor het komende jaar benoemd en voorgesteld. Daarbij is het voortdurend zoeken naar de balans naar wat je koepelbreed doet en wat je op stellingniveau doet.

De Linieplanner is gebaseerd op de Stellingvisies. Elke stelling heeft een eigen, unieke Stellingvisie opgesteld waarin lokale ambitie, energie en uitvoering leiden tot een uitvoeringsprogramma op maat. Deze vijf visies en uitvoeringsprogramma's geven een rijk geschakeerd beeld van het heden, verleden en toekomst van de Zuiderwaterlinie. Met uitdagende dromen en concrete projecten; met een wens om bij te dragen aan een gedeelde ambitie. In Deel C presenteren de stellingen hun visies. Die lokaal gebundelde visies en energie vormen de basis van het meerjaren uitvoeringsprogramma op koepelniveau. ■

Het netwerk

De Zuiderwaterlinie-Alliantie bestaat uit verschillende organisaties die op uiteenlopende terreinen actief zijn. Gemeenten, provincie, waterschappen en organisaties op het gebied van erfgoed, landschap, recreatie en toerisme hebben voor de periode 2019 – 2029 een samenwerkingsovereenkomst getekend. Op basis van deze afspraken zetten de partners zich in en leveren zij jaarlijks een financiële bijdrage. De Zuiderwaterlinie is georganiseerd in vijf stellingen. Elke stelling heeft een stellingcoördinator die zorgt voor afstemming met het lokale en overkoepelende uitvoeringsprogramma. In elke regio is een Liniebouwercoördinator actief, die contact houdt met de talrijke vrijwilligers en ondernemers (de Liniebouwers).

2 DE KRACHT VAN DE ZUIDERWATERLINIE

Stellingvisies en de Linieplanner

Dit deel bevat de visies en ambities van de vijf stellingen waar zij de komende tijd samen aan willen werken. Deze visies en ambities vormen de voedingsbodem voor de Linieplanner. Het uitvoeringsprogramma bestrijkt de eerste vier jaren van de planperiode 2021 - 2029. Door het programma op te knippen in twee tijdvakken hebben we aan de ene kant de gelegenheid om onze ambities te staven en te herijken. Tegelijkertijd gaan we samen aan het werk door talrijke projecten en activiteiten op te starten en uit te voeren. Halverwege de planperiode evalueren we voordat we verdere stappen zetten in de daarop volgende jaren tot 2029.

Dit hoofdstuk bestaat uit de volgende onderdelen:

Stellingvisies:

1. West Brabantse Waterlinie; Bakermat van inundatie
2. Stelling van Willemstad; Forten rond het open water
3. Stelling Breda - Geertruidenberg; Linies en schansen
4. Stelling ’s-Hertogenbosch - Heusden; Bekroonde vestingsteden
5. Stelling Grave - Ravenstein; Strijd met en tegen de Maas

De Linieplanner 2021 -2029

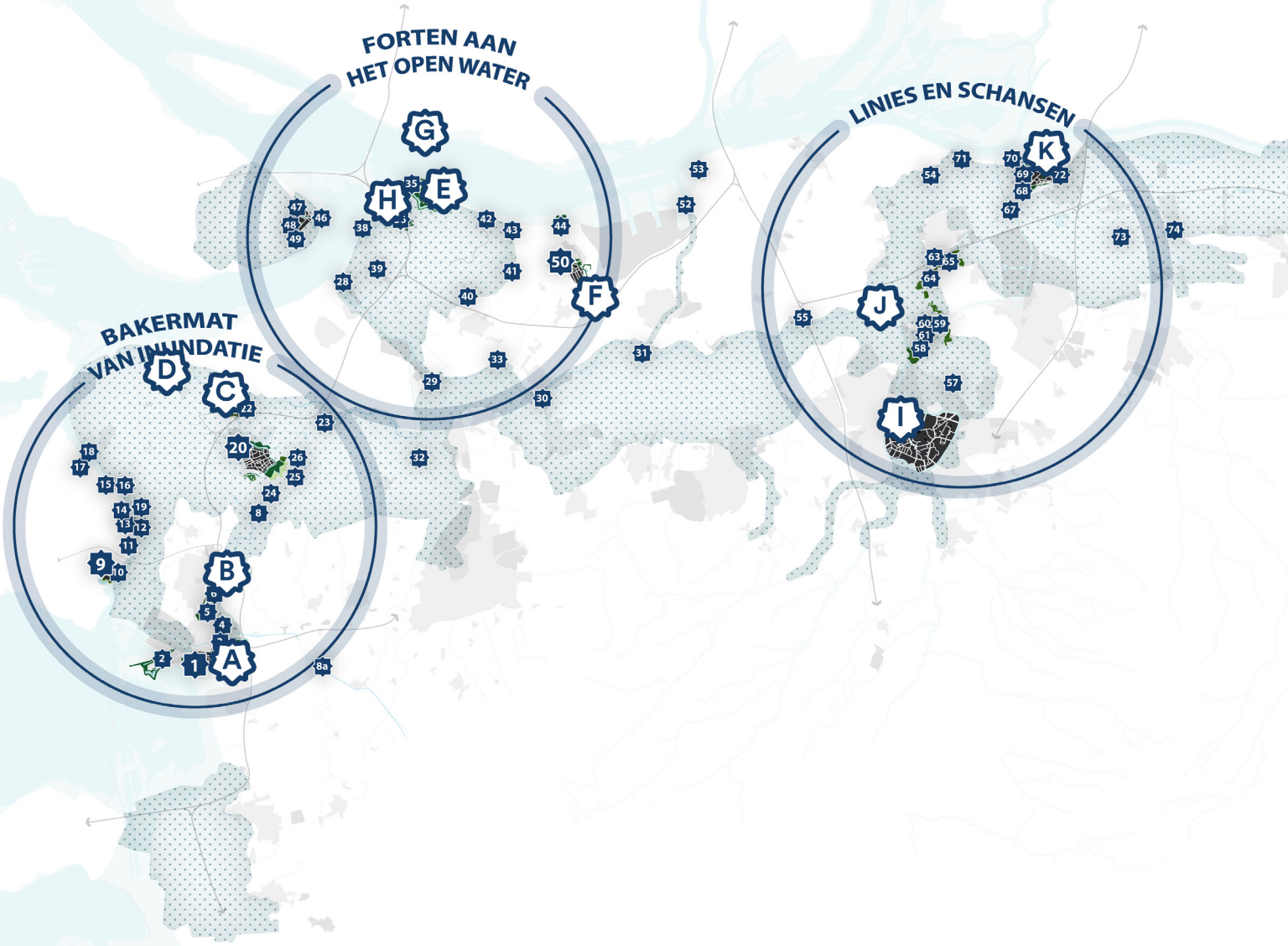
Kaart van het noordelijk gedeelte van Staats Brabant in 1747.
Bron: BHIC, 2016.

Ambitie Alliantie Zuiderwaterlinie

Het uitvoeringsprogramma is gebaseerd op de visie en doelstellingen die in deel A van dit document zijn gepresenteerd. Dat betekent dat de projecten en activiteiten die tussen 2021 en 2024 worden ontwikkeld, ertoe zullen bijdragen dat de Zuiderwaterlinie nog beter zichtbaar en beleefbaar wordt. Zo willen we bereiken dat meer bezoekers langer in ons gebied verblijven en voor meer economische spin-off zorgen. Ook zullen de projecten de cultuurhistorische identiteit en landschappelijke kwaliteit van de Zuiderwaterlinie versterken en ervoor zorgen dat de linie meer dan tot nu inspiratiebron is voor de verdere ruimtelijke ontwikkeling van het gebied. De ondertekende Samenwerkingsovereenkomst verbindt alle partners, waarbij we elkaar inspireren en de intentie uitspreken waarde toe te voegen aan de Zuiderwaterlinie.

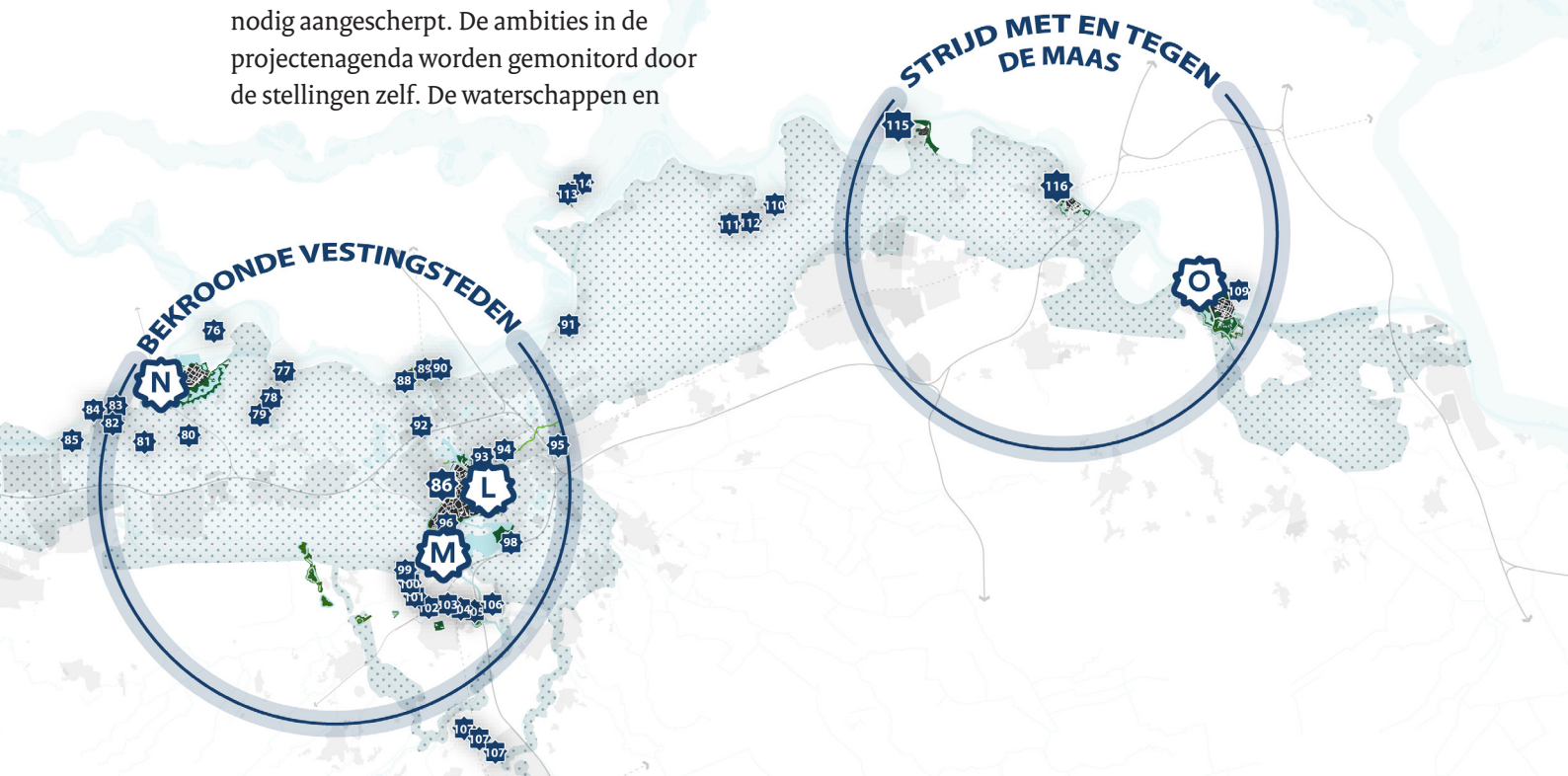
Lokale energie

Met het overkoepelende uitvoeringsprogramma geven de vijf stellingen concreet gestalte aan de toekomst van de Zuiderwaterlinie. In de afzonderlijke stellingvisies geven de vijf stellingen concreet gestalte aan de ambities rondom de Zuiderwaterlinie. Elk in hun eigen regio, in hun eigen tempo, met hun eigen kwaliteiten, en voortbouwend op eerdere resultaten, kennis en ervaring. De projecten en inspanningen die hier beschreven worden zijn

ambities en geen resultaatsverplichtingen. Met onze inzet geven we richting aan onze ambities. De plannen beslaan een periode tot en met 2024 met een doorkijk richting 2029: het jaar waarin de Samenwerkingsovereenkomst afloopt. Met maatwerk versterken we de eigenheid van de stellingen en tegelijkertijd bouwen we aan het hele gebied van de Zuiderwaterlinie. We blijven zoeken naar de balans tussen stelling en Zuiderwaterlinie-breed, waarbij de laatste altijd lokaal verankerd is. Alle activiteiten dragen bij aan de versterking van de Zuiderwaterlinie. De visies worden jaarlijks geijkt en indien nodig aangescherpt. De ambities in de projectenagenda worden gemonitord door de stellingen zelf. De waterschappen en de provincie leveren een bijdrage met een gebiedsoverstijgende visie, perspectief en projecten. De waterschappen brengen daarbij onderwerpen als waterveiligheid, waterberging en waterbuffering in.

De stellingvisies vormen met hun ambities en energie de basis voor het overkoepelende Zuiderwaterlinie Uitvoeringsprogramma, een meerjaren programma dat in de Linieplanner wordt toegelicht en gepresenteerd.

De stellingen en de landingsplaatsen

- voorgestelde en gerealiseerde landingsplaatsen in de stellingen
- vestingstad
- verdedigingswerken behorende tot de Zuiderwaterlinie
- vestingwerk/vestingstad
- voormalige inundatievlaktes Zuiderwaterlinie

De legenda voor de verschillende verdedigingswerken is te vinden in hoofdstuk D 'Register Verdedigingswerken' op bladzijde 156.

A. Bergen op Zoom: Markiezenhof
B. Fort De Roovere
C. Fort Henricus
D. Benedensas
E. Willemstad: Mauritshuis
F. De Stenen Poppen in Klundert
G. Fort Buitensluis
H. Fort Sabina
I. Breda: Stedelijk Museum Breda
J. Kleine Schans, Terheijden
K. Geertruidenberg
L. 's-Hertogenbosch: het Kruithuis
M. Fort Isabella, Vught
N. Heusden
O. Grave: Oude Stadhuis

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

Centrale Zuiderwaterlinie-episode

1747: de verovering door de Fransen van Bergen op Zoom, tot dan toe onneembaar geacht (en daarom voorzien van de bijnaam La Pucelle, de maagd). Tijdens het ruim twee maanden durende beleg van Bergen op Zoom vallen de Fransen ook de vesting Steenbergen aan. Deze houdt stand.
Naast 1747 speelt ook het jaartal 1628 een centrale rol. Toen was de bouw van de West Brabantse Waterlinie voltooid. Om de vijand te stoppen, kon het gebied tussen Bergen op Zoom en Steenbergen onder water worden gezet, de bakermat van systematische inundatie. Meer dan twee eeuwen lang heeft dit systeem gefunctioneerd: van 1628 tot ongeveer 1832.

Historische mijlpaal

2028: de West Brabantse Waterlinie is 400 jaar geleden voltooid

Verwant erfgoed

- Turfwinning
- Selnering (zoutwinning)
- Suikerbietenteelt (door Napoleon in Nederland geïntroduceerd)
- Oesterputten aan de Waterschans

Toeristisch-recreatieve structuur

De landingsplaatsen:

- Bergen op Zoom, Markiezenhof (verder te ontwikkelen)
- Fort De Roovere (verder te ontwikkelen)
- Fort Henricus (voorstel)
- Benedensas (voorstel)

Fietspaden- en wandelpadennetwerk

- Belevingsroute Linie van de Eendracht met op strategische plaatsen recreatieve steunpunten in het landschap

Hoofdlijn van de ruimtelijke ontwikkeling

Uitbouw van de verschillende elementen van de Zuiderwaterlinie (samen met ander erfgoed) tot een samenhangend cultuurhistorisch netwerk, met een afgestemde programmering. Zo wordt de West Brabantse Waterlinie beter herkenbaar als systeem en wordt de ingezette koers naar een hogere omgevingskwaliteit voortgezet. Ligne en Steenbergse Vliet vormen de hartlijn van deze stelling; de lijn die veel Zuiderwaterlinie-locaties verbindt.

Vliegwielproject(en)

De Landingsplaats Fort De Roovere: hier wordt het verhaal van de Zuiderwaterlinie vertelt en tot leven gebracht.

1.

West Brabantse Waterlinie;

Bakermat van inundatie

Tussen Bergen op Zoom en Steenbergen, aan de voet van de Brabantse Wal, ligt een herkenbaar, oud inundatielandschap. Het is via de Steenbergse Vliet verbonden met het historische sluizencomplex van Benedensas. Inundaties vonden deels plaats met zout zeewater, aanvankelijk (bij de Linie van de Eendracht) door gebruik te maken van het tij. De West Brabantse Waterlinie is de enige van de vijf stellingen die al vóór Van Coehoorn functioneerde als volwaardige waterlinie en geldt als de oudste waterlinie van Nederland.

Die liniestructuur is vandaag de dag nog goed herkenbaar, mede doordat maatschappelijke partijen en overheden hier al langer samenwerken aan het herstel en de recreatieve ontsluiting. Beeldbepalende onderdelen in deze stelling zijn gemarkeerd door toevoegingen in eigentijdse architectuur. De vesting van Bergen op Zoom geldt als het meesterwerk van Menno van Coehoorn als vestingbouwer.

Gemeente Steenbergen

De gemeente Steenbergen ontwikkelt zich tot een (agro)groene gemeente met een historisch randje, waar de overheid samen optrekt met haar inwoners en ondernemers. Haar rijke verleden als onderdeel van een verdedigingslinie vormt daarvoor een belangrijke inspiratiebron. In haar omvangrijke waterrijke buitengebied worden de (agro)groene economie, duurzaamheidsmaatregelen en de (historische) belevingswaarde van het gebied gecombineerd. Die combinatie nemen we op in onze plannen voor de fysieke leefomgeving. De kernen worden afgestemd op de (lokale) behoeften aan wonen, werken, winkelen en genieten van het militaire verleden in het heden.

Gemeente Bergen op Zoom

De Atlas voor gemeenten zegt het volgende over Bergen op Zoom: “Een middelgrote grensstad, tussen Rotterdam en Antwerpen, met een historische kern, met een min of meer stabiele sociale economische positie en woonaantrekkelijkheid”. Vanwege de status als BeLeefstad (co-)investeren we samen met de regio, de provincie en het Rijk onder andere in leefbaarheid, bereikbaarheid, recreatie, duurzaamheid, cultuur en woningbouw. We versterken de onderlinge verbindingen tussen water, stad, heide, bos en dorpen, zodat deze bijzondere kwaliteiten nog beter beleefd kunnen worden. Bergen op Zoom barst namelijk van de omgevingskwaliteit met de historische binnenstad, gemoedelijke dorpen, de natuur en cultuurhistorische vestingen van de Zuidelijke Waterlinie. Hiervoor is dan ook een Vestingvisie opgesteld met een uitvoeringsprogramma waarin dit erfgoed in de omgeving wordt geborgd via projecten (heden-2029). Cultuur en cultuurhistorie zijn belangrijke kwaliteiten van de gemeente en zijn als cement voor de samenleving. Daarnaast vertegenwoordigt het een economische waarde. Bezit en behoud van culturele voorzieningen en erfgoed zien we primair als een private aangelegenheid waarbij de gemeente faciliteert. Voor de sociale samenhang subsidiëren we activiteiten die bijdragen aan het samen leven. Toerisme laten we over aan de markt en de regio. We vormen de gemeentelijke organisatie om tot een regiegemeente. We worden meer regisseur en doen minder zelf.

Het Markiezenhof; door te ontwikkelen landingsplaats
Bron: Lieske Meima

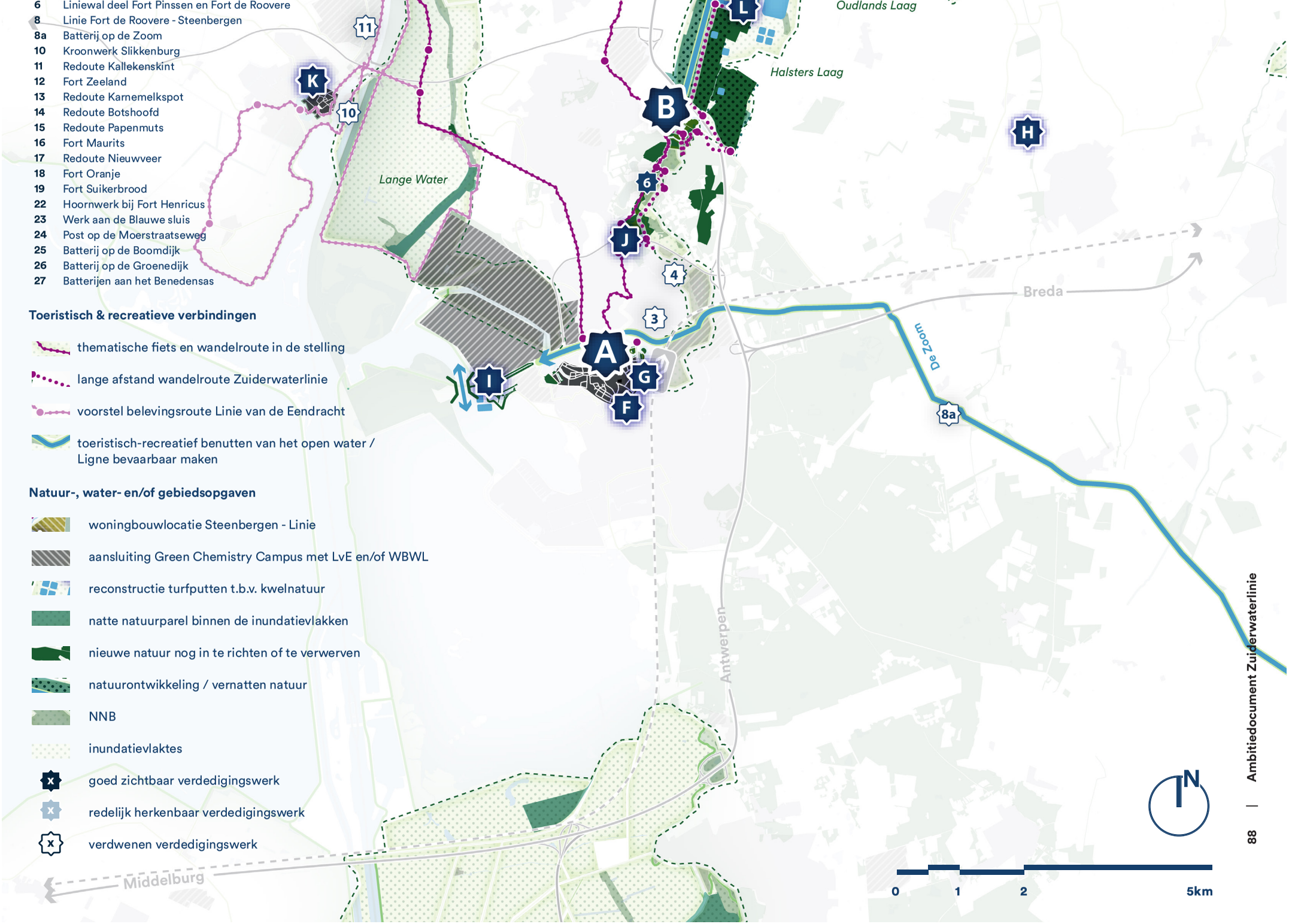
Het Benedensas; voorstel voor een landingsplaats
Ontwerp: Ro&Ad, 2018. Foto: Katja Efftingh, 2018.

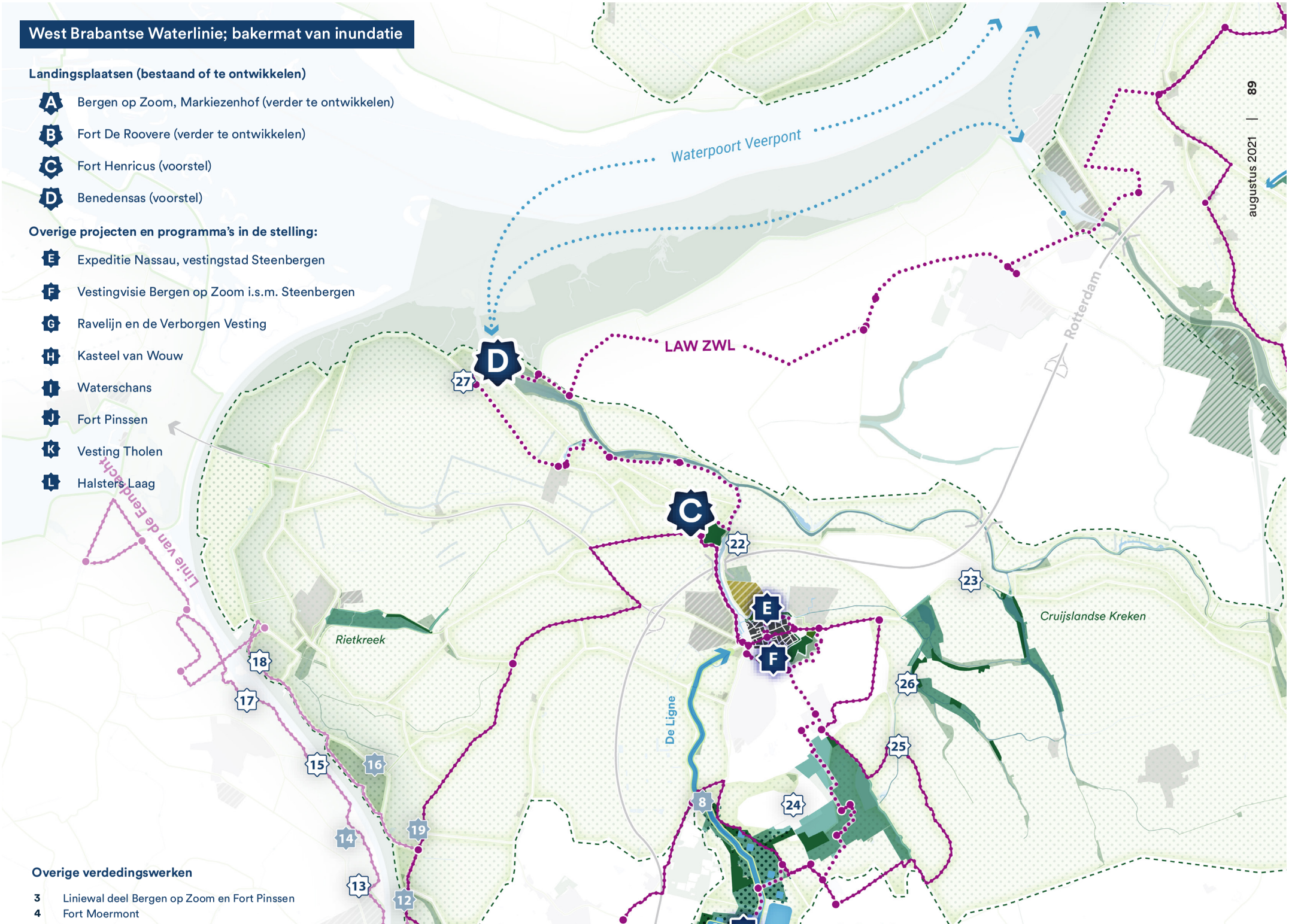
Waterschap Brabantse Delta

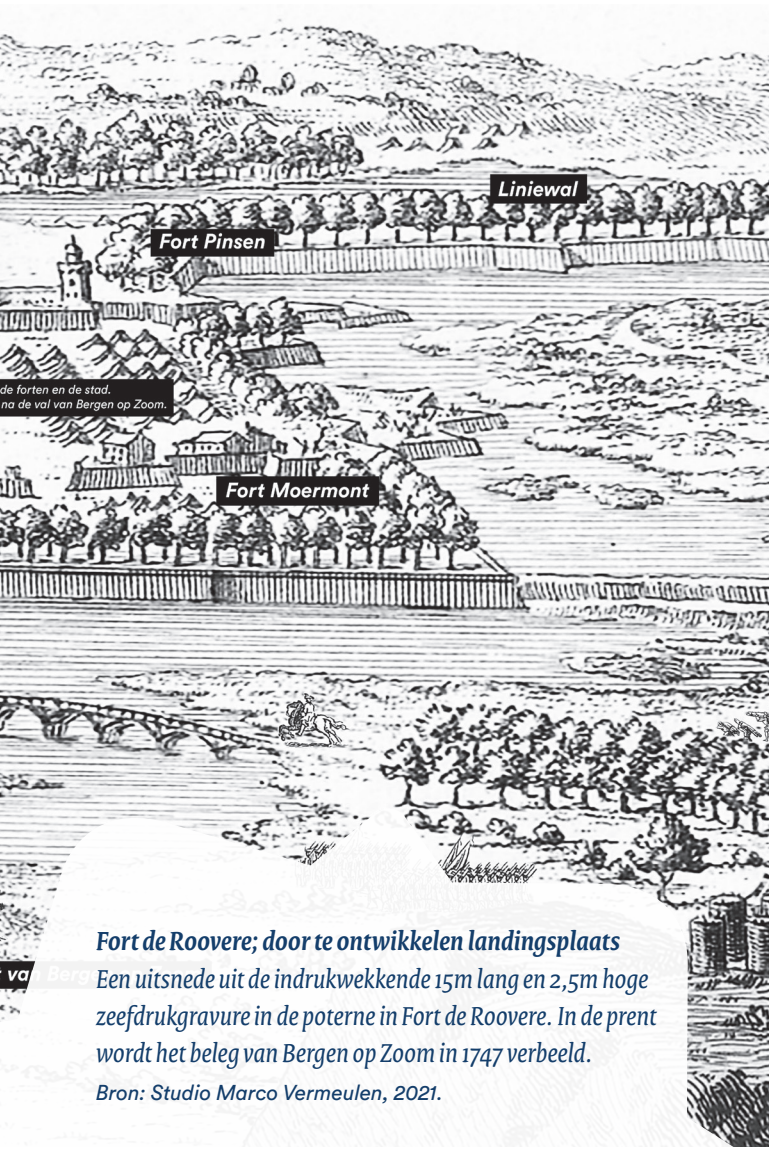
Waterschap Brabantse Delta is dé waterpartner voor inwoners, bedrijven, natuur en milieu in Midden- en West-Brabant. Wij zorgen integraal voor voldoende oppervlaktewater van goede kwaliteit en veiligheid tegen overstromingen. Bij alles wat we doen, bekijken we wie wij nodig hebben en wie ons nodig heeft voor een beter resultaat. Als waterschap zijn we één van de partijen die werkt aan een betere leefomgeving. We nemen initiatieven tot samenwerking om onze doelen te bereiken. We staan open om anderen hierbij kansen te bieden. Daar waar anderen het initiatief nemen, streven we ernaar om bij dit initiatief aan te sluiten om waterdoelen te realiseren. Binnen de contouren van de West Brabantse Waterlinie kunnen de opgaven van het waterschap worden verbonden aan het uitvoeringsprogramma van de West Brabantse Waterlinie en brengt het waterschap haar expertise in bij lokale West Brabantse Waterlinieprojecten.

De Grote Markt in Bergen op Zoom.
Bron: Lieske Meima

6 Liniewal deel Fort Pinssen en Fort de Roovere
8 Linie Fort de Roovere - Steenbergen
8a Batterij op de Zoom
10 Kroonwerk Slikkenburg
11 Redoute Kallekenskint
12 Fort Zeeland
13 Redoute Karnemelkspot
14 Redoute Botshoofd
15 Redoute Papenmuts
16 Fort Maurits
17 Redoute Nieuwveer
18 Fort Oranje
19 Fort Suikerbrood
22 Hoornwerk bij Fort Henricus
23 Werk aan de Blauwe sluis
24 Post op de Moerstraatseweg
25 Batterij op de Boomdijk
26 Batterij op de Groenedijk
27 Batterijen aan het Benedensas
Toeristisch & recreatieve verbindingen
thematische fiets en wandelroute in de stelling
lange afstand wandelroute Zuiderwaterlinie
voorstel belevingsroute Linie van de Eendracht
toeristisch-recreatief benutten van het open water / Ligne bevaarbaar maken
Natuur-, water- en/of gebiedsopgaven
woningbouwlocatie Steenbergen - Linie
aansluiting Green Chemistry Campus met LvE en/of WBWL
reconstructie turfputten t.b.v. kwelnatuur
natte natuurparel binnen de inundatievlakken
nieuwe natuur nog in te richten of te verwerven
natuurontwikkeling / vernatten natuur
NNB
inundatievlaktes
goed zichtbaar verdedigingswerk
redelijk herkenbaar verdedigingswerk
verdwenen verdedigingswerk
Lange Water
Oudlands Laag
Halsters Laag
Breda
De Zoom
Antwerpen
Middelburg
A
B
F
G
H
I
J
K
L
3
4
6
8a
10
11
N
0
1
2
5km

West Brabantse Waterlinie; bakermat van inundatie
Landingsplaatsen (bestaand of te ontwikkelen)
A Bergen op Zoom, Markiezenhof (verder te ontwikkelen)
B Fort De Roovere (verder te ontwikkelen)
C Fort Henricus (voorstel)
D Benedensas (voorstel)
Overige projecten en programma's in de stelling:
E Expeditie Nassau, vestingstad Steenbergen
F Vestingvisie Bergen op Zoom i.s.m. Steenbergen
G Ravelijn en de Verborgen Vesting
H Kasteel van Wouw
I Waterschans
J Fort Pinssen
K Vesting Tholen
L Halsters Laag
Waterpoort Veerpont
LAW ZWL
Rotterdam
Linie van de Eendracht
Rietkreek
De Ligne
Cruijslandse Kreken
Overige verdedingswerken
3 Liniewal deel Bergen op Zoom en Fort Pinssen
4 Fort Moermont

Fort de Roovere; door te ontwikkelen landingsplaats
Een uitsnede uit de indrukwekkende 15m lang en 2,5m hoge zeefdrukgravure in de poterne in Fort de Roovere. In de prent wordt het beleg van Bergen op Zoom in 1747 verbeeld.
Bron: Studio Marco Vermeulen, 2021.

Stellingvisie en uitvoeringsprogramma

Ambitie

Wij willen de verschillende elementen van de Zuiderwaterlinie samen met ander erfgoed uitbouwen tot een samenhangend cultuurhistorisch netwerk met een afgestemde programmering. Zo moet de West Brabantse Waterlinie beter herkenbaar worden als systeem en wordt de ingezette koers naar een hogere omgevingskwaliteit voortgezet. Bijzondere aandacht gaat uit naar de gebiedsontwikkeling in het Halsters Laag als voormalig inundatiegebied, de uitbouw van Fort De Roovere in Halsteren als bestemming voor recreatief bezoek, de doorontwikkeling van Fort Henricus en de verbinding tussen Bergen op Zoom en Benedensas.

Ruimtelijke ontwikkelingen en landingsplekken aanleggen

Deze ambities bouwen voort op een reeks herontwikkelingsprojecten in Bergen op Zoom, de lopende herontwikkeling van de vesting Steenbergen en de renovatie en ontsluiting van Fort De Roovere, Fort Henricus en de Blauwe Sluis. Toevoegingen in eigentijdse, hoogwaardige architectuur vergroten de toegankelijkheid en aantrekkelijkheid van

De verborgen vesting; een multimediale presentatie over het meester van Menno van Coehoorn. *Bron: Ronald Tilleman, 2021.*

Fort Henricus; voorstel voor een landingsplaats
Ontwerp: Ro&Ad, 2018. Foto: Katja Efftingh, 2018.

het erfgoed, met het gebruik van accoyahout als rode draad. Onder meer Fort De Roovere leent zich voor een verdere uitbouw als bestemming. Mede dankzij de Mozesbrug en de uitkijktoren Pompejus weet het publiek dit fort goed te vinden. Het kan een landingsplek van deze stelling worden met horeca, informatievoorziening en andere faciliteiten. Bergen op Zoom profileert zich sterk als stedelijke landingsplek. Het herstel van de Waterschans is het tastbare resultaat. Ravelijn en een nieuw gebruik van Fort Henricus met landschappelijke verbetering in de omgeving. Op iets langere termijn is de tweede fase van de Waterschans aan de orde, als dat uit het oogpunt van waterhuishoudkunde haalbaar is. In de catacomben onder het Hof van Asselbergs is een expositieruimte over de verovering van Bergen op Zoom (1747) gerealiseerd: 'Verborgen Vesting'. Het Markiezenhof is de beoogde locatie voor het bezoekerscentrum. Herstel van Fort Pinssen kan een verdere versterking van de lijn Bergen op Zoom – De Roovere betekenen. In Steenbergen wordt, na de herontwikkeling van Fort Henricus, het vestingverleden in en om de stad nieuw leven in geblazen. Het terugbrengen van de vestingcontouren in het stadspark, de schootsvelden, de Noordwal, waarbij het verleden en heden worden verbonden, staan op de agenda onder de noemer 'Expeditie Nassau', net als het realiseren van een vestinghuis. 2022 is het jaar waarin 750 jaar stad Steenbergen wordt gevierd.

De genoemde vestingen en forten vormen samen de ruggengraat van deze stelling: de verhalen van de inundatie, de turfwinning en de zoutwinning komen er samen. Naast de boomrijke gebieden van de Kinieweg en het Laag vormen, De Ligne en Steenbergsche Vliet de verbinding. Beide waterlopen hadden zowel in het militaire systeem als in de turfgeschiedenis hun rol. Delen van de Ligne zijn verdwenen en andere delen zijn te smal om te bevaren. Door de Ligne waar mogelijk opnieuw bevaarbaar te maken, kan deze hartlijn voor bezoekers beter beleefbaar worden gemaakt. De Steenbergse Vliet mondt uit in het

Volkerak bij het historische sluizencomplex van Benedensas, waar een restaurant, logies, een uitkijktoren (de 'Bunkertreppe') en andere faciliteiten te vinden zijn. Hier is ook de entree van het natuurgebied De Dintelse Gorzen. Benedensas geeft toegang tot het open water en de vaarverbinding over het Volkerak richting Stelling van Willemstad. Steenbergen wordt niet voor niets 'Steenbergen aan Zee' genoemd.

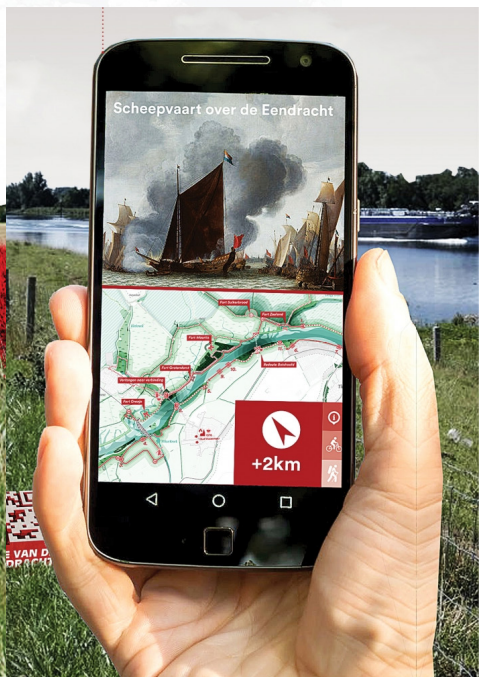
Nieuwe aanleidingen zien

Voor wandelaars, fietsers en andere recreanten op land vormt het Halsters Laag een landschappelijke verbinding tussen De Roovere en Steenbergen. Natuurontwikkeling maakt dit voormalige inundatiegebied als zodanig herkenbaar en zorgt ervoor dat het zich manifesteert als deel van de Zuiderwaterlinie. Veel, maar niet alle erfgoed is verzameld rond deze lijn. Op enige afstand ligt het complex van de Blauwe Sluis, een inlaatpunt voor inundatie waar tegenwoordig de langste picknicktafel van Nederland staat, en het inundatiegebied Cruijslandse Kreken met de nieuwe vogelkijkhut.

Boven: een van de torens van het landschappelijk te reconstrueren kasteel van Wouw. *Bron: Waterschap Brabantse Delta, 2020.*

Voorstel voor een thematische Linie van de Eendracht fiets- en wandelroute met, op strategische plaatsen, steunpunten in het landschap. *Bron: Studio Marco Vermeulen, 2020.*

Projecten en programma's in de stelling:

locatie	doelstelling	opdrachtgever
Projecten en programma's in uitvoering		
Steenbergen, Expeditie Nassau	Vesting beter zichtbaar en beleefbaar maken	Gemeente Steenbergen
Ravelijn en de Verborgen Vesting	Programmering	Gemeente Bergen op Zoom
Kasteel van Wouw	Herkenbaar maken in het landschap	Stichting Kasteel van Wouw
Projecten en programma's in voorbereiding		
Waterschans	Versterken recreatieve (water)-verbinding van Bergen op Zoom	Gemeente Bergen op Zoom
Fort Henricus	Programmering, werving exploitant, ontwikkelplan nabij het fort, (natte) natuur en beekherstel in de omgeving	Gemeente Steenbergen
Vestingsteden Bergen op Zoom en Steenbergen	Gezamenlijke vestingvisie	Gemeenten Bergen op Zoom en Steenbergen
Linie van de Eendracht	Landschappelijk herkenbaar maken en de ontwikkeling van een thematische fiets- en wandelroute	Gemeenten Bergen op Zoom, Steenbergen en Tholen. Waterschap Brabantse Delta
Koppelkansen waar de Zuiderwaterlinie kan aanhaken		
Halsters Laag	Natte natuurparel i.c.m. een fiets en wandelroute	
Schelde-delta	Unesco-Geopark Schelde Delta	
Waterpoort	Regionale netwerkorganisatie	
NL-Delta	Nieuw op te richten nationaal park	
Nieuwe kansen		
Fort De Roovere en omgeving	Uitbouw tot landingsplaats, het verhaal van de Zuiderwaterlinie vertellen en tot leven brengen	
Ligne	Waar mogelijk bevaarbaar maken	
Markiezenhof	Vestiging landingsplaats / bezoekerscentrum	
Fort Pinssen	Landschappelijk herstel	
Vesting Tholen	Bij Zuiderwaterlinie betrekken	

Bij Wouw liggen de sporen van het veel belegerde Kasteel, in 1747 het hoofdkwartier van de Franse troepen. Last but not least zijn in het westen van de stelling nog overblijfselen te vinden van de Linie van de Eendracht uit 1583, waar de inundatie nog plaatsvond door de natuurlijke getijdenbewegingen. Aan de overzijde van de inmiddels gekanaliseerde Eendracht ligt de vesting van Tholen, op Zeeuws grondgebied. Deze is in 1700 door Menno van Coehoorn opgenomen in zijn zuidelijke verdedigingslinie, en kan daardoor aangemerkt worden als integraal onderdeel van de Zuiderwaterlinie. ■

Centrale Zuiderwaterlinie-episode

In 1793 belegeren Franse troepen Willemstad in een poging om door te stoten naar Holland. Mede door inundatie van de polder Ruigenhil weet Willemstad zich succesvol te verdedigen. In de winter van 1794-'95 keren de Fransen terug. Strenge vorst maakt inundatie onmogelijk. Willemstad ziet zich gedwongen om zich over te geven.

Historische mijlpaal

2021: Sint Elisabethvloed
2022: 100 jaar Zuidfront (Stelling Volkerak en Hollandsch Diep)

Verwant erfgoed

- Sint-Elisabethsvloed 1421
- Geschiedenis van inpoldering en landaanwinning
- Watersnood 1953 en Deltawerken (Volkeraksluizen)
- Suikerindustrie (suikerbiet is door Napoleon geïntroduceerd)
- Koepelkerk in Willemstad: de eerste kerk in Nederland die voor protestantse diensten is gebouwd (1607)

Toeristisch-recreatieve structuur

De landingsplaatsen:

- Mauritshuis, Willemstad (opent in 2021)
- De Stenen Poppen in Klundert
- Fort Buitensluis i.c.m. de kern en dorpshaven van Numansdorp (concept voorstel, afhankelijk van PvE)
- Fort Sabina (voorstel)

Hoofdlijn van de ruimtelijke ontwikkeling

Verbeteren van de verbindingen tussen de vijf forten en met Willemstad; komen tot een samenhangende programmering afgestemd op de signatuur van ieder fort.

Vliegwielproject(en)

Uitbouw van de bestaande vaarverbindingen tot een netwerk van recreatief en toeristisch aantrekkelijke vormen van vervoer tussen de forten en Willemstad.

2.

Stelling van Willemstad;

Forten rond het open water

De historie van de Stelling van Willemstad gaat ver terug. Menno van Coehoorn nam twee vestingen op in de Zuiderwaterlinie: Klundert en Willemstad. De laatste was bedoeld om de toegang tot Holland via de zeearmen te beschermen. Willemstad geldt als de meest complete vesting van Nederland. Een groot deel van de stelling bestaat uit relatief jonge kleipolders die goed te inunderen waren. Het landschap is grootschalig, vergelijkbaar met Zeeland.

Militaire inundaties en natuurlijke overstromingen gingen ten koste van agrarisch gebruik, soms gedurende lange tijd. Sommige dorpen werden onbewoonbaar. Zo ligt in deze stelling een aantal verdronken dorpen. In de omgeving van Willemstad werden in de Napoleontische tijd vier forten bijgebouwd, waaronder drie door de Fransen gebouwde forten met een Tour Modèle, de vierkante Franse verdedigingstoren. Dit zijn Fort Sabina Henrica, Fort De Hel en Fort Prins Frederik. Het zijn de enige Tour Modèle-forten in Nederland. Fort Buitensluis is gebouwd voor de verdediging tegen de Fransen en tegen 1874 is een vijfde fort gebouwd: Bovensluis, als onderdeel van de Stelling van het Hollands Diep en Volkerak (nu Stelling van Willemstad).

Het Mauritshuis; landingsplaats

In 2021 is het bezoekerscentrum Het Mauritshuis voltooid. In het bezoekerscentrum staan de familie Van Oranje, het Mauritshuis en de Stelling van Willemstad binnen de Zuiderwaterlinie centraal.

Bron: www.vvvmoerdijk.nl, 2021.

In de periode dat de Zuiderwaterlinie actief was als verdedigingslinie heeft de stelling haar nut bewezen. Vooral in 1793 toen Franse troepen Willemstad wilden belegeren in een poging om door te stoten naar Holland. Mede door de listige inundatie van de polder Ruigenhil weet Willemstad zich succesvol te verdedigen. In de winter van 1794 - 1795 keren de Fransen echter terug. Strenge vorst maakt inundatie onmogelijk. Willemstad ziet zich gedwongen zich over te geven.

Gemeente Moerdijk

De Stelling van Willemstad is nog steeds actief te beleven. De vestingsteden, forten en verdedigingswerken zijn of worden grotendeels in goede staat teruggebracht. Centraal punt hierbij is het bezoekerscentrum dat in de zomer van 2021 in het Mauritshuis wordt geopend. Hier wordt informatie gegeven over de Zuiderwaterlinie, de Stelling van Willemstad, Willemstad en het Mauritshuis zelf. Na een bezoek aan het bezoekerscentrum willen bezoekers maar één ding: op ontdekking in de stelling! Om ervoor te zorgen dat deze ontdekkingstocht ook een blijvende positieve herinnering wordt, is het noodzakelijk dat alle onderdelen van de stelling te beleven zijn, hun deel van het verhaal vertellen en met elkaar verbonden zijn.

Waterschap Brabantse Delta

Waterschap Brabantse Delta is dé waterpartner voor inwoners, bedrijven, natuur en milieu in Midden- en West-Brabant. Wij zorgen integraal voor voldoende oppervlaktewater van goede kwaliteit en veiligheid tegen overstroming. Bij alles wat we doen bekijken we wie we nodig hebben en ons nodig heeft voor een beter resultaat. Als waterschap zijn we één van de partijen die werkt aan een betere leefomgeving. We nemen initiatieven tot samenwerking om onze doelen te bereiken. We staan open om anderen hierbij kansen te bieden. Daar waar anderen het initiatief nemen, streven we ernaar om aan te sluiten om waterdoelen te realiseren. Binnen de contouren van de Zuiderwaterlinie kunnen de opgaven van het waterschap worden verbonden aan het uitvoeringsprogramma van de Zuiderwaterlinie en brengt het waterschap haar expertise in bij lokale Zuiderwaterlinie projecten.

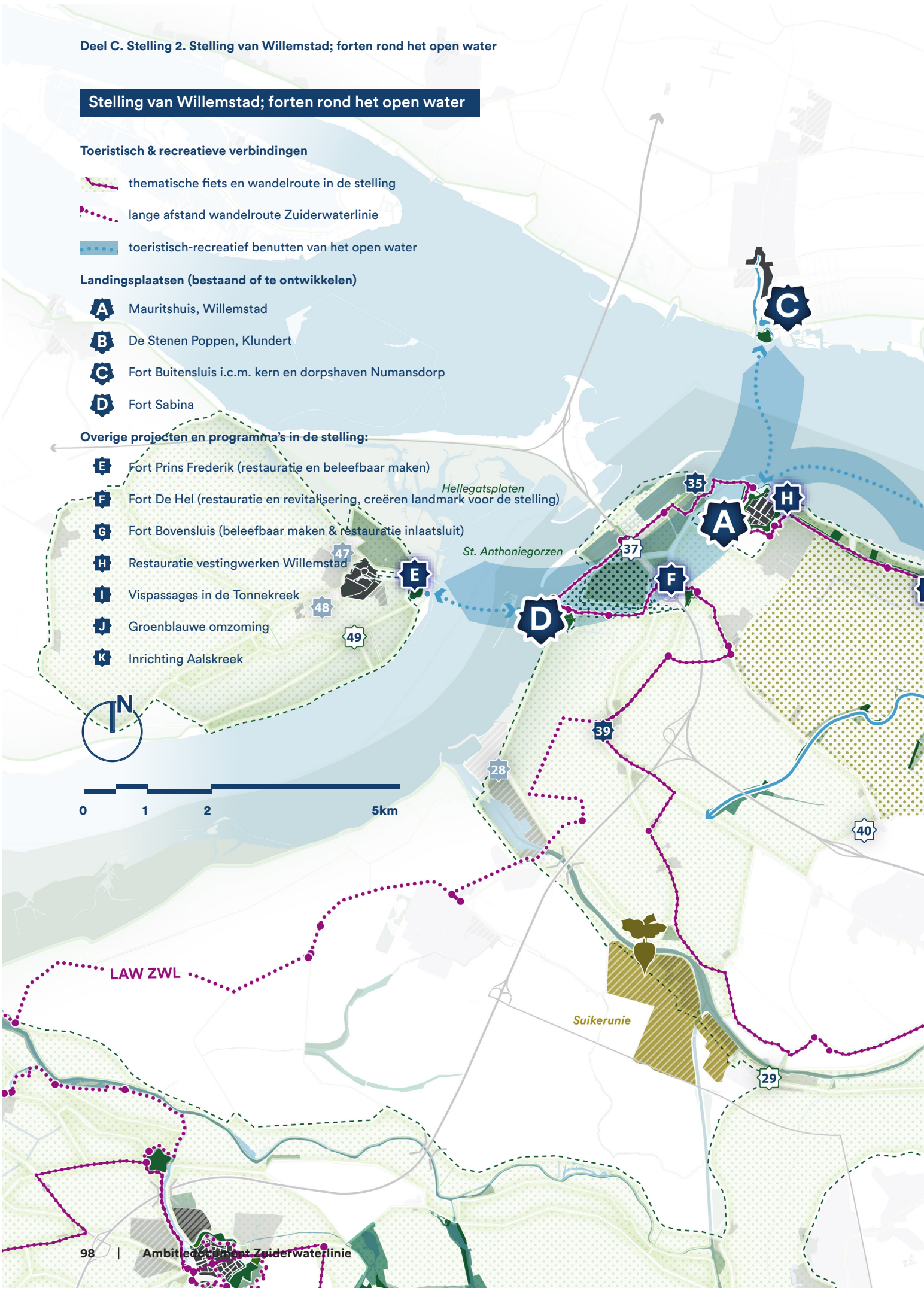
Rechts: In het bezoekerscentrum staan de familie Van Oranje, het Mauritshuis en de Stelling van Willemstad binnen de Zuiderwaterlinie centraal.
Bron: www.vvvmoerdijk.nl, 2021.

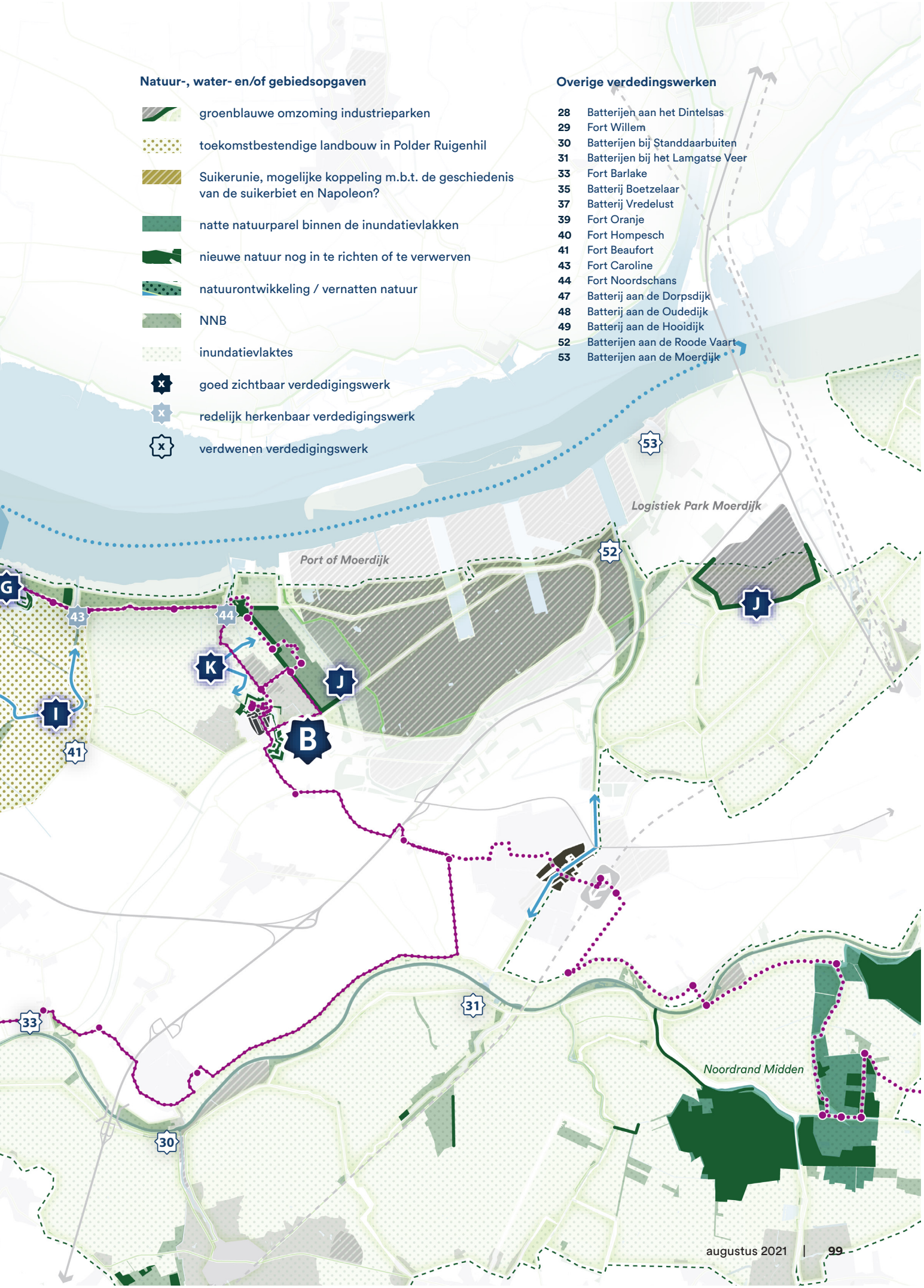

De Stenen Poppen in Klundert; te ontwikkelen landingsplaats

De Stenen Poppen zijn de verdedigingstorentjes bovenop een gemetselde dam uit 1583. Ze waren gebouwd om te voorkomen dat de vijand eroverheen klom. Ook de spitse rand moest dat ontmoedigen. Mogelijk komt er een wandelpad langs om het militair erfgoed beter herkenbaar en toegankelijk te maken.

Ontwerp: REDscape Landscape & Urbanism ism Daf- Architecten, 2019.

Stelling van Willemstad; forten rond het open water
Toeristisch & recreatieve verbindingen
thematische fiets en wandelroute in de stelling
lange afstand wandelroute Zuiderwaterlinie
toeristisch-recreatief benutten van het open water
Landingsplaatsen (bestaand of te ontwikkelen)
A Mauritshuis, Willemstad
B De Stenen Poppen, Klundert
C Fort Buitensluis i.c.m. kern en dorpshaven Numansdorp
D Fort Sabina
Overige projecten en programma's in de stelling:
E Fort Prins Frederik (restauratie en beleefbaar maken)
F Fort De Hel (restauratie en revitalisering, creëren landmark voor de stelling)
G Fort Bovensluis (beleefbaar maken & restauratie inlaatsluit)
H Restauratie vestingwerken Willemstad
I Vispassages in de Tonnekreek
J Groenblauwe omzoming
K Inrichting Aalskreek
N
0 1 2 5km
Hellegatsplaten
St. Anthoniegorzen
Suikerunie
LAW ZWL
35
37
39
40
47
48
49
28
29

Natuur-, water- en/of gebiedsopgaven
groenblauwe omzoming industrieparken
toekomstbestendige landbouw in Polder Ruigenhil
Suikerunie, mogelijke koppeling m.b.t. de geschiedenis van de suikerbiet en Napoleon?
natte natuurparel binnen de inundatievlakken
nieuwe natuur nog in te richten of te verwerven
natuurontwikkeling / vernatten natuur
NNB
inundatievlaktes
goed zichtbaar verdedigingswerk
redelijk herkenbaar verdedigingswerk
verdwenen verdedigingswerk
Overige verdedingswerken
28 Batterijen aan het Dintelsas
29 Fort Willem
30 Batterijen bij Standdaarbuiten
31 Batterijen bij het Lamgatse Veer
33 Fort Barlake
35 Batterij Boetzelaar
37 Batterij Vredelust
39 Fort Oranje
40 Fort Hompesch
41 Fort Beaufort
43 Fort Caroline
44 Fort Noordschans
47 Batterij aan de Dorpsdijk
48 Batterij aan de Oudedijk
49 Batterij aan de Hooidijk
52 Batterijen aan de Roode Vaart
53 Batterijen aan de Moerdijk
Logistiek Park Moerdijk
Port of Moerdijk
Noordrand Midden
G
I
K
J
B
J
43
44
41
52
53
33
30
31

Fort Sabina: te ontwikkelen landingsplaats

Fort Sabina: het grootste en een van de meest intacte Brabantse forten. In het ontwikkelplan voor het fort wordt voorgesteld om de oorspronkelijke Tour Modèle en de latere Hollandse toevoegingen visueel te scheiden en een theater en uitzichtpunten op de toren te realiseren. Samen met de plannen voor de nabijgelegen botenloods kan Sabina uitgroeien tot landingsplaats.

Ontwerp: Studio Marco Vermeulen, 2019.

Stellingvisie en uitvoeringsprogramma

Ambitie

De Stelling van Willemstad is deels al verbonden, maar dit kan zeker nog versterkt worden. Door informatieverstrekking, het aanbieden van elkaar aanvullende en versterkende activiteiten en bovenal door het verbinden van de verschillende locaties. De ambitie is dan ook om te komen tot een samenhangende programmering, afgestemd op de signatuur van de verschillende locaties die ook fysiek met elkaar verbonden zijn over land en water. Om deze ambitie te realiseren wordt ook de komende jaren flink geïnvesteerd. Hieronder volgt een overzicht van de plannen.

Ruimtelijke ontwikkelingen verbinden

Fort Sabina

Bij alle forten leven plannen voor restauratie en revitalisering. Veel is al in uitvoering. Fort Sabina is het decor voor veel evenementen en kent een uitgebreid aanbod van dagrecreatie dat zich nog verder ontwikkelt. Daarnaast wordt komende jaren geïnvesteerd in de botenloods bij Fort Sabina. Een mooi voorbeeld van hoe een ruïne weer een mooie blikvanger kan worden. Het project is opgepakt door GRUTS, de jongerenlijn van de provincie Noord-Brabant. In interdisciplinaire teams is gewerkt aan visie, bouwhistorisch en ecologische onderzoek, marktonderzoek, ontwerp en omgevingsvergunning. Ook bij de uitvoering worden studenten betrokken voor onder andere constructie, makelaardij, metselen en expositie.

Fort de Hel

Fort De Hel ligt direct aan de rijksweg A4 en presenteert zich nadrukkelijk aan de weggebruikers, die merken dat ze een historische verdedigingslinie doorkruisen. Doelstelling is om Fort de Hel de komende jaren te ontwikkelen tot een structureel geopend fort met een informatieve expositie, rondleidingen en kleinschalige horeca.

Fort Bovensluis

Fort Bovensluis is onderdeel van recreatiepark Bovensluis, een aantrekkelijke camping met voorzieningen waarbij het restaurant is gesitueerd in het fort. Doel is om het fort beter zichtbaar en beleefbaar te maken en de interessante verhalen rondom het fort zichtbaar te maken, zoals het verhaal over de sabotage van de sluis van de Bovensluis.

Landingsplekken aanleggen

Mauritshuis

Het Mauritshuis wordt omgetoverd tot bezoekerscentrum voor de Stelling van Willemstad en de Zuiderwaterlinie. In de zomer van 2021 wordt het nieuwe Mauritshuis geopend. Hierbij een impressie van hoe het er uit komt te zien.

Fort de Hel.
Bron: Lieske Meima

De Stenen Poppen Klundert

In 2021-2022 wordt verdedigingswerk De Stenen Poppen bij Klundert gerestaureerd en kan afhankelijk van de eisen die aan een landingsplek worden gesteld, ingericht worden als landingsplek. Doel is om ook deze locatie beleefbaar te maken.

Fort Prins Frederik

In de afgelopen jaren is Fort Prins Frederik teruggebracht in zijn oorspronkelijke staat. De bebouwing rondom het fort is verwijderd, de ophaalbrug is teruggebracht en het fort is deels gerestaureerd. De komende periode wordt geïnvesteerd in het verder restaureren van het fort en het opnieuw beleefbaar maken van het fort. Een duurzame exploitatie met een versterkend karakter binnen de stelling. Totdat dit gerealiseerd wordt, is het fort kleinschalig beleefbaar door rondleidingen, kleinschalige horeca en als onderdeel van evenementen.

Fort Buitensluis

Ook Fort Buitensluis is volop in ontwikkeling. Afgelopen jaar is een flinke subsidie ontvangen van provincie Zuid-Holland waarmee nu de werkzaamheden aan het hoofdgebouw van het fort gestart kunnen worden. Doel is om het fort structureel open te stellen en toekomstbestendig te maken door het toevoegen van nieuwe functies. De ambities hierbij liggen hoog. Een dakterras met prachtig uitzicht, horecagelegenheid en dit alles natuurlijk in de mooie omgeving aan het water waar het fort staat.

Nieuwe aanleidingen zien

Uitbouw van de bestaande recreatieve waterverbindingen (de deltapontjes, de Expeditie Haringvliet) tot een recreatief routenetwerk, zo mogelijk gecombineerd met vervoer over land, kan de samenhang tussen de forten aanzienlijk verbeteren. Een dergelijk netwerk legt ook de verbinding met het Mauritshuis, Klundert, de Biesbosch en in twee richtingen met de andere stellingen van de Zuiderwaterlinie. Wanneer het vervoer op zichzelf ook een belevenis is, ontstaat zicht op interessante recreatief-toeristische arrangementen.

Ondernemers in stelling brengen

Onze ambitie is om de Stelling van Willemstad meer en meer van de ondernemers te laten zijn. Op dit moment zijn weinig tot geen ondernemers verbonden aan de stelling. Door meer zichtbaarheid en bekendheid zetten wij

Het Rijksmonument Fort Prins Frederik in Ooltgensplaat is één van de belangrijkste historische boegbeelden van het Zuid-Hollandse eiland Goeree-Overflakkee. Samen met de fort Buitensluis en de forten in Brabant vormen zij de Stelling van Willemstad. *Bron: RHO Adviseurs en Gemeente Goeree-Overflakkee, 2020.*

Onder: Door de eeuwen heen heeft het ruige landschap rondom de stad veel ongenode gasten aangetrokken. Van de Spanjaarden tot de Fransen en de Duitsers, die verschillende verdedigingswerken in de vestingwallen bouwden. *Bron: Erfgoed Brabant.*

er op in om de ondernemers te betrekken bij de activiteiten van de stelling en het merk van de Zuiderwaterlinie.

De Zuiderwaterlinie laten terugkomen in andere ontwikkelingen

De Zuiderwaterlinie is een begrip, maar nog lang niet voor iedereen. Uiteraard doen we ons best deze historische linie en stelling beter in het straatbeeld te verankeren. Bijvoorbeeld door ons in te zetten om de linie door vorm of straatnamen terug te laten komen in nieuwe woonwijken. Door onder meer de ruimtelijke elementen van de Zuiderwaterlinie mee te nemen in de dialoog over de grote opgaves waar we voor staan. Of door de linie en de stelling te koppelen aan andere ontwikkelingen, zoals bijvoorbeeld het zichtbaar maken van de invloed van het water door dijkversterkingen.

De Linie en stelling als onderdeel en partner van andere programma's

Daarnaast willen we verbinding leggen met de andere programma's in het gebied. Zo is de Stelling van Willemstad met Willemstad als entreepoort en de forten als iconen in het gebied, een belangrijk onderdeel in het toekomstige Nationaal Park NLDelta.

Het is ons doel om de positie binnen deze samenwerkingsverbanden en de band tussen deze samenwerkingsverbanden te versterken.

De Stelling van Willemstad als geheel onderdeel van de Zuiderwaterlinie

De stelling bestaat uit verschillende steden, forten en verdedigingswerken en ligt in drie gemeentes en twee provincies. Ons streven is dat in de komende jaren naast de gemeente Moerdijk en waterschap Brabantse Delta ook de gemeenten Hoeksche Waard en Goeree-Overflakkee en de provincie Zuid-Holland meer aangehaakt zijn bij de Zuiderwaterlinie. ■

Fort Buitensluis: te ontwikkelen landingsplaats

De restauratie van Fort Buitensluis is in het voorjaar van 2021 van start gegaan. Het fort gaat een nieuwe toekomst tegemoet als restaurant en evenementenlocatie. Een locatie waar bezoekers rondleidingen krijgen over het terrein, vergaderen en uit eten gaan, trouwen op het dakterras en in de toekomst ook overnachten in vakantiehuizen.

Ontwerp: RoosRos Architecten, 2021.

Projecten en programma's in de stelling:

locatie	doelstelling	opdrachtgever
Projecten en programma's in uitvoering		
Fort Sabina	Restauratie en revitalisering, uitvoering ontwikkelperspectief en architectonische ingrepen	Exploitant
Fort Prins Frederik	Restauratie en beleefbaar maken, duurzame exploitatie, kleinschalige horeca, rondleidingen en onderdeel van evenementen	Gemeente Goeree-Overflakkee
Fort Buitensluis	Restauratie en toekomstbestendig door nieuwe functies	Gemeente Hoeksche Waard
Fort De Hel	**Restauratie en revitalisering, ontwikkelen tot structureel geopend fort met een informatieve expositie, rondleidingen en kleinschalige horeca**	**Exploitant**
Fort Bovensluis	**Fort beter zichtbaar en beleefbaar maken**	
Inlaatsluis Bovensluis	Restauratie	Waterschap Brabantse Delta
Mauritshuis Willemstad	Vestiging bezoekerscentrum open 2021	
De Stenen Poppen Klundert	Restauratie, pleisterplaats, beleefbaar maken	EVZ
Oppervlaktewatergemaal Moerdijk	Behoud dieselmotor	Waterschap Brabantse Delta
Projecten en programma's in voorbereiding		
Willemstad	Restauratie vestingwerken	Gemeente Moerdijk
Tonnekreek	Vispassages	Waterschap Brabantse Delta
Koppelkansen waar de Zuiderwaterlinie kan aanhaken		
Polder Ruigenhil (noord)	Toekomstbestendige landbouw, kreekherstel	
Industrieterrein Moerdijk	Groenblauwe omzoming	
Haringvliet, Biesbosch	Nationaal Park NL Delta i.o.	
Kering traject Willemstad-Moerdijk	Verbetering primaire kering	Waterschap Brabantse Delta
Aalskreek Klundert	Inrichten ecologische verbindingszone	Waterschap Brabantse Delta en gemeente Moerdijk
Waterpoort	Regionale netwerkorganisatie	
Nieuwe kansen		
Fort De Hel	Versterken als landmark aan de A4	
Stellingbreed	Uitbouw van de bestaande recreatieve waterverbindingen tot een netwerk van recreatief en toeristisch aantrekkelijke vormen van vervoer tussen de forten en Willemstad	
Stellingbreed	Ondernemers in stelling brengen	
Stellingbreed	De Zuiderwaterlinie laten terugkomen in andere ontwikkelingen, bijv. woonwijken, grotere opgaves	
Stellingbreed	Verbinding leggen met andere programma's in het gebied. Bijv. Nationaal Park NLDelta	
Stellingbreed	De Stelling van Willemstad bestaat uit steden, forten en verdedigingswerken. De Stelling van Willemstad ligt in drie gemeentes en twee provincies. Ons streven is dat in de komende jaren ook de gemeenten Hoeksche Waard, Goeree-Overflakkee en de provincie Zuid-Holland (nog meer) aangehaakt zijn bij de Zuiderwaterlinie	

Centrale Zuiderwaterlinie-episode

Rond 1700 kreeg Menno van Coehoorn opdracht van de Republiek om één zuidelijke verdedigingslinie op te werpen. Hoewel aanvankelijk sprake was van een muur of een wal, besloot Van Coehoorn om slim gebruik te maken van de beschikbaarheid en beheersbaarheid van het water uit beken en rivieren: hij zette water in als weermiddel en bouwde alleen wallen waar inundatie geen oplossing was. Dit deel van de Zuiderwaterlinie is als één samenhangend militair werk van accessen, beheerslinies en inundatievelden ontwikkeld. Dit is nog steeds zichtbaar in het huidige (linie)landschap.

Historische mijlpaal

2025: 400 jaar geleden einde beleg van Breda (sleuteloverdracht gouverneur Justinus aan opperbevelhebber Spinola)

Verwant erfgoed

- Heilige driehoek van kloosters in Oosterhout
- Erfgoed van het Huis van Nassau in Breda
- St Elisabethvloed, Biesbosch
- Turfwinning
- Geertruidenberg op de Napoleonsroute; in 1793 duizenden Franse soldaten gelegerd
- 1590, inname van Breda door de list met het turfschip
- Westelijke Langstraat, gemeente Waalwijk
- Baardwijkse Overlaat, Waalwijk
- Natuurgebied De Veste, Waspik
- Bergsche Maas, gemeente Waalwijk
- 't Schip van Capelle, gemeente Waalwijk

Toeristisch-recreatieve structuur

De landingsplaatsen:

- Breda (mogelijk Stedelijk Museum Breda)
- Kleine Schans, Terheijden (te ontwikkelen)
- Geertruidenberg (voorstel)

Hoofdlijn van de ruimtelijke ontwikkeling

Profilering Linielandschap Breda-Terheijden-Made-Oosterhout-Waalwijk met verbindingen vanuit Breda en Geertruidenberg. Natuurontwikkeling Westelijke Langstraat inzetten als verbinding binnen de Zuiderwaterlinie

Vliegwielproject(en)

- Doorontwikkeling Kleine Schans Terheijden tot landingsplek
- Realiseren van een logieslocatie specifiek gericht op de Zuiderwaterlinie in Den Hout

3.

Stelling Breda - Geertruidenberg;

Linies en schansen

Van Coehoorn smeedde Breda als Oranje-Nassaustad en Geertruidenberg als eerste Hollandse plaats met stadsrechten aaneen tot één stelling binnen de Zuiderwaterlinie. Breda - Geertruidenberg is historisch gezien een stelling uit één stuk. Raamsdonksveer en Waalwijk konden geïnundeerd worden vanwege de lage ligging, maar Waspik en Oosterhout lagen te hoog en konden niet geïnundeerd worden. Hierdoor waren er aanvullende werken nodig in de vorm van schansen en beheersingslinies. Zo lag er ten zuiden van Waspik een hoge zandrug waardoor er een retranchement gemaakt moest worden met zigzaggende aarden wal, lunetten en schansen achter een doorlopende gracht.

Het Stedelijk Museum in Breda, een ideal vertrekpunt voor iedereen die de kunst en geschiedenis van Breda en omgeving wil ontdekken. *Bron: www.zuiderwaterlinie.nl*

Het militaire systeem is relatief fijnmazig en in potentie goed te beleven. Als gevolg van de stedelijke en industriële ontwikkeling in de tweede helft van de twintigste eeuw, is de continuïteit van dit landschap niet meer over de hele stelling aanwezig en raakt het verband met de militaire historie van Breda ondergesneeuwd. In de driehoek Breda-Terheijden-Oosterhout zijn er veel militaire werken te vinden al zijn ze niet allemaal even duidelijk zichtbaar in het landschap. De vestingwerken ten noorden van Breda speelden een belangrijke rol ter bescherming van het Hertogdom Brabant. Ze vervulden een rol als steunpunt van de Zuiderwaterlinie en dienden ter verdediging van verbindingswegen. De meeste werken liggen nog herkenbaar in het veld. In het buitengebied van Drimmelen liggen overblijfselen van de Linie van den Hout en de Linie van den Munnikenhof en de Schans bij Terheijden. Ook de verdedigingswerken in Geertruidenberg zoals de verdedigingswerken, bolwerken en Fort Lunet en het open inundatielandschap tussen Geertruidenberg en de Westelijke Langstraat zijn voor een groot deel nog aanwezig. Deze twee gebieden zijn echter niet meer met elkaar verbonden, zoals in het verleden wel het geval was.

De Stelling Breda-Geertruidenberg is de enige van de vijf stellingen die door Menno van Coehoorn als één samenhangende militaire stelling ontwikkeld is. Daarom is het wenselijk om binnen de stelling de verbinding te versterken tussen de verschillende historische linie-elementen in het landschap. Dit is landschappelijk een complexe ontwerpopgave, vanwege de vele bedrijventerreinen en infrastructuur in het gebied. Een verbinding op het gebied van gezamenlijke promotie is op korte termijn wel haalbaar en nuttig. Daarnaast liggen er kansen in het beter verbinden van de

parels door landschapselementen, ecologische verbindingszones en een goed netwerk en routes via fiets- en wandelpaden en vaarwegen. Staatsbosbeheer zet zich op regionaal niveau in voor de ontwikkeling van de Groene Metropool, een groen (natuur) en blauw (water) netwerk dat vanuit de binnensteden van Breda en Oosterhout het land dooradert tot in de natuurgebieden.

Breda

Breda kent vele verhalen en heeft een rijke geschiedenis waarbij de Nassau's en de belegeringen en gevolgen van de Tachtigjarige Oorlog in Breda een grote rol spelen. In de stad zijn nog volop getuigenissen van dit verleden zichtbaar. Ook de Zuiderwaterlinie is hiervan een overblijfsel en is deels nog steeds zichtbaar in de openbare ruimte. Bijvoorbeeld de Vuchtpolder als inundatiegebied, de turfvaart met hierbij het verhaal van de list van 't turfschip, het kasteel van Breda, de vijvers van het Wilhelmina park die gebaseerd zijn op de vestingwerken die daar ooit gestaan hebben, de dam in de Aa of Weerijs die tijdens de Oostenrijkse successieoorlog het gebied ten zuiden van Breda onder water kon zetten. De focus voor de Zuiderwaterlinie ligt voornamelijk op het lager gelegen (noordelijk) gedeelte van de gemeente. Daar willen we de Vuchtpolder als toeristisch en recreatief gebied verbinden aan de Zuiderwaterlinie. De bezoeker moet duidelijk zien dat dit gebied een inundatiegebied is. Daarnaast zal het project rondom de redoutes worden afgerond, waarbij de verdedigingswerken onderling met elkaar verbonden zijn.

Door samen met Staatsbosbeheer concrete stappen te maken voor de Spinola route, door de route met kunst- en/of cultuuruitingen te verrijken, betrekken we ook de niet direct cultuurhistorisch geïnteresseerde. Hierdoor wordt er een grote meerwaarde voor het gebied gegenereerd. Natuurlijk willen we de bezoeker

De singels van Breda zijn makkelijk zelf te bevaren en er zijn veel boten te huren. *Bron: www.welkominbreda.nl*

Binnenstad Breda; te ontwikkelen landingsplaats

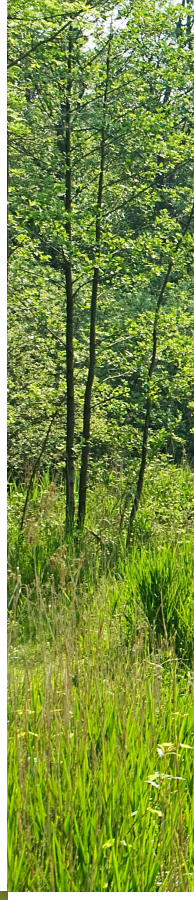
Breda was lang een heftig strijdtoneel tussen de Noordelijke Nederlanden en de Spanjaarden. Nu geeft Breda zich vrijwillig over aan een leger toeristen in de binnenstad. Een ideale plek voor een landingsplaats dus!

Bron: www.zuiderwaterlinie.nl

ook graag vanuit de Vuchtpolder naar de stad toe trekken. Daarom gaan we de verdwenen historische relatie van de Vuchtpolder met het historische centrum versterken. Dit doen we door onderzoek te doen naar vergroening en de ontwikkelkansen die er in het gebied boven de noordelijke rondweg in kaart te brengen, die kunnen aansluiten aan de historische stad. Hierbij willen we ook samen met partners een bottum-up toeristische en recreatief programma ontwikkelen. Hierbij versterken we niet alleen het gebied binnen de gemeente Breda, maar verbinden we ook de gemeentes binnen de stelling. Daarnaast betrekken we ook de ondernemers hierbij waardoor dit initiatief ook door hen gedragen kan worden.

Voor de realisatie van een landingsplaats gaan we kijken naar een passend verhaal zoals bijvoorbeeld het Turfschip dat we met een educatief en/of werkgelegenheid project kunnen opbouwen en uitvoeren. Hierdoor ontstaat er een landingsplaats die past bij de linie.

In 2025 wil Breda het stellingevent voor de Zuiderwaterlinie organiseren. Dit event zal geïnspireerd worden op het jubileum dat het 400 jaar geleden is dat het beleg door Ambrogio Spinola op Breda tijdens de Opstand (Tachtigjarige Oorlog) werd beëindigd. Diego Velázquez een bekende schilder uit Spanje heeft hier een gedenkwaardig schilderij van gemaakt.

Redoutes aan de Zwarte Dijk en de Lage Vuchtpolder.
Er komen twee nieuwe landmarken in de Lage Vuchtpolder die verwijzen naar de verdedigingslinie uit de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), toen Breda omsingeld werd door de Spanjaarden.

In 2017 is al de eerste waterredoute aangelegd. Komend najaar (2021) komen er twee nieuwe redoutes bij die verwijzen naar de verdedigingslinie uit de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), toen Breda omsingeld werd door de Spanjaarden.

Ontwerp: Merel van der Linden

Natuurgebied Den Dulver met de eendenkooi, gelegen langs het Zuiderwaterliniepad.
Bron: www.heemkundesprangcapelle.nl

Op het schilderij zien we gouverneur Justinus van Nassau (bastaardzoon van Willem van Oranje) de symbolische sleutel van de stad aan opperbevelhebber Ambrogio Spinola overdagen. Van dit schilderij, dat in Madrid hangt, zijn twee kopieën in Breda aanwezig.

Waalwijk

De gemeente Waalwijk heeft een rijke cultuur- en natuurhistorie, denk bijvoorbeeld aan het schoen en leder verleden en het bijzondere slagenlandschap. Maar zij leent zich ook voor wandel- en fietstochten, door middel van het goede knooppuntennetwerk en de ommetjes die er zijn. Hierdoor zijn de gemeente én de Zuiderwaterlinie goed te beleven. Zo kan men bijvoorbeeld per fiets De Vest aan doen en het retranchement bezoeken of te voet het gebied bij de Baardwijkse Overlaat verkennen. Deze is ontstaan om het water op te vangen van de overstromingen van onder andere de binnenpolders van Waalwijk. Door het creëren van de Baardwijkse Overlaat werd het overtollige water gecontroleerd naar de Maas geleid.

Een ode aan de zandrug

Door oude kaarten en hoogtelijnen te analyseren is er een reconstructie gemaakt van de zandrug. Deze zandruggen waren niet te inunderen, waardoor er aanvullende werken nodig waren om de verdedigingslinie te vormen.

Bron: Gemeente Waalwijk, BKKC

Voor de bezoeker is de link met de Zuiderwaterlinie nog niet erg bekend, hier kan nog een slag in gemaakt worden. Zo bevindt Eendenkooi de Dulver, gelegen langs het Zuiderwaterliniepad, zich in een voormalig turfwingebied dat rond 1300 ontstond. In 1775 zou het gebied bestaan uit onbegaanbare gebieden van moeren en kwebben, waarbij er al 500 jaar turf gestoken werd, dat het gecontinueerd werd en dat de moer weer aangroeit. De eendenkooi leent zich uitstekend als belevingselement. Er zijn twee plaatsen bij de eendenkooi waar men zicht heeft op de kooi, bij de periscoop en bovenop een heuveltje. Mede door hun ouderdom en refugiumfunctie zijn de kooibossen lokaal van grote betekenis voor het planten- en dierenleven. Het kooibos draagt geweldig bij aan de biodiversiteit. In veel gebieden zijn de kooibossen de oudste bossen in laagveengebieden.

De stelling kan verder beter geprofileerd worden. In de gemeente zelf zijn ze bezig met ontwikkelingen om het centrum van Waalwijk aantrekkelijker te maken, waarbij ontmoeting en het Nieuwe SchoenenMuseum centraal staan. Het thema ‘schoen & leer’ zal verder ontwikkeld worden. Daarnaast wordt de natuur, waaronder de Westelijke Langstraat (het beschermde Natura-2000 gebied), onder handen genomen door middel van het behouden, herstellen en ontwikkelen van (nieuwe) natuur. Daarbij is er ook aandacht voor de cultuurhistorie en recreatie in het gebied. Denk dan bijvoorbeeld aan belevingselementen en het routenetwerk. De opvallende Sint Jan de Doperkerk met 19 koepels heeft zich aangesloten bij het Grootste Museum van Nederland. Zo stellen zij zich via dit concept open voor bezoekers. Het Regionaal Bureau voor Toerisme De Langstraat (voor Dongen, Heusden, Loon op Zand en Waalwijk) is dé destinatiemarketingorganisatie voor De Langstraat en profileert het gebied als de ‘Tuin van Brabant’.

De Sint Jan de Doper in Waalwijk.
Bron: www.zuiderwaterlinie.nl

Geertruidenberg

De gemeente Geertruidenberg profileert zich toeristisch als 'Geertruidenberg, vestingstad aan de Biesbosch. In dit profiel zijn de twee belangrijke pijlers benoemd: erfgoed (meer specifiek het vestingverleden) en de Biesbosch (tevens waterrecreatie).

In Geertruidenberg en Raamsdonksveer is een aantal onderdelen van de Zuiderwaterlinie nog goed zichtbaar en beleefbaar. De bredere context in de stelling is voor de gemiddelde bezoeker echter niet te herkennen, terwijl de kracht juist ligt in het systeem als geheel.
De gemeente Geertruidenberg zet zich in voor het vergroten van het aantal bezoekers en het verlengen van hun verblijf. Hiervoor wordt samenwerking gezocht met de regio.

Al een aantal jaren wordt binnen het project Dongeoevers gewerkt aan het verbeteren van de faciliteiten en het uitbreiden van het aanbod voor waterrecreatie. Ook het zichtbaar maken van het schippersverleden van de gemeente Geertruidenberg is hier onderdeel van.

Links: Waterschap Brabantse Delta werkt de komende jaren aan verschillende dijkversterkingsprojecten. Tegelijkertijd kan de verbinding met het water en Geertruidenberg hierdoor versterkt worden.
Bron: Waterschap Brabantse Delta

Geertruidenberg: te ontwikkelen landingsplaats
Door de ontwikkeling van het terrein van de Amercentrale en de Slikpolder kan een landingsplaats gecreëerd worden in de verbinding langs of over het water met Breda. Zo kan ook de verbinding met de andere stellingen, zoals naburige Stelling van Willemstad, worden gemaakt.
Bron: Lieske Meima

Drimmelen

Met meer wandel- en fietspaden wil Drimmelen de kernen toegankelijker maken, ook voor bezoekers buiten de gemeente. We gaan bezoekers stimuleren om zich duurzaam te verplaatsen en leggen daarbij de nadruk op de verbinding tussen de kernen en omliggende gemeenten. Het midden van onze gemeente bestaat uit een natuurzone van noord naar zuid, die de verschillende natuurgebieden met elkaar verbindt. In deze zone is alles groen en staat natuur centraal. De natuurzone vormt spreekwoordelijk de groene long van de gemeente. De parels binnen onze gemeente verbinden we beter met elkaar met behulp van landschapselementen, ecologische verbindingszones en een goed netwerk van fiets- en wandelpaden en vaarwegen. We onderzoeken de mogelijkheid van een veerpont tussen het dorp Drimmelen en de Biesbosch. Het pontje zou een mooie toevoeging zijn in het jaar van de Biesbosch. Aan de randen van de Biesbosch zal het recreatief gebied worden vergroot.

Plattegrond van de Kleine Schans in 1832.
Bron: Nationaal Archief

De Kleine Schans: te ontwikkelen landingsplaats
Aan het water, in het groen, en tussen stad en land, is de Kleine Schans een ideale plek voor een nieuwe landingsplaats voor de stelling en de Zuiderwaterlinie.
Bron: www.zuiderwaterlinie.nl

Kaart van Terheijden uit 1625.
Bron: Stedelijk Museum Breda

De Kleine Schans

Op een zandrug parallel aan de Mark ontstond in de veertiende eeuw het West-Brabantse dorp Terheijden. In de winter werd dit omgeven door water. De strategische ligging van het dorp was van grote invloed op de ontwikkeling en geschiedenis van het gebied. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog bouwden de Spanjaarden en afwisselend troepen van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (de 'Staatsen') hun tentenkampen en forten in en bij het dorp. Ook raakten ze er meermalen in zware gevechten verwikkeld.

Zoals u op de prent uit 1625 kunt zien, was toen ook het hele dorp versterkt met een omwalling. De bevolking heeft zwaar geleden onder het oorlogsgeweld. In onze Hollandse 'vaderlandse' geschiedenis kreeg de Nederlandse veldheer Fredrik Hendrik de bijnaam 'Stedendwinger', maar de Brabanders noemde hem 'de Brandstichter'. De Staatsen legden na de belegering van Breda in 1637 de Kleine Schans (1639) aan om Breda te kunnen verdedigen. Ze kozen hiervoor een strategische plaats langs de rivier de Mark, pal naast de enige verbindingsweg tussen Brabant en Holland.

De Slotbosse Toren, de 25 meter hoge toren en het enige relict van Kasteel Strijen in Oosterhout. *Bron: Lieske Meima, 2018.*

Oosterhout

Oosterhout wil jongeren interesseren om in onze stad te wonen en werken. Hoe kan experience leisure gerealiseerd worden voor eigen inwoners en bezoekers? We denken aan de nieuwe bestemming van een oud industrieel complex. Verder willen we de samenwerking in de regio optimaliseren, de informatie-uitwisseling verbeteren en een breder aanbod bieden. (Fiets)routes, incl. themaroutes en storytelling, worden verbeterd. Ook zetten we in op kwalitatief hoogwaardig verblijf. Een verouderde camping wordt gerevitaliseerd. De vestiging van B&B's en een kleine camping in de vorm van terpbungalows wordt gestimuleerd. Het horecabeleid is gericht op betere integratie tussen het centrum en het buitengebied. In 2021 wordt voor de 2e keer de Biënnale Kunst in de Heilige Driehoek georganiseerd; klooster Sint Catharinadal bestaat dan 700 jaar. Het Slotbossetorenpark is openbaar toegankelijk; net als het stadspark, het Lukwelpark en stadstuin De Schelp. Er is een uitgebreid horeca- en winkelaanbod en overnachtingsmogelijkheid. Boswachterij Dost kent volop wandel-, fiets-, en mountainbike routes.

Waterschap Brabantse Delta

Waterschap Brabantse Delta is dé waterpartner voor inwoners, bedrijven, natuur en milieu in Midden- en West-Brabant. Wij zorgen integraal voor voldoende oppervlaktewater van goede kwaliteit en veiligheid tegen overstroming. Bij alles wat we doen bekijken we wie we nodig hebben en ons nodig heeft voor een beter resultaat.

Als waterschap zijn we één van de partijen die werkt aan een betere leefomgeving. We nemen initiatieven tot samenwerking om onze doelen te bereiken. We staan open om anderen hierbij kansen te bieden. Daar waar anderen het initiatief nemen, streven we ernaar om aan te sluiten om waterdoelen te realiseren. Binnen de contouren van de Zuiderwaterlinie kunnen de opgaven van het waterschap worden

verbonden aan het uitvoeringsprogramma van de Zuiderwaterlinie en brengt het waterschap haar expertise in bij lokale Zuiderwaterlinie projecten.

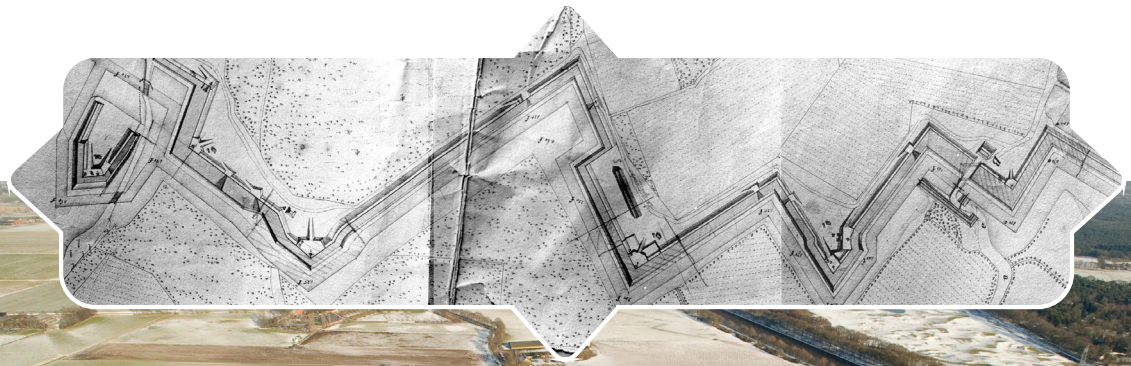
Specifiek binnen de Stelling Geertruidenberg-Breda werkt het waterschap met partners aan het N2000-gebied Westelijke Langstraat. Hier is een koppeling met de slagkrachtprojecten van de gemeenten. Daarnaast zijn we als waterschap betrokken bij de ruimtelijke ontwikkelingen zoals het voormalige Suikerunie-terrein in Breda en de Donge-oevers in Geertruidenberg.

De klimaatopgaves van de komende jaren hebben sterke relatie met de hoogteligging van het gebied (lage kom- en veengronden voor inundatie en hogere zandgronden voor de vestingen). Bij het uitwerken van maatregelen kan deze historische hoogteligging, binnen de Zuiderwaterlinie, gebruikt worden voor het versterken van de herkenbaarheid in het landschap.

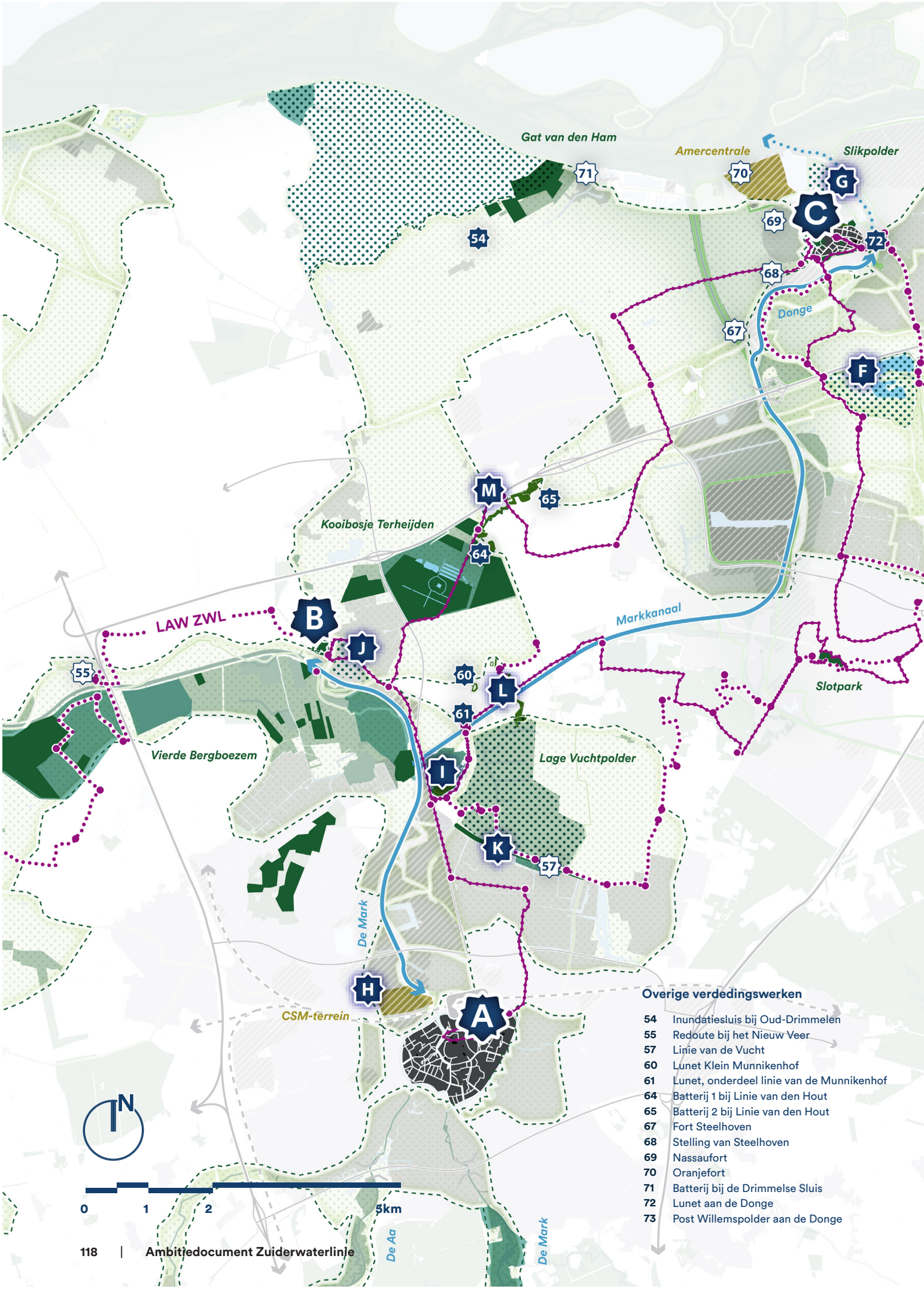
Als er zich koppelkansen voor doen binnen onze opgaven op het gebied van ecologische verbindingszones, KRW-maatregelen, waterbergingsopgaven of waterkeringen zullen we ons inzetten om deze te verzilveren door samenwerking.

Linie van de Munnikenhof

Vestingbouwer Menno van Coehoorn ontwierp de Linie van de Munnikenhof. De linie dateert van 1701 en staat op het smalste gedeelte van de zandrug tussen de Binnenpolder en de Lage Vucht. Een linie is een extra verdedigingswerk in zigzagvorm met grachten. Doorgaand verkeer kon alleen maar via de linies gaan en de naderende vijand kon zo worden tegengehouden. Telkens werden de linies verbeterd en uitgebreid met lunetten, driehoekige vestingwerken. Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) en na de Belgische Opstand (1830-1839) lagen hier veel soldaten gelegerd. De linie is nu een natuurmonument begroeid met bomen. Op de luchtfoto ziet men de zigzagpatronen terug in de beplanting.

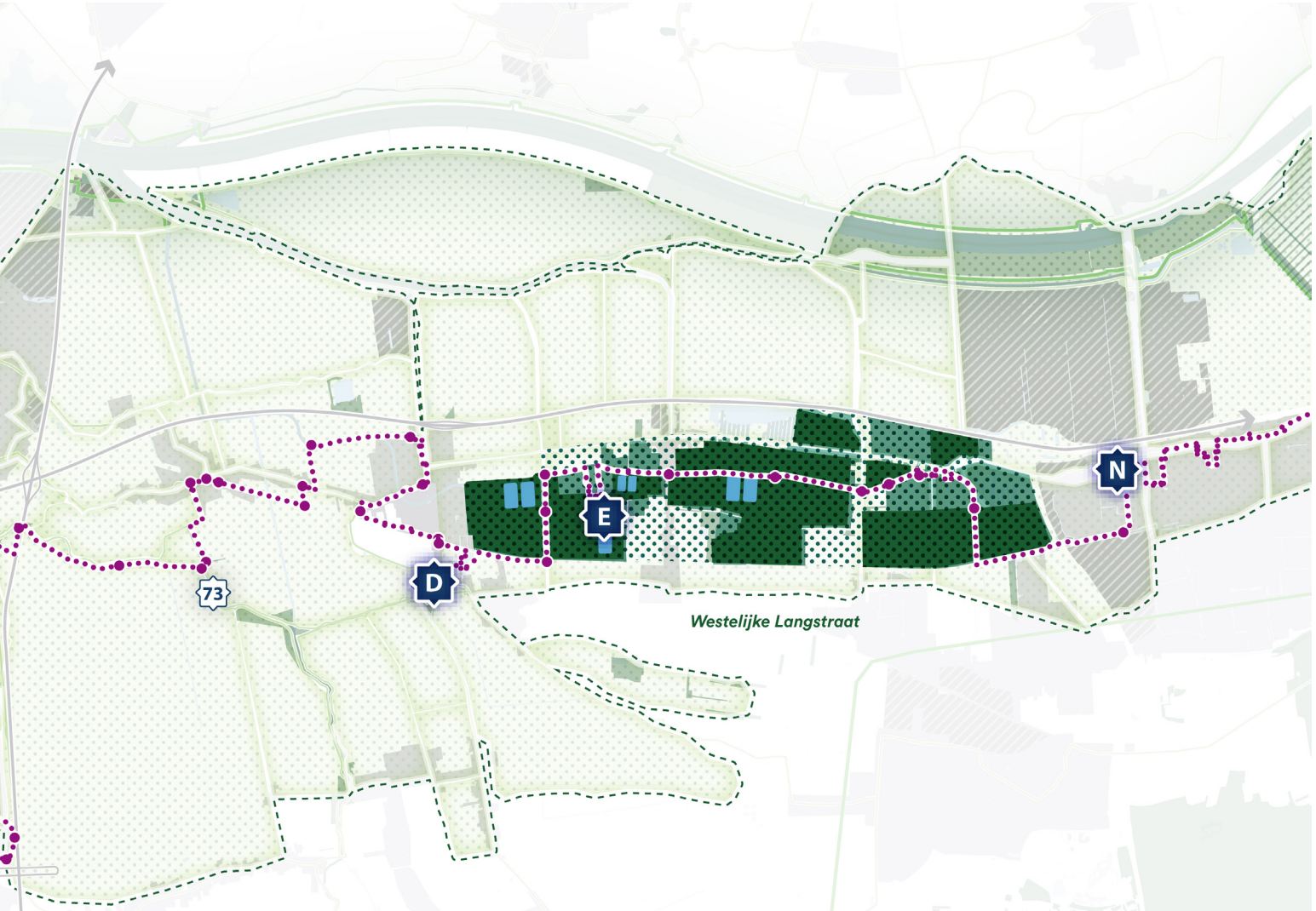

Kaart van de Linie van de Munnikenhof in 1848
Bron: Nationaal Archief

Overige verdedingswerken

54	Inundatiesluis bij Oud-Drimmelen
55	Redoute bij het Nieuw Veer
57	Linie van de Vucht
60	Lunet Klein Munnikenhof
61	Lunet, onderdeel linie van de Munnikenhof
64	Batterij 1 bij Linie van den Hout
65	Batterij 2 bij Linie van den Hout
67	Fort Steelhoven
68	Stelling van Steelhoven
69	Nassaufort
70	Oranjefort
71	Batterij bij de Drimmelse Sluis
72	Lunet aan de Donge
73	Post Willemspolder aan de Donge

Stelling Breda - Geertruidenberg; linies en schansen

Landingsplaatsen (bestaand of te ontwikkelen)

- A Breda (mogelijk Stedelijk Museum Breda)
- B Kleine Schans, Terheijden (te ontwikkelen)
- C Geertruidenberg (voorstel)

Overige projecten en programma's in de stelling:

- D Westelijke Langstraat (verdwenen schans)
- E Natuurgebied de Dulver (i.c.m. beleefbaarheid eendenkooi)
- F Plassengebied Raamsdonksveer (zonne-energie)
- G Slikpolder (natuurpark)
- H Herontwikkeling CMS-terrein
- I Spinolaschans (beleefbaarheid)
- J Wig tussen Spinolaschans en Kleine Schans (inundatiesysteem)
- K Lage Vuchtpolder (redoute i.c.m. natuurontwikkeling)
- L Linie van de Munnikenhof (beleefbaarheid)
- M Linie van den Hout (beleefbaarheid)
- N Het Nieuwe SchoenenMuseum in Waalwijk

Toeristisch & recreatieve verbindingen

- thematische fiets en wandelroute in de stelling
- lange afstand wandelroute Zuiderwaterlinie
- toeristisch-recreatief benutten van het water, i.c.m. rivierverruiming en natuurontwikkeling aan de Mark en verbetering waterverbinding van de Donge, Geertruidenberg en Fort Lunet

Natuur-, water- en/of gebiedsopgaven

- gebiedsontwikkelingen (CSM-terrein, Amercentrale)
- watergerelateerde ontwikkelingen
- nieuwe natuur nog in te richten of te verwerven
- natuurontwikkeling / vernatten natuur
- natte natuurparel binnen de inundatievlakken
- NNB
- inundatievlaktes
- goed zichtbaar verdedigingswerk
- redelijk herkenbaar verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk

Boven: Klimaatadaptatie in de stad; de ontwikkeling van de Groene Metropool, een groen (natuur) en blauw (water) netwerk dat vanuit de binnensteden van Breda en Oosterhout het land dooradert tot in de natuurgebieden.

Onder: Ontwerpvoorstel voor de Nieuwe Mark met meer groen en meer ruimte voor recreatie, zoals bij de hoek van de Markendaalseweg en de Waterstraat.

Bron: Gemeente Breda, 2020.

Stellingvisie en uitvoeringsprogramma

Ambitie

We willen de stelling beter zichtbaar, bereikbaar en beleefbaar maken. Daarom gaan we op zoek naar de verhalen van de schansen, linies en andere mogelijke verbindingen. We willen inwoners en ondernemers enthousiasmeren (ambassadeurs en actieve participanten). Binnen de stelling willen we goede, veilige en bewegwijzerde (historische) fiets- en wandelroutes samenstellen tussen de parels van de gemeente. Denk hierbij aan een verbinding tussen de historische elementen, maar bijvoorbeeld ook de jachthavens, de Biesbosch en de stads- en dorpscentra. Ook het buitengebied wordt meer gepromoot als recreatiegebied en dé locatie van cultureel erfgoed. Daarbij willen we meerdaags verblijf stimuleren door bijvoorbeeld fiets, wandel- en auto arrangementen te creëren door samenwerking met de lokale VVV's en Regionale Bureaus voor Toerisme. Onze belangrijkste doelgroepen zijn de inwoners en de ondernemers uit de stelling, gepensioneerden, mensen met interesse in historie, wandel- en fietsliefhebbers en gezinnen met jonge kinderen.

Projecten

In de Stelling Breda-Geertruidenberg zijn er gezamenlijke projecten die de stelling wil oppakken en individuele projecten per gemeente. De gezamenlijke projecten zijn:

1. (Meerdaagse) routes ontwikkelen per voet, fiets, auto en boot. Mogelijk een vaarverbinding over de Mark zodat het gebied tussen Breda, Terheijden, Made en Oosterhout doorgetrokken kan worden naar Geertruidenberg.

2. Verhalen ophalen waaraan we activiteiten kunnen koppelen.

3. Arrangementen ontwikkelen.

4. Lokale kennis over de Zuiderwaterlinie actiever verspreiden onder inwoners en ondernemers, hierdoor grotere betrokkenheid creëren. Dit kan door lokale gastheercursussen en bijvoorbeeld wedstrijden te organiseren. Denk dan aan het plaatsen van de mooiste Zuiderwaterlinie foto. Hierbij ook belangrijk dat de jongeren betrokken worden.

5. Inzetten op een gezamenlijke uitstraling en stellingbrede promotie. Hierin samenwerken met de VVV's en RBT's.

6. Het jaar 2025 (400 jaar geleden einde beleg van Breda) is een belangrijk jaar voor de stelling. De aanloop hier naartoe gebruiken om de stelling extra op de kaart te zetten.

Individuele projecten

Om het landelijke karakter van Made en Terheijden te behouden willen wij het groene karakter in een aantal gebieden versterken. Ook streven wij naar de ontwikkeling van een groene dorpsrand met ecologische en extensieve recreatieve functies. De gemeente Drimmelen staat samen met het Waterschap Brabantse Delta voor de opgave om een aantal natte Ecologische Verbindingszones (hierna: EVZ's) in de gemeente te realiseren. Uitgangspunt is dat gestreefd wordt naar een duurzame realisatie van de EVZ's. Bij de EVZ Gat van den Ham is er vanwege het onvoldoende beschikbaar krijgen van de benodigde gronden voor gekozen om in plaats van doorlopende structuren meer stepping stones aan te leggen. In de gemeente Waalwijk wordt er ook nog één EVZ aangelegd. Deze hangt samen met de ontwikkelingen van de Westelijke Langstraat. Staatsbosbeheer zet zich op regionaal niveau in voor de ontwikkeling van de Groene Metropool, een groen (natuur) en blauw (water) netwerk dat vanuit de binnensteden van Breda en Oosterhout het land dooradert tot in de natuurgebieden.

Dit gebied kan uitgroeien tot een van de meest herkenbare linielandschappen, dankzij de aanwezigheid van verdedigingswerken bij accessen (Spinolaschans, Kleine Schans), beheersingslinies op hoger gelegen zandruggen (Linie van de Munnikenhof, Linie van Den Hout) en open inundatievelden (zoals de polder Lage Vucht). De grenslijn tussen inundeerbaar en niet of moeilijk inundeerbaar gebied is relatief lang. Daardoor liggen er in deze stelling goede mogelijkheden om het contrast op een eenduidige wijze zichtbaar te maken. Het slagenlandschap in Sprang-Capelle is al een zichtbaar en beleefbaar gebied, waarbij men middels knooppunten door het landschap kan wandelen. Wel mag dit gebied meer aandacht krijgen, zodat het ook bekend wordt onder de bezoekers. In het algemeen mag ook de zichtbaarheid van alle elementen in de stelling vergroot worden door het vertellen van de verhalen van de schansen en de linies. We enthousiasmeren inwoners en ondernemers. Naast de aanleg van fysieke verbindingen werken we gezamenlijk aan meerdaagse arrangementen.

Recreanten worden aangetrokken door de aantrekkelijke groene omgeving. Verdere versterking van het groen in onze gemeente is niet alleen positief voor de biodiversiteit, maar zorgt ook voor een nog aantrekkelijkere gemeente om in te wonen, recreëren of verblijven.

Ook de agrarische sector speelt een rol bij de groene omgeving. Landbouwbedrijven dragen bij aan (de instandhouding en verbetering van) het landschap. Bij ontwikkelingen in het buitengebied moeten de rust en natuur worden beschermd. Samen met de Drimmelense boer bekijken we de kansen voor de ontwikkeling van natuur (en toerisme) op en rond hun percelen.

Landingsplekken aanleggen

Voor bezoekers die per boot arriveren kan naast Breda ook Geertruidenberg zo worden bereikt. Door de ontwikkeling van het terrein van de Amercentrale en de Slikpolder kan een aanlandpunt gecreëerd worden in de verbinding langs of over het water met de naburige Stelling van Willemstad.

Als evenknie in het buitengebied (‘landingsplaats’) kan de Kleine Schans verder worden ontwikkeld. We willen bereiken dat inwoners, ondernemers en politiek de Zuiderwaterlinie kennen en meedoen. De doelgroep die we voor ogen hebben zijn naast deze lokale partijen, gepensioneerden, mensen met interesse in historie, wandel- en fietsliefhebbers, en gezinnen met jonge kinderen.

Nieuwe aanleidingen zien

Verbindingen met de steden via de Westelijke Langstraat zijn van belang om de keuzemogelijkheden voor bezoekers en de eigen inwoners te vergroten. Hier vindt men een gebied vol met cultuur- en natuurhistorie, denk aan het slagenlandschap, de turfwinning en diverse wielen. De komende jaren vinden hier veel ontwikkelingen plaats om het gebied te herstellen voor een lang behoud, waarbij cultuurhistorie en recreatie ook meegenomen worden in de plannen.

Het aanbod van de Zuiderwaterlinie vindt in de stelling aansluiting met andersoortig aanbod in de (vesting)steden: het stedelijk-militaire erfgoed, winkelen, uitgaan en museumbezoek. Landschappelijk is hier de overgang naar het zandlandschap van onder meer de Loonse en Drunense Duinen, het waterlandschap van de Biesbosch en andere natuurgebieden en ommelanden met inundatiegebieden en schansen te zien. In het Zuiderwaterliniegebied is de verbinding van belang met de ‘heilige driehoek’ in Oosterhout. ■

Projecten en programma's in de stelling:

locatie	doelstelling	opdrachtgever
Projecten en programma's in uitvoering		
Lage Vuchtpolder	Herstel derde en vierde redoute (afronding ontwikkeling natte natuurparel)	Staatsbosbeheer
Westelijke Langstraat	Natuurherstel, Slagkrachtprojecten (waaronder de verdwenen schans)	Gemeente Waalwijk (en partners voor subprojecten)
Stellingbreed	Zichtbaarheid en herkenbaarheid ZWL vergroten	
Stellingbreed	Verhaal achterhalen en op locatie ontsluiten	
Stellingbreed	Arrangementen ontwikkelen (ook meerdaags)	
Stellingbreed	Potentieel: auto- en vaarroute	
Projecten en programma's in voorbereiding		
Natuurgebied de Dulver	De Eendenkooi	Gemeente Waalwijk
Raamsdonksveer, plassengebied	Aanleg zonneveld met referentie aan Zuiderwaterlinie	Gemeente Waalwijk
Koppelkansen waar de Zuiderwaterlinie kan aanhaken		
Slikpolder (Geertruidenberg)	Herontwikkeling tot natuurpark	
Breda	Gebiedsontwikkeling langs de Mark, herontwikkeling CSM-terrein	
Bergsche Maas / Biesbosch	Oprichting NLDelta Nationaal Park	
Branding aan de Maas	Meanderende Maas e.a.	
Mark	Rivierverruiming i.r.t. natuurontwikkeling	
Nieuwe kansen		
Breda-Terheijden	Verbeteren verbinding voor toeristisch-recreatief verkeer	
Breda / Geertruidenberg	Inrichten bezoekerscentrum/informatiepunt	
Spinolaschans	Herstel	
Wig langs kanaal tussen Spinolaschans en Kleine Schans	Inzichtelijk maken van het inundatiesysteem	
Kleine Schans	Ontwikkelen landingsplaats	
Terrein Amercentrale	Mogelijk herontwikkeling in de toekomst	
Linie van de Munnikenhof	Verbeteren landschappelijke herkenbaarheid	
Linie van Den Hout	Verbeteren landschappelijke herkenbaarheid	
Geertruidenberg	Verbeteren verbinding Markt-Donge-Fort Lunet	
Linielandschap Breda-Geertruidenberg	Ontwerpopgave; mogelijk in de vorm van een omgevingsvisie	
Het Nieuwe SchoenenMuseum	Schoen, leer en de geschiedenis hiervan	
RBT De Langstraat	De Zuiderwaterlinie koppelen en meer laten promoten door het RBT	
Eendenkooi de Dulver	Inzichtelijk en beleefbaar maken	

Centrale Zuiderwaterlinie-episode

De inname van ’s-Hertogenbosch door prins Frederik Hendrik in 1629.

Historische mijlpaal

2022: herdenking 350 jaar rampjaar 1672, zowel ‘s-Hertogenbosch, als Heusden houden stand
2024: vesting ‘s-Hertogenbosch 150 jaar officieel opgeheven
2029: 400 jaar inname van ‘s-Hertogenbosch

Verwant erfgoed

- Sint Elisabethsvloed in relatie tot Elshoutse Zeedijk
- Erfgoed gerelateerd aan het beheersen van de Maas, zoals de 18e eeuwse Baardwijkse Overlaat
- 19e eeuwse redoutes bij Boxtel, aangelegd ter bescherming van een legerkamp
- De Vughtse Lunetten en Redoute De Herven
- Kasteel Maurick, Lambertustoren, oude centrum van Vught
- Oud Herlaer en diverse landschappelijke bijzonderheden samenhangend met de constructie van de Linie

Toeristisch-recreatieve structuur

De landingsplaatsen:

- ‘s-Hertogenbosch: vesting- en watermuseum in het Kruithuis in uitvoering
- Fort Isabella, Vught (collegebesluit na vaststelling nieuw ambitiedocument)
- Heusden (voorstel)

Hoofdlijn van de ruimtelijke ontwikkeling

Relatie tussen stad en ommeland (waaronder de Maas) verder versterken, aansluitend op de al in gang gezette ontwikkelingen. Erfgoed inzetten als kwaliteitsdrager voor de snelle ruimtelijke ontwikkeling in de stelling.

Vliegwielproject(en)

- Inrichten bezoekerscentrum in het Kruithuis (‘s-Hertogenbosch) incl. verbinding met Fort Isabella (Vught) als mogelijke landingsplaats
- Pontje aanleggen Vught – kasteel van Maurick

4.

Stelling ’s-Hertogenbosch - Heusden;

Bekroonde vestingsteden en ommelanden

Heusden en ’s-Hertogenbosch vormden aparte schakels in de ketting van vestingen en inundaties die samen de Zuiderwaterlinie vormden. ’s-Hertogenbosch was een sterke vesting die omringd was met moerassige gronden, die grote delen van het jaar onder water stonden door overstromingen van de Dommel, de Aa en/of de Beerse Overlaat. De vesting Heusden is gebouwd rond een waterburcht. Op het ‘drielandenpunt’ van de gewesten Holland, Gelre en Brabant had het een strategische positie.

Al in de zestiende eeuw werd er in ‘s-Hertogenbosch geëxperimenteerd met het manipuleren van sluizen en andere waterwerken om in geval van oorlog de vijand op afstand te houden met water. Het kostte Frederik Hendrik in 1629 dan ook heel wat moeite om de stad te veroveren. In de tijd daarna werden de vestingwerken en militaire waterwerken rond ’s-Hertogenbosch verder versterkt. De Franse koning Lodewijk XIV bekeek in 1672 de inundaties en versterkingen van ’s-Hertogenbosch vanaf de Lambertustoren in Vught. Hij zag toen maar af van belegering van de stad en zette zijn zinnen op Maastricht. De vesting ’s-Hertogenbosch werd in het ontwerp van de Zuiderwaterlinie omstreeks 1700 een van de sterkste schakels. In de negentiende eeuw werden er nieuwe ringen van versterkingen aangelegd, zoals de Lunetten bij Vught en de batterijen bij Boxtel, terwijl bestaande forten, zoals Fort Crèvecoeur en Fort Isabella werden versterkt volgens de laatste inzichten. Ook na de opheffing van de vesting ’s-Hertogenbosch in 1874 bleven die forten in gebruik bij defensie, Fort Crèvecoeur zelfs tot op de dag van vandaag.

Ook Heusden maakte gebruik van inundaties om de stad te verdedigen. Door de sluis bij Hedikhuizen en de verschillende sluizen in de Elshoutse Zeedijk open, dan wel dicht te zetten, kon water van buiten vastgehouden worden in het gebied rondom de stad. Daardoor kon de vijand de stad moeilijk bereiken. Bij de inval van Franse troepen in 1672 kon de stad de aanvallers op afstand houden.

Het Bossche Broek is naast waardevolle natuur ook een waterretentiegebied. ‘s-Hertogenbosch is op de achtergrond zichtbaar.
Bron: jvanderperk.blogspot.nl, 2018.

Een maquette op de Dungense Schans
Bron: www.degroenevesting.nl

Heusden werd eveneens een sterke schakel in de Zuiderwaterlinie. Om de waterwerken te beschermen tegen vijandelijke aanvallen werden er forten en batterijen gebouwd. In de negentiende eeuw werden deze verder gemoderniseerd en uitgebreid, maar in 1884 werd met de vesting en de Stelling van Heusden opgeheven.

Heusden

Tot 1815 was Heusden een Hollands stadje. Dankzij de gerenoveerde vestingwerken en de ligging aan de Maas geldt het als een populaire dagrecreatie bestemming voor veel Brabanders. Heusden wil de cultuurhistorische hoogtepunten van de stelling 's-Hertogenbosch - Heusden met de vestingstad Heusden en haar ommeland sterker in het landschap verankeren, inspelend op de ruimtelijke dynamiek in het stellinggebied.

Componenten van de Zuiderwaterlinie moeten leiden tot een betere leesbaarheid van de linie, zichtbaar en herkenbaar voor bewoners en bezoekers van en aanbieders van faciliteiten in het stellinggebied. Waar dat mogelijk is zal de werking van de linie zichtbaar worden gemaakt met behulp van restauratieprojecten. Nieuwe verbindingen van vestingstad naar vestingstad, van stad naar ommeland, van stad naar water, zullen met een hernieuwde, eigentijdse zingeving in projecten en activiteiten deze ambitie ondersteunen.

Sint Michielsgestel

Sint-Michielsgestel lag aan de rand van de Zuiderwaterlinie en veel van de inundaties vonden plaats in deze gemeente. Daardoor hadden de dorpen in Sint-Michielsgestel niet zozeer te maken met versterkingen van de Zuiderwaterlinie zelf, maar vooral van bezetting door belegerende troepen die een aanval op 's-Hertogenbosch deden. Zo zijn er bij Den Dungen nog sporen van de circumvallatie uit 1629 aanwezig, in de vorm van de Dungense Schans. Er zijn plannen om deze weer zichtbaar en beleefbaar te maken in het landschap.

Heusden: te ontwikkelen landingsplaats
Aan het water, in het groen, en tussen stad en land, is de Kleine Schans een ideale plek voor een nieuwe landingsplaats voor de stelling en de Zuiderwaterlinie.
Bron: www.zuiderwaterlinie.nl

Vught

Net als Sint-Michielsgestel had Vught in eerste instantie vooral te maken met de aanvallers en niet met de verdedigers. Bij de belegering van ’s-Hertogenbosch in 1629 was het hoofdkwartier van Frederik Hendrik gevestigd in Kasteel Maurik, waar volgens de overlevering een kanonskogel op zijn bord belandde. In 1672 kwam de Franse koning Lodewijk XIV vanaf de Lambertustoren de inundaties en verdedigingswerken bekijken en zag toen af van verdere belegering. In de negentiende eeuw werd rondom Vught een ring van acht lunetten aangelegd. Vijf hiervan zijn nog volledig intact, waarvan er drie op de Vughtse Heide liggen.

Twee andere lunetten zijn nog deels intact inclusief een deel van de gracht. Bij één lunet is enkel de contour herkenbaar als aarden wal. Vught concentreert zich de komende jaren op extensieve lokale en regionale recreatie zoals fietsroutes en wandelpaden. Linie 1629 en de Zuiderwaterlinie passen binnen de bredere militaire historie van Vught en bieden mooie kansen voor regionale samenwerking. Fort Isabella zal uitgroeien tot een volwaardige landingsplek in de Zuiderwaterlinie. Ook zijn er plannen om de ravelijnen weer terug te brengen in het landschap.

Het Poortgebouw bij Fort Isabella.
Bron: Lieske Meima, 2018.

Rechts: Fort Crèvecoeur
Bron: Lieske Meima, 2018.

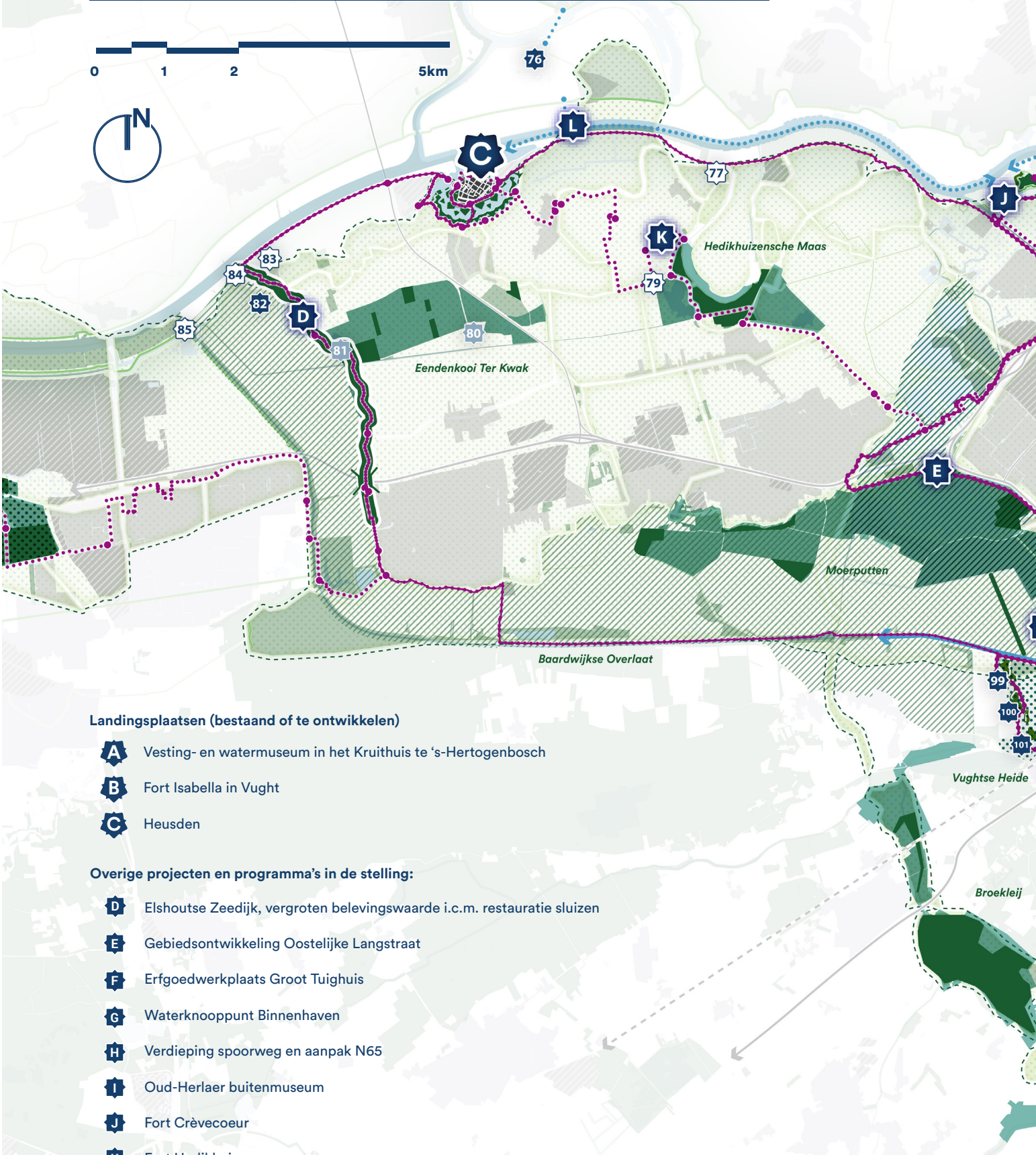
’s-Hertogenbosch

’s-Hertogenbosch is gesticht op een hogere rug beneden in het stroomgebied van verschillende beken. De moerassige omgeving overstroomde geregeld en werd ook veel doelbewust geïnundeerd. Recente herontwikkelingen brengen de vestingwerken prominent terug in het Bossche stadsbeeld. Erfgoed wordt ook ingezet als middel om de relatie tussen ‘s-Hertogenbosch en haar ommeland te verstevigen, bijvoorbeeld via de fietsroute Linie 1629 die tal van historische bezienswaardigheden verbindt.

Rechts: De Elshoutse Wielen, sluisjes en de Zeedijk liggen tussen Heusden, Doeveren, Elshout en Waalwijk. De Zeedijk werd een 16e eeuw onderdeel van de Stelling van Heusden.
Bron: Lieske Meima, 2018.

Stelling ‘s-Hertogenbosch - Heusden; bekroonde vestingsteden en ommelanden

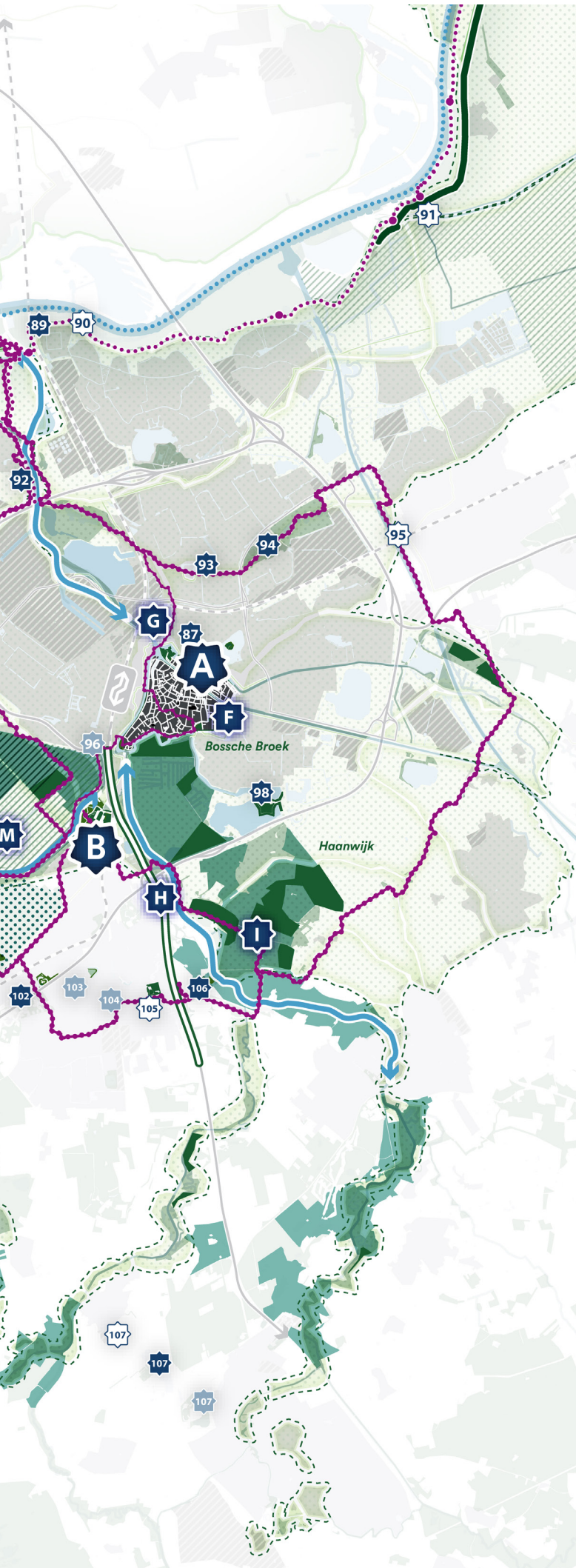

Landingsplaatsen (bestaand of te ontwikkelen)

- A Vesting- en watermuseum in het Kruithuis te ‘s-Hertogenbosch
- B Fort Isabella in Vught
- C Heusden

Overige projecten en programma’s in de stelling:

- D Elshoutse Zeedijk, vergroten belevingswaarde i.c.m. restauratie sluizen
- E Gebiedsontwikkeling Oostelijke Langstraat
- F Erfgoedwerkplaats Groot Tuighuis
- G Waterknooppunt Binnenhaven
- H Verdieping spoorweg en aanpak N65
- I Oud-Herlaer buitenmuseum
- J Fort Crèvecoeur
- K Fort Hedikhuizen
- L Gebied van Oude Maasje
- M Gement, natuurinclusieve landbouw en herkenbaarheid Hollandse Dijk

Toeristisch & recreatieve verbindingen

- thematische fiets en wandelroutes in de stelling
- lange afstand wandelroute Zuiderwaterlinie
- versterken recreatieve vaarverbindingen
- toeristisch-recreatief benutten van de Maas, i.c.m. rivierverruiming en natuurontwikkeling

Natuur-, water- en/of gebiedsopgaven

- dijkversterkingen (Cuijk - Ravenstein)
- nieuwe natuur nog in te richten of te verwerven
- natuurontwikkeling / vernatten natuur
- Baardwijkse Overlaat
- Beerse Overlaat
- Hoogwateraanpak 's-Hertogenbosch
- natte natuurparel binnen de inundatievlakken
- NNB
- inundatievlaktes
- goed zichtbaar verdedigingswerk
- redelijk herkenbaar verdedigingswerk
- verdwenen verdedigingswerk

Overige verdedingswerken

76	Fort Nederhemert, "Het Oude Fort" of "Kleine Schans"
77	Het werk bij de Hedikhuizense Sluis
79	Het werk achter de Bernse Hoeven
80	Werk op de Straatweg van Heusden
81	Het werk achter de Elshoutse Dijk
83	Het Werk achter de Doeverse sluis
84	Batterij aan de Pruimendijk
85	Batterij aan de Haagoorse Sas
87	De Citadel van 's-Hertogenbosch
89	Batterijen bij de spoorbrug Hedel
90	Empelse schans
91	Fort Blauwe Sluis
92	Fort Engelen
93	Fort Orthen
94	Redoute te Herven
95	Stelling bij Hintham
96	Fort Sint Anthonie
98	Pettelaarse Schans
99 - 106	Lunet 1 t/m 8
107	Redouten tussen Esch en Boxtel

Fiets (of wandel) langs de oude linie van 1629 en ontdek de historie van het Beleg van ‘s-Hertogenbosch. Over een lengte van 49 kilometer wisselen prachtige natuur en indrukwekkende cultuurhistorie elkaar voortdurend af. Ook horecalocaties zijn inmiddels aangehaakt en zichtbaar in de Linie 1629 route app.
Bron: www.erfgoedshertogenbosch.nl

Stellingvisie en uitvoeringsprogramma

Ambitie

Wij willen de cultuurhistorische hoogtepunten in de stelling ’s-Hertogenbosch - Heusden sterker in het landschap verankeren, inspelend op de ruimtelijke dynamiek in deze stelling. De beide vestingsteden zijn in de fietsroute Linie 1629 al met elkaar verbonden. Het gaat er nu om de leesbaarheid, zichtbaarheid, herkenbaarheid en daarmee de eigenheid van de omgeving verder te vergroten. Nieuwe verbindingen, in het bijzonder voor de vaarrecreatie, ondersteunen dit streven.

Projecten

De talrijke restauraties in de stelling lopen op hun eind. De vesting Heusden is in oude glorie hersteld. Al in 1968 is de restauratie gestart, gemodelleerd naar de stadskaart van Blaeu uit 1649. De grootscheepse stadsrestauratie heeft tientallen jaren in beslag genomen.
Recent heeft ‘s-Hertogenbosch aansprekende resultaten geboekt met haar vestingwerken. Fort Isabella in Vught accommodeert een levendige community van bewoners en ondernemers. Kansen voor een betere herkenbaarheid en toegankelijkheid concentreren zich nu rond Fort Crèvecoeur en de Henriettewaard (plan Groene Delta II). Historisch belangwekkende bezienswaardigheden rondom ‘s-Hertogenbosch zijn verbonden door de fietsroute Linie 1629. Deze route van bijna 50 kilometer vertelt het verhaal van het beleg van ‘s-Hertogenbosch door Frederik Hendrik, bijna 400 jaar geleden, in al zijn facetten. De route volgt de toenmalige Circumvallatielinie en passeert naast het erfgoed ook een aantal mooie natuurgebieden. De route is voor fietsers ontsloten met borden en een Route App, met toepassing van Augmented Reality, 3D techniek en 360 graden panorama beeld. Landschappelijk zijn er kansen voor een betere herkenbaarheid en toegankelijkheid in het westen van de stelling, bij de Baardwijkse Overlaat, de Henriettewaard en rond de middeleeuwse Elshoutse Zeedijk.

Het Kruithuis, landingsplaats in uitvoering:
Het Vesting- en Watermuseum op deze historische locatie in het Zuid-Willemspark verschillende verhalen: over de plek, de Tachtigjarige Oorlog en het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629. Ook wordt het een bezoekerscentrum van de Zuiderwaterlinie, als onderdeel van het UNESCO netwerk van watermusea.
Ontwerp: BiermanHenket

Het Vesting- en Watermuseum in het Kruithuis. *Ontwerp: BiermanHenket, 2020*

Impressie van het overpad langs de Aa in 's-Hertogenbosch. *Bron: Gemeente 's-Hertogenbosch*

Ruimtelijke ontwikkelingen verbinden

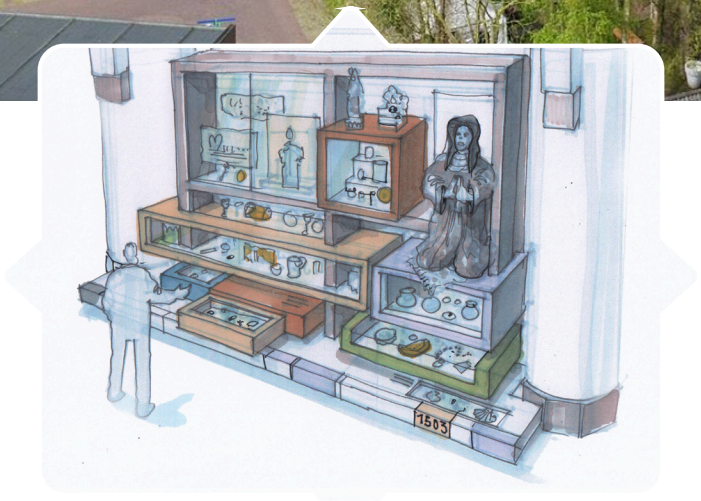
Het landschap in de stelling maakt een proces van snelle verandering door. Daardoor ontstaan nieuwe kansen om het erfgoed van de Zuiderwaterlinie in het landschap te verankeren. De Hoogwateraanpak ’s-Hertogenbosch beschermt de stad tegen wateroverlast als de beken veel water aanvoeren. Aan de zuidkant van de stad is dit programma afgerond met de Bossche Broek en Gement als waterretentiegebied. De wateropgave in het Aadal wordt bij Sluis Nul aangepakt. Hier wordt de realisatie van een kleine toervaartsluis gecombineerd met de aanleg van een spuiwerk. Bij hevige regenval kan water van rivier de Aa veilig worden afgevoerd naar de Maas. In de parkaanleg rond sluis Nul wordt de vestingcontour straks weer herkenbaar. Er staan in de Linie 1629 relatief veel investeringen in infrastructuur op de rol. De gebiedsontwikkeling langs de A59 (Oostelijke Langstraat) is gaande. Bij Vught wordt de spoorlijn verdiept, de N65 aangepakt en de A2 mogelijk verbreed. Dit biedt koppelkansen om de historie meer zichtbaar te maken in de openbare ruimte.

Fort Isabella ondergaat een ware metamorfose. Verschillende functies, waaronder een zorghuis voor ouderen met dementie, verschillende koop- en huurappartementen, en kantoren zullen in de gebouwen op het fort plaats krijgen.
Bron: Isabella Groep, 2020.

Fort Isabella: te ontwikkelen landingsplaats
Fort Isabella zal uitgroeien tot een volwaardige landingsplek in de Zuiderwaterlinie. Hierover valt een collegebesluit na de vaststelling van dit nieuw ambitiedocument.
Bron: www.zuiderwaterlinie.nl

Het Groot Tuighuis in 's-Hertogenbosch. De hele begane grond van het pand, zo'n 550 m2, krijgt een publieksfunctie. Hier krijgen geïnteresseerde bewoners en bezoekers aan de hand van authentieke bronnen informatie over de cultuurhistorie van stad en streek.
Bron: Gemeente 's-Hertogenbosch

Landingsplekken aanleggen

De landingsplekken, herkenbaar als onderdeel van de recreatief-toeristische hoofdstructuur van de Zuiderwaterlinie, alsook de ontwikkelingen rond Fort Isabella staan voorlopig on hold in afwachting van bestuurlijke afwegingen.

In 's-Hertogenbosch wordt het Kruithuis gerestaureerd en verbouwd tot vesting- en watermuseum. Voor de ontwikkeling van het museum is aansluiting gevonden bij een wereldwijd netwerk van watermusea opererend onder auspiciën van UNESCO. Zowel de exploitant van het museum, de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch als de gemeente zijn founding partner van dit netwerk: WAMUnet. Daaraan zou een landingsplek gekoppeld kunnen worden. Een andere relevante ontwikkeling is de realisatie van de erfgoedwerkplaats in het voormalige arsenaal Het Groot Tuighuis in 's-Hertogenbosch. De hele begane grond van het pand, zo'n 550 m2, krijgt een publieksfunctie. Hier krijgen geïnteresseerde bewoners en bezoekers aan de hand van authentieke bronnen informatie over de cultuurhistorie van stad en streek. In de erfgoedwerkplaats zijn ruim 100 vrijwilligers actief. Vele tientallen basisschoolklassen worden er jaarlijks ontvangen voor een educatief programma.

Projecten en programma's in de stelling:

locatie	doelstelling	opdrachtgever
Projecten en programma's in uitvoering		
Kruithuis	Restauratie en inrichting als vesting- en watermuseum museum (inrichten landingsplaats). Realisatie opstappunt voor rondvaartboten (gereed)	Gemeente 's-Hertogenbosch
Elshoutse Zeedijk	Restauratie sluizen, samen met vergroten van belevingswaarde van cultuurhistorisch landschap	Gemeente Heusden samen met derde partijen. Publicitair aanhaken bij nationale en regionale themajaren en programmaonderdelen, bijvoorbeeld de ontwikkeling van Biesbosch wandelpad
Projecten en programma's in voorbereiding		
Oostelijke Langstraat / Baardwijkse Overlaat	GOL (Gebiedsontwikkeling Oostelijke Langstraat), onder meer landschappelijk herstel Baardwijkse Overlaat, Boerenschans	Provincie Noord-Brabant
Linie 1629	Upgrade fietsroute met pontje over de Dommel, oeverpad StadsAa, herkenbare Liniedijk in de Henriettewaard (Groene Delta II). Voor Heusden is hier met name het betrekken van ondernemers in de toepassingsmogelijkheden van groot belang	Gemeenten Sint-Michielsgestel, Vught, Heusden en 's-Hertogenbosch en Stichting de Groene Vesting
Erfgoedwerkplaats Groot Tuighuis	Publieksfunctie voor erfgoed verdieping en beleving van stad en streek	Gemeente 's-Hertogenbosch
Waterknooppunt Binnenhaven	Waterhub tussen vestingvaren en een vaararrangement over de Maas, toegankelijk voor mindervaliden	Gemeente 's-Hertogenbosch i.s.m. Kring Vrienden 's-Hertogenbosch
Fort Isabella	Onderzoek inrichten als landingsplaats	Gemeente Vught
Koppelkansen waar de Zuiderwaterlinie kan aanhaken		
Stellingbreed	Howabo (Hoogwaterbescherming 's-Hertogenbosch)	Maakt deel uit van GOL (Gebiedsontwikkeling Langstraat, overlapping met Stelling Breda - Geertruidenberg)
Vught	Verdieping spoorweg, aanpak N65	
Heusden, Vught, Sint-Michielsgestel en 's-Hertogenbosch	Participatie in Van Gogh Nationaal Park	
Bossche Broek / Oud-Herlaer	Natuurontwikkeling en vestiging buitenmuseum	Brabants Landschap, Noordbrabants Museum
Vereniging Nederlandse Vestingsteden	Bovenlokale activiteiten: - netwerkactiviteiten - uitvoeringsactiviteiten als vestingstedenroute Zuiderwaterlinie	
Nieuwe kansen		
Fort Crèvecoeur	Landschappelijk herstel en openstelling voor het publiek	Ministerie van Defensie, Rijksvastgoedbedrijf (min. BiZa), Natuurmonumenten
Fort Hedikhuizen	Eigenaar bezint zich op opvolgingsmogelijkheden	Particulier bezit
Gebied van Oude Maasje (Heusden)	Terugbrengen van oude waterloop in relatie tot nieuwe opgaven voor gebiedsontwikkeling	Gemeente Heusden. Klimaatplein, particulieren
Energietransitie	Met name de vraag hoe vorm te geven in vestingsteden. Erfgoeddeal?	Heusden/'s-Hertogenbosch
Gement (Vught)	Aanhaken bij mogelijke omslag naar natuurinclusieve landbouw; herkenbaar maken Hollandse Dijk	
Vughtse Heide	Aanhaken bij mogelijke natuurontwikkeling in relatie tot opgave N65	
Omgeving 's-Hertogenbosch – Vught – Sint-Michielgestel	Netwerk voor vaarrecreatie	

Nieuwe aanleidingen zien

Heusden lijkt als gerestaureerde vestingstad aan de Maas, met een jachthaven direct aan de vesting, bij uitstek geschikt als landingsplek aan het water. Rond ‘s-Hertogenbosch, Vught en Sint-Michielsgestel bieden de binnenwateren van Dommel, Aa, Zuid-Willemsvaart en het Drongelens Kanaal een interessant potentieel voor de vaarrecreatie. Het landschap van de Zuiderwaterlinie doorklieft hier het Van Gogh Nationaal Park. In het noorden van de stelling kan ‘s-Hertogenbosch zich meer profileren als stad aan de Maas, niet zo onmiskenbaar als in Heusden, maar historisch is die relatie wel van belang. Crèvecoeur heeft daarbij een sleutelpositie.

Op diverse plaatsen wordt gewerkt aan of gedacht over een nieuwe toekomst voor de landbouw, zoals in de Gement bij Vught (waar onder de grond de restanten van de Hollandse Dijk bij langdurige droogte zichtbaar worden) en bij Sint-Michielsgestel waar de Hertogboeren het agrarische toerisme door ontwikkelen. In het Bossche Broek vindt natuurontwikkeling plaats en Oud-Herlaer wordt door Brabants Landschap ontwikkeld tot museumlocatie. ■

Boven: Landschapsvisie voor het gelaagde landschap langs de Dommel.
Ontwerp: Reset Architecture, 2017.

Impressie van het Brabants Buitenmuseum Out Herlaer
Ontwerp: Reset Architecture, 2017.

Centrale Zuiderwaterlinie-episode

De godsdienststrijd, herkenbaar aan de refugekloosters (Megen en Velp), verbonden met de autonome status van de Heerlijkheid Land van Ravenstein en het Graafschap Megen.

Historische mijlpaal

2024: 350 jaar geleden vond het Beleg van Grave plaats; Menno van Coehoorn was als soldaat gelegerd in de Hampoort. 660 jaar geleden de eerste overwinning van Ravenstein: In 1364 probeerde de hertogin van Brabant tevergeefs een einde te maken aan de tolheffing van Walraven van Valkenburg door het kasteel van Ravenstein te belegeren. 500 jaar geleden dat Graaf Karel van Brimeu werd geboren die tijdens de 80-jarige oorlog Megen katholiek hield.

Verwant erfgoed

- Militair erfgoed voor en na het tijdperk van de Zuiderwaterlinie (van de Romeinen tot na WO2 met onder andere aansluiting op de Peel-Raamstelling)
- Het brede verhaal van de Maas (bedijking, overstromingen, kanalisatie, meanders, bakenbomen, etc.)
- De Gelderse forten De Voorne en Sint-Andries aan de overzijde van de Maas, bedoeld om de Maas en de Waal af te schermen
- Bijdragen aan historisch onderzoek (promotieonderzoek) naar de Zuiderwaterlinie (Jacob Knegtel) ondersteund door Erfgoedcafé Oost.

Toeristisch-recreatieve structuur

De landingsplaatsen:

- Grave (gerealiseerd)

Fietspaden- en wandelpadennetwerk

- Doorlopend in ontwikkeling

Hoofdlijn van de ruimtelijke ontwikkeling

Lopende en aankomende Maaswerken benutten om de nauwe historische relatie tussen de vestingsteden en de Beerse Overlaat beter beleefbaar te maken, gebruik makend van het grote landschappelijke contrast aan weerszijden van de dijk; en verder gaan met de reconstructies en restauraties in en om de vestingen.

Vliegwielproject(en)

- Op dit moment niet van toepassing

5.

Stelling Grave - Ravenstein;

Strijd met en tegen de Maas

Lange tijd was deze stelling de ‘Poortwachter van de Republiek’. Gelegen aan de Maas en aan de rand van de onbegaanbare Peel, was dit een uitgelezen plek om de Republiek binnen te vallen. En na 1700 kon hier de inundatie van de Zuiderwaterlinie gepasseerd worden. Grave is dan ook de meest belegerde stelling van het land.

Naast Grave kent deze stelling nog twee vestingsteden: Ravenstein en Megen. De geschiedenis van deze vestingstadjes gaat verder terug dan die van de Zuiderwaterlinie of van de Republiek. In de middeleeuwen zijn deze plaatsen ontstaan als nederzettingen nabij een kasteel en beiden zijn langzaamaan uitgegroeid tot eigen vestingsteden. Met ieder een eigen geschiedenis. Want ten tijde van de Nederlandse Opstand (1568 – 1648) en de daaropvolgende periode hoorden Megen en Ravenstein niet tot het grondgebied van de Republiek. Het waren min of meer onafhankelijke landjes, ingeklemd tussen Staats-Brabant en de Maas. Waar het enige toegestane geloof in de landen van de Republiek het protestantisme was, boden Megen en Ravenstein een volwaardige rol aan de katholieken.

De Hampoort in Grave

Van de oude vestingpoorten van Grave bleef alleen de Hampoort in Grave bewaard. Nu staat deze in de Unesco top 100 van Nederland. In de vleugels van de Hampoort in Gravekun je het Graafs Museum bezoeken: archeologische vondsten, tekeningen en andere schatten vertellen er de geschiedenis van Grave.

Bron: www.zuiderwaterlinie.nl

Het verhaal van de Zuiderwaterlinie wordt in deze stelling verteld door het landschap in combinatie met de vestingsteden. Buiten de vestingsteden zelf, kent de stelling ogenschijnlijk weinig specifiek militair erfgoed. Het gebied fungeerde vooral als inundatiegebied: land dat onder water gezet kon worden om de opmars van vijandelijke troepen te vertragen. Beerse Overlaat vormde een krachtige en langgerekte inundatiestructuur. Deze had niet alleen een militaire functie. Bij hoog water in de Maas vulde de Beerse Overlaat (ook wel Beerse Maas) zich met rivierwater bij Katwijk en bij Gassel. De plaatselijke bevolking, met name de boeren, waren de eeuwige verliezers. Bij inundatie zagen zij zonder enige compensatie hun land onder water lopen.

Voor Holland lag de nadruk in het versterken van zijn 'Zuiderfrontier' op het westen en noordwesten van Brabant. Maar de Stelling Grave – Ravenstein vormt een bijzondere schakel in de totale keten van de Zuiderwaterlinie. Met vestingstad Grave als belangrijke laatste schakel, het land rond Oss dat werd gebruikt als inundatiegebied en met twee 'buitenlandse' vestingen aan de Maas. Een schakel met een eigen verhaal dat dit deel van de linie een eigen kleur geeft.

De Maas was in deze stelling een onstuimige vriend: altijd nabij, belangrijk als bestaansbasis, bondgenoot tegen de vijand, maar ook onberekenbaar en soms ronduit gevaarlijk. Nog steeds is de Maas zeer aanwezig, zowel in het landschap als in het bewustzijn van de bevolking. De bochtige dijk vormt heden ten dage een recreatief-toeristisch aantrekkelijke route langs een aantal mooie historische stadjes en nieuwe natuur in de uiterwaarden. De Beerse Maas manifesteert zich als een grote open vlakte, een enorme ruimte aan de veilige zijde van de dijk. Maar de rivier is zijn onstuimigheid niet kwijt: nieuwe maatregelen zijn nodig om te voorkomen dat de rivier in de toekomst buiten haar oevers treedt.

Landerd

De Maashorst is als natuurgebied een belangrijke trekker voor de gemeente Landerd en straks ook voor de nieuwe gemeente Maashorst. In de kern van het natuurgebied is enkel plaats voor duurzame natuurbeleving en rust. Maar in de schil is ruimte voor toeristische ontwikkelingen zoals bij de Reekse bossen en de Mineursberg. Belangrijk daarbij is het versterken en stimuleren van kwalitatieve verbetering van verblijfsrecreatie en het stimuleren van (dag) recreatie.

Waterschap Aa en Maas

Het waterschap koppelt zijn opgaven voor waterveiligheid en waterbeheer aan het benutten van kansen voor economische ontwikkeling, het vergroten van de mogelijkheden voor recreatie, en het behouden en versterken van cultuurhistorie. Door gebiedsgericht te werken aan de klimaatadaptieve wateropgaven ontstaan in samenwerking met de omgeving mogelijke koppelkansen. Zo zoekt het waterschap onder andere landschappelijk aansluiting bij de Zuiderwaterlinie, de Peel-Raamstelling en de Beerse Overlaat. Daarnaast houdt het waterschap zich bezig met het onderzoek naar de bijzondere kwaliteiten van de linienatuur.

Oss

In de visie Verbinden en Vertellen (2020 – 2023) legt de gemeente Oss de komende jaren het accent op de Maas. Recreatie, toerisme en erfgoed zijn in het gebiedsontwikkelingsproject ‘Meanderende Maas’ als belangrijke koppelkansen opgenomen. De Maas is met zijn natuur, landschap en cultuur(historie) een belangrijke drager waarop recreatieve beleving in het gebied is gebaseerd. Belangrijk hierin is de aantrekkingskracht van de Maas en de Maasdijk, gecombineerd met de vestingstadjes Megen en Ravenstein en andere pareltjes zoals het padendorp Lith. De nadruk ligt in dit gebied op dagrecreatie. Verhalen in het gebied vormen de inspiratiebron om producten te ontwikkelen en de promotie ervan vorm te geven. Het verhaal van de Zuiderwaterlinie is één van de centrale verhaallijnen waar de gemeente Oss zich op richt.

Zuiderwaterlinie bezoekerscentrum; landingsplaats

In het Oude stadhuis in Grave bevindt zich het eerste bezoekerscentrum van de Zuiderwaterlinie. Aan de hand van interactieve en informatieve elementen kun je er de Zuiderwaterlinie leren kennen en proef je de sfeer van de Stelling Grave-Ravenstein.

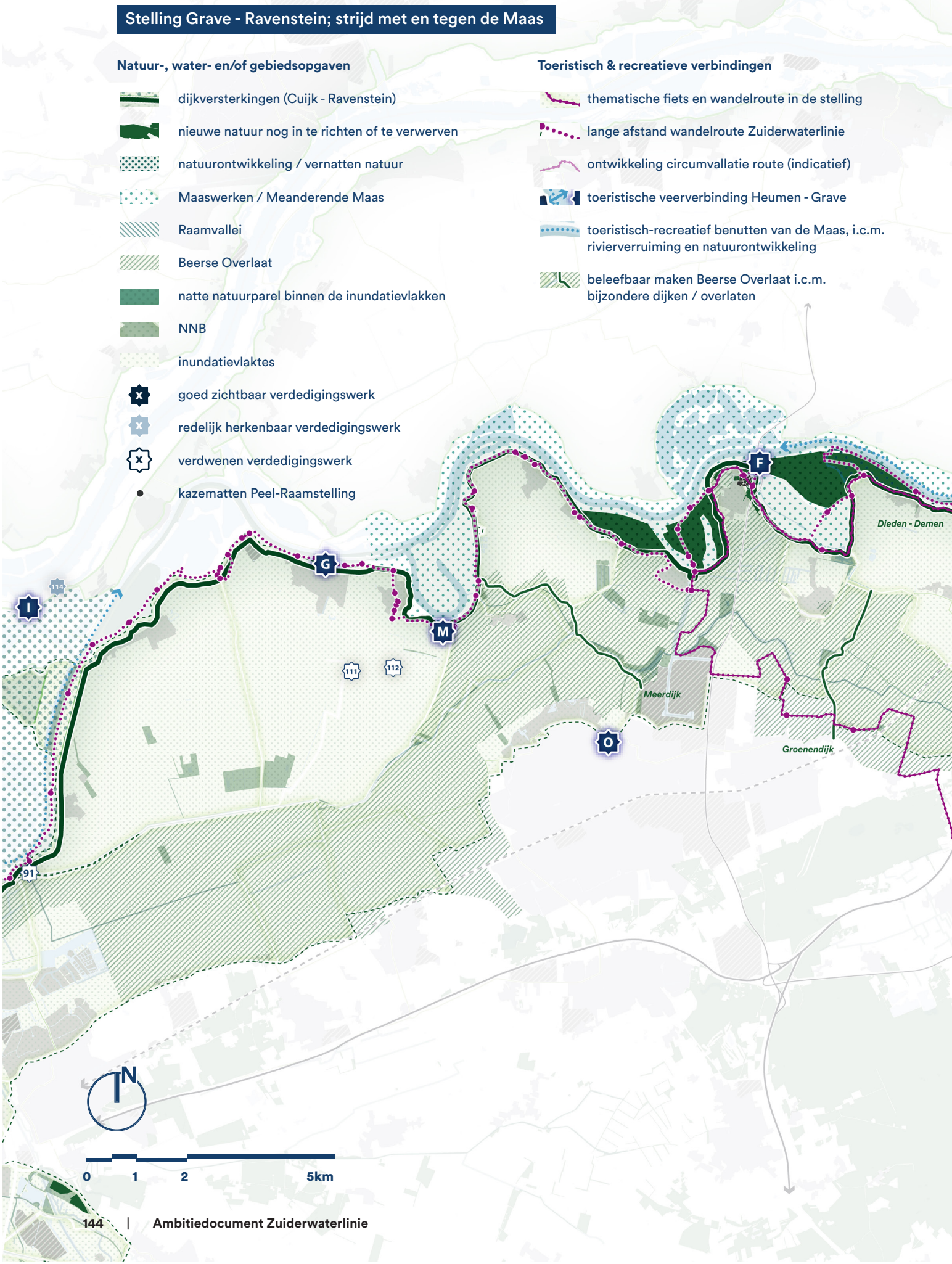
Bron: Tourist Information Grave

Grave

In 2018 heeft de gemeente Grave een nieuwe visie vastgesteld: Vestingvisie Grave. In de visie ligt een focus op het meer beleefbaar maken van de historische sfeer van de vestingstad Grave. Als meest belegerde stad van Nederland, legt de gemeente de komende jaren het accent op erfgoed, recreatie en toerisme. Met de herintroductie van delen van de vestingstructuur hoopt de stad de beleving en ervaring van recreanten te vergroten om zo de identiteit van Grave als vestingstad te versterken. Dit zal gebeuren in samenwerking met de gemeente Heumen waarmee Grave gemeenschappelijk erfgoed deelt. Het verhaal over strijd mét en tégen het water zal centraal komen te staan. Middels informatieborden voor wandel- en fietsroutes, uitkijkpunten en een city-escape game, hoopt de gemeente de rijke historie van de vestingstad meer op de kaart te zetten.

Stelling Grave - Ravenstein; strijd met en tegen de Maas

Overige verdedingswerken

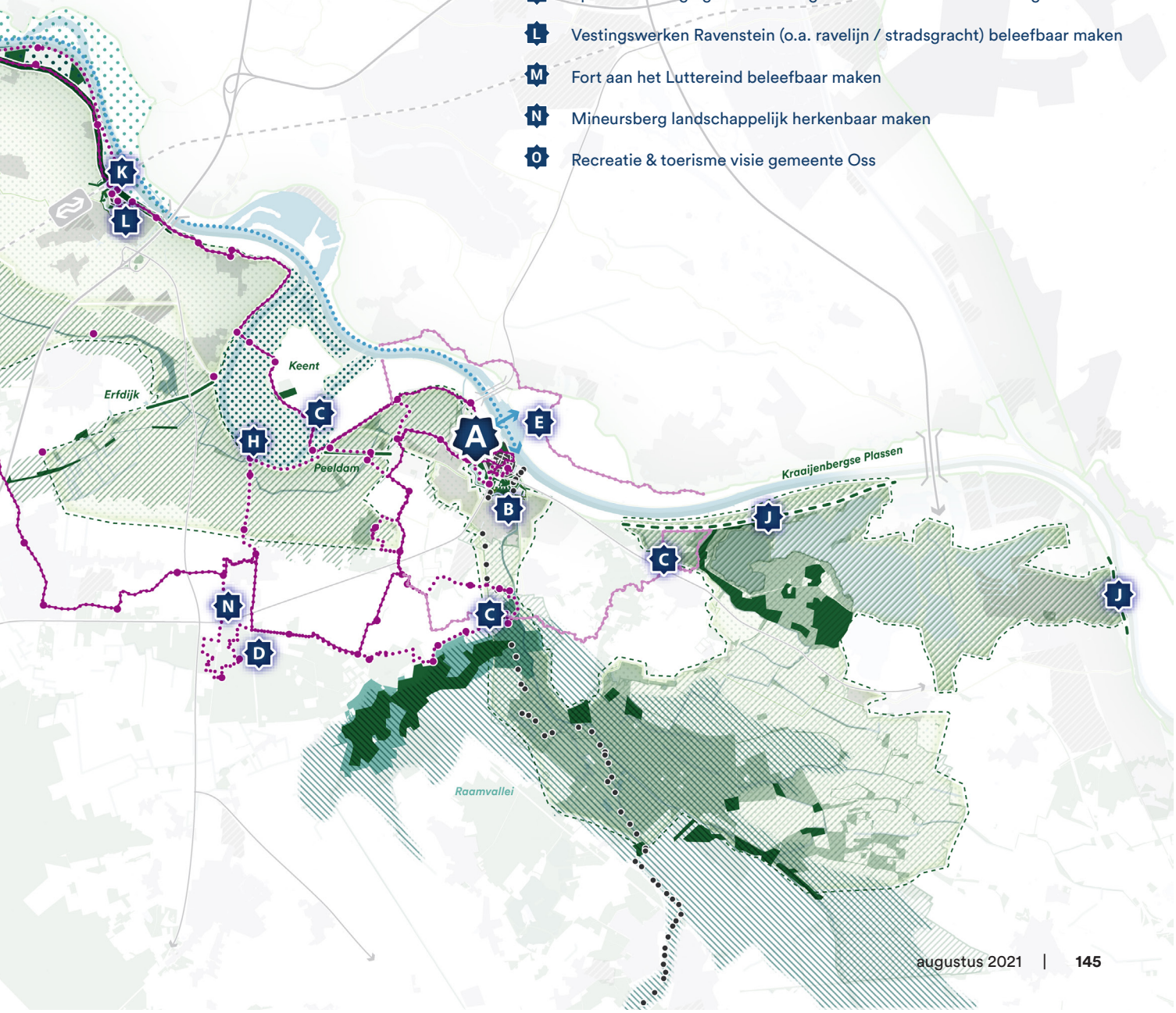
91 Fort Blauwe Sluis
111 Lunet aan de Tiendweg
112 Lunet aan de Luttergraaf
114 Fort oud Sint-Andries

Landingsplaatsen (bestaand of te ontwikkelen)

A Grave, Oude Stadhuis

Overige projecten en programma's in de stelling:

B Vestingvisie Grave (bastions, Hampoort, branding)
C Zichtbaar maken onderdelen van het beleg van 1602
D Zichtbaar maken kampement van Frederik Hendrik
E Markeren Kroonwerk Coehoorn i.c.m. kroonwerkpad
F Gevangenentoren bezoekbaar maken
G Benutten recreatieve potentie Lith: o.a. padenplan
H Aanpassen trekpont LAW-ZWL bij Keent
I Forten Sint Andries en Voorne betrekken bij ZWL
J Inlaatpunten Beerse Overlaat herkenbaar maken
K Spoorverbeterging als aanleiding voor uiterwaarde verbetering
L Vestingswerken Ravenstein (o.a. ravelijn / stradsgracht) beleefbaar maken
M Fort aan het Luttereind beleefbaar maken
N Mineursberg landschappelijk herkenbaar maken
O Recreatie & toerisme visie gemeente Oss

Stellingvisie en uitvoeringsprogramma

Ambitie

De komende jaren willen we de lopende en nog komende Maaswerken benutten om de nauwe historische relatie tussen de vestingsteden aan de Maas en de Beerse Overlaat beter beleefbaar te maken. We maken daarbij gebruik van het grote landschappelijke contrast aan weerszijden van de dijk en gaan door met reconstructies en restauraties in en om de vestingen. Met de reeks relatief kleine vestingsteden en dorpen direct aan de Maas en de weidse Beerse Overlaat als inundatiegebied is het verleden van de Zuiderwaterlinie hier goed voor te stellen, hoewel de vestingen uit zuiver historisch perspectief niet allemaal tot de linie behoorden.

Boven: Uitkijkpunt op een bunker uit de Tweede Wereldoorlog met zicht op de Maas uiterwaarden.

Rechts: Locatie van het kamp van Frederik Hendrik in Landerd.

Ver rechts: Kroonwerk Coehoorn, een verdedigingswerk van de Zuiderwaterlinie in Gelderland
Bron: Lieske Meima

Projecten

Bij recente ontwikkelingen langs de Maas klinkt de cultuurhistorie stevig door. In de eerste plaats bij de restauraties van de vestingen zelf. Actueel is de uitvoering van de Vestingvisie voor Grave, opgesteld met het doel om het verleden terug te brengen in het stadsbeeld. Daar liggen nu vooral kansen op het terrein van het voormalige blindeninstituut Visio, in relatie met de monumentale Hampoort en de infrastructurele verbeteringen die hier gewenst zijn. Een betere herkenbaarheid van het Kroonwerk Coehoorn hangt samen met de Graafse Vestingvisie. Ook in Ravenstein loopt een aantal initiatieven zoals het omvormen van een ravelijn in de stadsgracht en het maken van een voorziening in de Landpoortstraat (completeren bolwerkroute). Het hoornwerk krijgt als bebouwing een gemeenschapshuis. Bij de verwezenlijking daarvan wordt ook gekeken of het hoornwerk weer vestingwallen kan krijgen. Als de Maasdijk wordt versterkt wordt de herbeleving van een kademuur tussen de rondelen meegenomen. Een andere opgave langs de rivier is de herbestemming van de katholieke kloosters en kerken, die het verhaal vertellen van de godsdienststrijd.

Ruimtelijke ontwikkelingen verbinden

In de uiterwaarden is Natuurmonumenten actief om de biodiversiteit en landschappelijke aantrekkelijkheid te vergroten. Waar mogelijk wordt dat gecombineerd met andere beleidsdoelstellingen, zoals nu bij de gebiedsontwikkeling Dieden-Demen. De natuurontwikkeling in Keent door Brabants Landschap is afgerond. De komende jaren krijgt het programma Meanderende Maas in etappes vorm, met een sterkere oeververdediging als directe aanleiding. Dit programma kan benut worden om het landschap verder te verbeteren en te ontsluiten. Bij Ravenstein doorbreekt het spoortalud de continuïteit van de uiterwaarden. Een mogelijke toekomstige spoorverbetering biedt kans om het talud te vervangen door een brug.

De Luchtwachttoren bij Fort Nieuw Sint-Andries.
Bron: Lieske Meima, 2018.

Landingsplekken aanleggen

Projecten en programma's als deze nodigen uit om werk te maken van recreatieve routes en arrangementen, ook over het water. In Grave staat al een goed geoutilleerd bezoekerscentrum als entree voor recreatief bezoek. Onderzocht zou kunnen worden hoe de Gelderse forten Sint-Andries en Voorne hierbij betrokken kunnen worden. Deze staan buiten het grondgebied van de Alliantie-partners.

Nieuwe aanleidingen zien en benutten

Met het werk langs de rivier ontstaat een groter landschappelijk contrast met de binnendijkse Beerse Overlaat. De grote schaal en de openheid helpen om de geschiedenis als inundatiegebied voorstelbaar te maken. Wellicht biedt het denken over agrarische vernieuwing in dit gebied kans om cultuurhistorisch waardevolle elementen, zoals de dwarsdijken of de inlaat in het oosten van de stelling, landschappelijk uit te lichten. Ook is denkbaar om op zoek te gaan naar nieuwe vormen van verblijfsrecreatie die de openheid van het landschap als kwaliteit benutten (bijvoorbeeld als interpretatie van de maashutten, de tijdelijke bouwwerken die ooit dienst deden als accommodatie voor de landbouw als het land niet onder water stond). Met name in Landerd lijken goede kansen te liggen voor verblijfsrecreatie, als een eigentijds kampement. Kansen liggen er ook bij Fort Luttereind.

Natuurontwikkeling (naast de uiterwaarden) is vooral aan de orde in de oostelijke flank van de stelling, in de Raamvallei. Voorbij Cuijk gaat het linielandschap over in het landschap van de maasheggen, Nederlands enige Unesco-biosfeergebied (Unesco' 's proeftuinen voor duurzame ontwikkeling). Verder leeft de wens om ten zuiden van de Beerse Overlaat de Mineursberg en het kampement van Frederik Hendrik weer herkenbaar te maken.

Samenvattend willen we in deze periode de volgende resultaten bereiken:

- Het erfgoed, verbonden aan de Zuiderwaterlinie, is herkenbaar door informatieborden en vlaggen met Zuiderwaterlinielogo
- R&T ondernemers kennen de Zuiderwaterlinie en weten hoe ze van het Zuiderwaterlinie aanbod gebruik kunnen maken ten dienste van hun eigen onderneming (gastheer van het landschap).
- R&T ondernemers kennen de Zuiderwaterlinie en blijven op de hoogte van de laatste ontwikkelingen. We zien op dit punt en het punt hierboven een duidelijke meerwaarde en rol weggelegd voor de koepel.
- We vertellen ons verhaal: 'De strijd met en tegen de Maas'. Hierin wordt ook onze onderlinge samenhang verduidelijkt.
- We maken het verhaal zichtbaar in en van (voormalige) landschappelijke, militaire en waterhuishoudkundige objecten, bijvoorbeeld met landmarks in waterkeringen. ■

Projecten en programma's in de stelling:

locatie	*doelstelling*	*opdrachtgever*
Projecten en programma's in uitvoering		
Grave	*Vestingvisie: reconstructie bastions*	*Gemeente Grave*
Grave	*Vestingvisie: herstel Hampoort*	*Gemeente Grave*
Grave	*Zuiderwaterlinie in openbare ruimte*	*Gemeente Grave*
Grave	*Ontwikkeling 'City Game' Grave*	*Gemeente Grave*
Oss	*Visie recreatie & toerisme: 'Verbinden en Vertellen'*	*Gemeente Oss*
Sleutelprojecten 2019	*- Realisatie Bolwerkenroute - Herinrichting van pad 10 van het Lithse padenplan - Realisatie van het recreatief fietspad Reeksche Heide*	*Gemeente Oss (penvoerder)*
Hoge Raam	*Bij de Hoge Raam het kampement zichtbaar maken*	
Stellingbreed	***2021;** inventariseren bij welke fysieke objecten nog een informatiebord/Zuiderwaterlinie logo/ ZWL-vlag kan komen. **2022;** plaatsen borden*	
Stellingbreed 2021	*Inventariseren draagvlak Zuiderwaterlinie toegangsborden en indien mogelijk plaatsing*	
Grave	*Ontwikkeling Visioterrein, fysieke vestingwerken zichtbaar maken*	
Stellingbreed 2021 - 2024	*Bijdragen aan historisch onderzoek (promotieonderzoek) naar de Zuiderwaterlinie (Jacob Knegtel)*	
Heumen	*In het voorjaar van 2021 zal de gemeente Heumen nog 2 punten richting de Maas van de voormalige wallen van het Kroonwerk markeren met een meidoornhaag. Ook zal de in 2020 teruggezette haag in 2021 worden gevlochten. De wallenstructuur is daarmee compleet voorzien van een haag en goed zichtbaar.*	

locatie	*doelstelling*	*opdrachtgever*
Projecten en programma's in uitvoering		
Heumen - Grave	*Het plan is dat in 2021 het toeristische veer Gassel – Overasselt in de vaart komt (dit is wezenlijk als we de Circumvallatielinie van 1602 voor een wandel of fietsroute in de markt willen zetten) en mogelijk ook een rondvaartboot bij evenementen en dergelijke tussen Grave en het Kroonwerk.*	
Heumen	*In 2021 zal een extra wandelverbinding worden aangelegd bij het Kroonwerk (Kroonwerkpad) voor een betere recreatieve ontsluiting.*	
Stellingbreed	*2021 plaatsen borden en vlaggen. Eventueel uitloop naar 2022.*	
Projecten en programma's in voorbereiding		
Stellingbreed	*Het verhaal vertellen door aan de lange afstandsroute korte looproutes te verbinden zodat mensen de Zuiderwaterlinie ook kunnen ervaren zonder de hele route te lopen. Hierbij wordt gedacht aan een soort belevingsroutes.*	
Stellingbreed	*In 2022 waar mogelijk studenten betrekken bij ontwikkelingen Zuiderwaterlinie.*	
Ravenstein	*In het Land van Ravenstein ontwikkelt de samenwerking Vrijstaat Ravenstein een aantal ontdek-tochten met behulp van gemeenten en externe financiering van onder andere het Fonds Cultuur-participatie.*	
Megen	*Gevangenentoren bezoekbaar maken*	
Kroonwerk Coehoorn (Heumen)	*Recreatieve ontwikkeling en pontverbinding met Grave. Kroonwerk beter op de kaart zetten.*	
Heumen-Grave	*Circumvallatielinie als verbindend element, aanleg fietsroute.*	
Stellingbreed	*Beginnen voorbereidingen 5-jaarlijkse liniemeeting 2024. (NB. moet nog met programmateam worden afgestemd)*	
Stellingbreed	*Met ondernemers evalueren als daar behoefte aan is*	
Koppelkansen waar de Zuiderwaterlinie kan aanhaken		
Dieden-Demen	*Natuurontwikkeling in de uiterwaarden i.c.m. kleiwinning en rivierverruiming*	*Natuurmonumenten*
Katwijk en Gassel	*Dijkversterking Cuijk-Ravenstein: versterken oeververdediging benutten om onder meer cultuurhistorie en recreatieve waarde te versterken.*	
Ravenstein-Lith	*Meanderende Maas: versterken oeververdediging benutten om onder meer cultuurhistorie en recreatieve waarde te versterken (o.a. kademuur Ravenstein, rondelen, hoornwerken, ook kans voor de Stelling van Lithoijen met Fort Luttereind en Lunetten, padenplan Lith, versterken route-structuur en versterking beleving vestingsteden).*	*Koploperproject Deltaprogramma*
Lith	*Padenplan Lith: eeuwenoude paden tonen aan hoe Maaskanters voeten droog hielden in tijden van de Beerse Overlaat.*	*Stichting Lithse Paden & gemeente Oss*

locatie	*doelstelling*	*opdrachtgever*
Koppelkansen waar de Zuiderwaterlinie kan aanhaken		
Raamvallei	*Natuurontwikkeling, herkenbaar maken inlaat Beerse Overlaat. Inventariseren meekoppelkansen in meer gedetailleerde planvorming Gebiedsplan Raam: tribuneconstruct, luchtheuvelinformatiepanelen, inundatievelden, vrij- en zichtbaar maken kazematten, zichtbaar maken van o.a. wallen, wielen, dijklichamen, geulen, terpboerderijen en terpen.*	*Gebiedsplan Raam, duurzame polder*
Beerse Overlaat	*Aanhaken bij mogelijke agrarische vernieuwing, nieuwe concepten van verblijfsrecreatie.*	
Nieuwe kansen		
Grave – Velp	*Locatie oude kampement aan de Brabantse zijde herkenbaar maken tussen Keent en de huidige dijk.*	
Landerd – Reek	*Bij de Hoge Raam in Reek het kampement van 1602 zichtbaar maken.*	
Heumen – Keent	*In de oude Gelderse dijk de locatie van het kampement 1602 zichtbaar maken (onderzoek door HKK Heumen) bijv. d.m.v. infobordje.*	
Raamvallei	*In het plan van de herinrichting van de Raam is een inundatiegebied gepland: mooie plek voor plaatsing verloren leger uit het Land van Ooit.*	
Landerd – Oss	*Aanpassing LWA-ZWL trekpont Keent*	
Waterschap – Grave	*Reddingsplan maken Schuttershuisje*	
Grave	*Projectenagenda Vestingvisie: onder meer herontwikkeling Visio-terrein in samenhang met aanpak infrastructuur*	
Kampementen Frederik Hendrik	*Landschappelijk beter herkenbaar maken*	
Maas	*Versterken vaarrecreatie*	
Forten St. Andries en Voorne	*Bij Zuiderwaterlinie betrekken. (Gelegen buiten het huidige grondgebied van de Alliantiepartners)*	
Beerse Overlaat	*Historische inlaatpunten beter herkenbaar maken*	
Ravenstein	*Spoorvernieuwing op termijn benutten om continuïteit uiterwaarden te verbeteren*	
Stellingbreed	*Herdenking (2026) van de laatste grote overstroming in 1926 waardoor een groot deel van Noord-oost Brabant onder water is komen te staan.*	
Stellingbreed 2024	*In 2024 zetten we onze stelling goed op de kaart met een Zuiderwaterlinie evenement. De voorbereidingen zullen de Zuiderwaterlinie beter zichtbaar maken in ons landschap. Het evenement: historisch spektakel over drie gemeenten met connecties tussen de verschillende locaties. Inzetten op verblijf in onze regio tijdens het event.*	
Stellingbreed	*Rond Wandeling LAW ZWL in 4 rondwandelingen tussen Ravenstein en voorbij Grave de overlaat bij Beers en Linde. Opvangen van slecht openbaar vervoer, langer en gemakkelijker verblijf in onze regio en meer ZWL-beleving meegeven. Uitloop plaatsen extra informatieborden/Zuiderwaterlinie logo's bij fysieke objecten.*	

***Frederik Hendrik, prins van Oranje** (1584-1647), bij het Beleg van 's-Hertogenbosch, geschilderd door **Paulus van Hillegaert** (I), 1596-1640. Een van de vier schilderijen van het beleg van Den Bosch vanuit Vught.*
Bron: Stichting Panorama Vught 1629.

De Linieplanner 2021 - 2029

Als uniek cultuurhistorisch en landschappelijk ensemble zal de Zuiderwaterlinie zich de komende jaren verder ontwikkelen. Van Bergen op Zoom tot Grave zal de linie nog beter zichtbaar, voelbaar en beleefbaar zijn, lokaal en over de hele linie. De veranderingen voltrekken zich tussen 2021 en 2029. In 2029 is het precies vierhonderd jaar geleden dat prins Frederik Hendrik van Oranje na een maandenlang beleg 's-Hertogenbosch veroverde op de Spanjaarden. Met behalve de prins de Zuiderwaterlinie in de hoofdrol.

De betrokkenheid en inzet voor de Zuiderwaterlinie hebben de partners bevestigd door het ondertekenen van de Samenwerkingsovereenkomst in 2019. Samen vormen zij de Alliantie Zuiderwaterlinie. Daarmee spreken zij uit samen te willen werken aan de Zuiderwaterlinie in een periode tot en met 2029. Dat jaar markeert een belangrijk historisch moment in de Zuiderwaterlinie, namelijk dan herdenken we dat 400 jaar geleden het Beleg van 's-Hertogenbosch plaatsvond. Met de Alliantie gaan de partners samenwerken aan een zichtbare en beleefbare Zuiderwaterlinie die een inspiratiebron en waardevolle plek is voor de mensen die er wonen en werken, de bezoekers en andere geïnteresseerden. De Linie is een versneller voor toekomstige maatschappelijke opgaven en innovatie. Samen vertellen we de verhalen van toen en nu voor een duurzame toekomst.

Alle partners in de Alliantie zijn ervan overtuigd dat 'samenwerking' in de komende periode het sleutelwoord is. Daarbij gelden de volgende uitgangspunten:

- Aan de basis staan de lokale partijen en energie: bewoners, ondernemers, heemkundekringen, landschapsorganisaties, overheden, etc.
- Stap voor stap groeit de hechte community waarin we samen op bredere schaal werken aan de zichtbaarheid en beleefbaarheid van de Zuiderwaterlinie.
- Dat netwerk van samenwerkingspartners breidt zich steeds verder uit, naar lokaal en provinciaal, landelijk en Europees niveau.
- Zo krijgen lokale initiatieven en verhalen samenhang en meer betekenis.
- Door lokale en regionale kansen te verknopen komt nieuwe energie vrij en ontstaan er kansen op nieuwe financieringsbronnen.

Vijf unieke stellingen

In deel C.1 schetsen de vijf stellingen met hun visies en ambities hun eigen karakteristieke toekomst van de Zuiderwaterlinie in de betreffende regio. Vanuit eigen visie en focus hebben zij ook de bouwstenen geleverd voor een overkoepelend programma dat de afzonderlijke stellingen overstijgt. Deze zijn opgenomen in de Linieplanner, het meerjaren uitvoeringsprogramma van de Alliantie.

Erfgoedvisie

De Zuiderwaterlinie alliantie heeft in 2019 een Erfgoedvisie gepresenteerd. Hierin zijn de volgende aanbevelingen opgenomen:

- Gemeenten onderzoeken of nog niet beschermde elementen op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst kunnen worden en/ of in bestemmingsplannen de aanduiding 'met cultuurhistorische waarde' kunnen krijgen.
- Gemeenten onderzoeken of de geheel verdwenen elementen een aanduiding of bestemming Archeologische waarde kunnen krijgen.
- Beleid ten aanzien van inundatievlakken: meewegen in overwegingen ten aanzien van bebouwing en beplanting van delen van de inundatievlakken. De cultuurhistorische waarde van het inundatievlak als onderdeel van de Zuiderwaterlinie dient bij de afwegingen te worden meegewogen.
- Het verdient aanbeveling om de omgeving van beschermde monumenten en gebieden, behorend tot de Zuiderwaterlinie in het bestemmingsplan een cultuurhistorische status te geven. Daarbij is het zaak om niet alleen objecten maar ook de samenhang daartussen een status als ensemble toe te kennen, mits op een duidelijk identificeerbaar en geografisch samenhangend vlak.
- Het verdient aanbeveling om te onderzoeken of nog niet beschermde objecten en structuren van de Zuiderwaterlinie beschermd kunnen worden via de gemeentelijke monumentenlijst of door opname in het bestemmingsplan. Uiteraard dient daaraan wel een grondig onderzoek ten grondslag te liggen. Aanbevolen wordt om objecten en structuren die geheel of grotendeels verdwenen zijn, maar waarvan restanten en sporen nog in de ondergrond aanwezig zijn, in de gemeentelijke erfgoednota en/ of bestemmingsplannen aan te geven als gebied met hoge archeologische verwachtingswaarde.

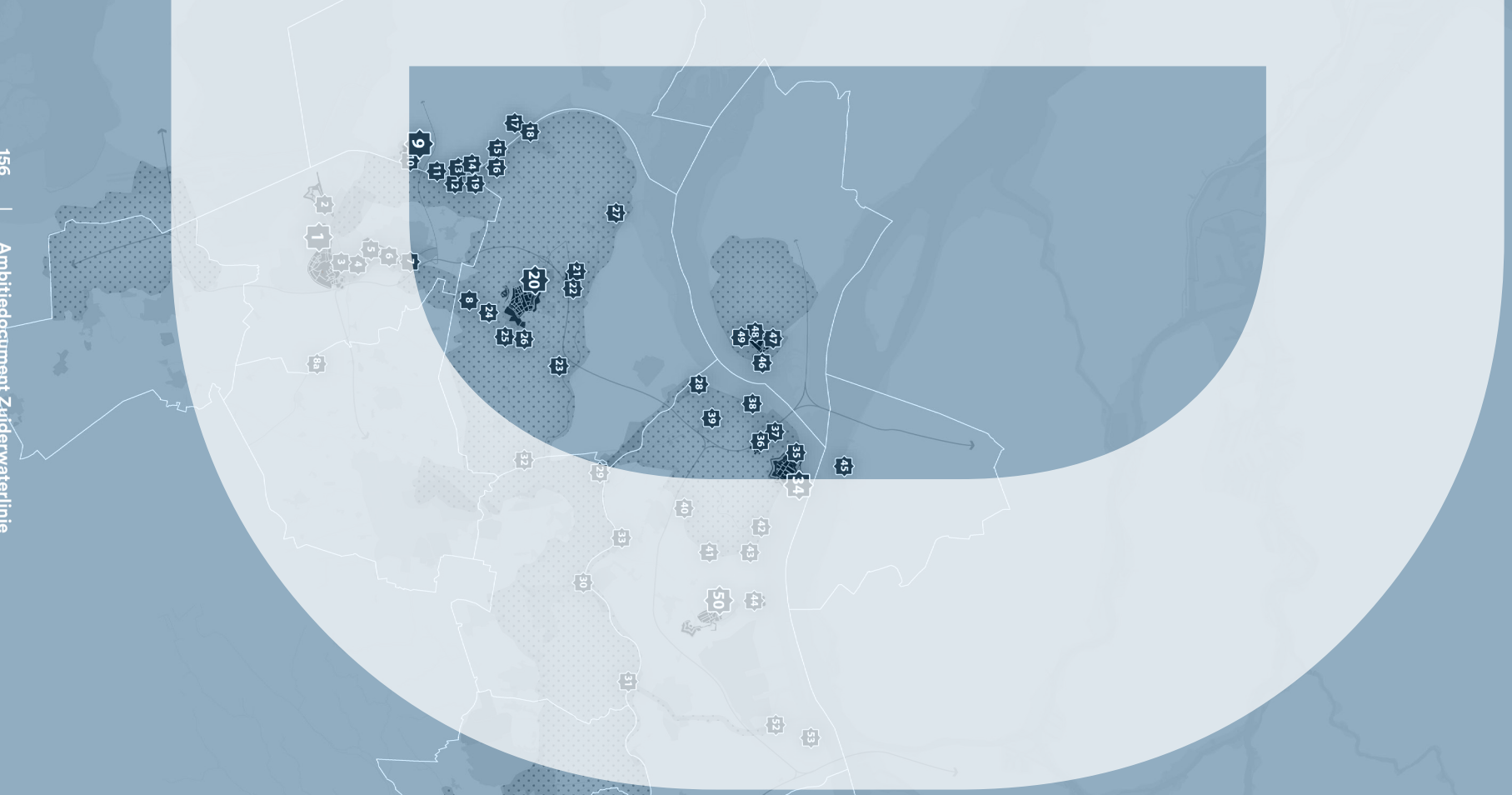
De komende jaren werken de partners van de Alliantie individueel en gezamenlijk aan het implementeren van deze aanbevelingen. Daarnaast gaan we ons liniebreed inzetten om onderzoek te doen naar de geschiedenis van de Zuiderwaterlinie. Dat draagt bij aan de onderbouwing van voorgaande aanbevelingen. Dat onderzoek wordt grotendeels door de heemkundigen en deskundigen langs de linie zelf geïnitieerd en geïmplementeerd. Erfgoed Brabant ondersteunt dit proces. Daarnaast wordt een promotieonderzoek opgezet. Ook streven we ernaar bestaande kennis digitaal bij elkaar te brengen in de Brabant Cloud. Nieuwe archieven en bronnen worden aangeboord, onder meer de archieven van de deelnemende waterschappen zijn een mogelijke bron van nieuwe kennis en inzichten. Op termijn zullen ook de archieven over de grenzen onderzocht gaan worden om zo het verhaal van twee zijden, vriend en vijand, in zicht te krijgen.

Samen aan de slag: overkoepelend meerjaren programma

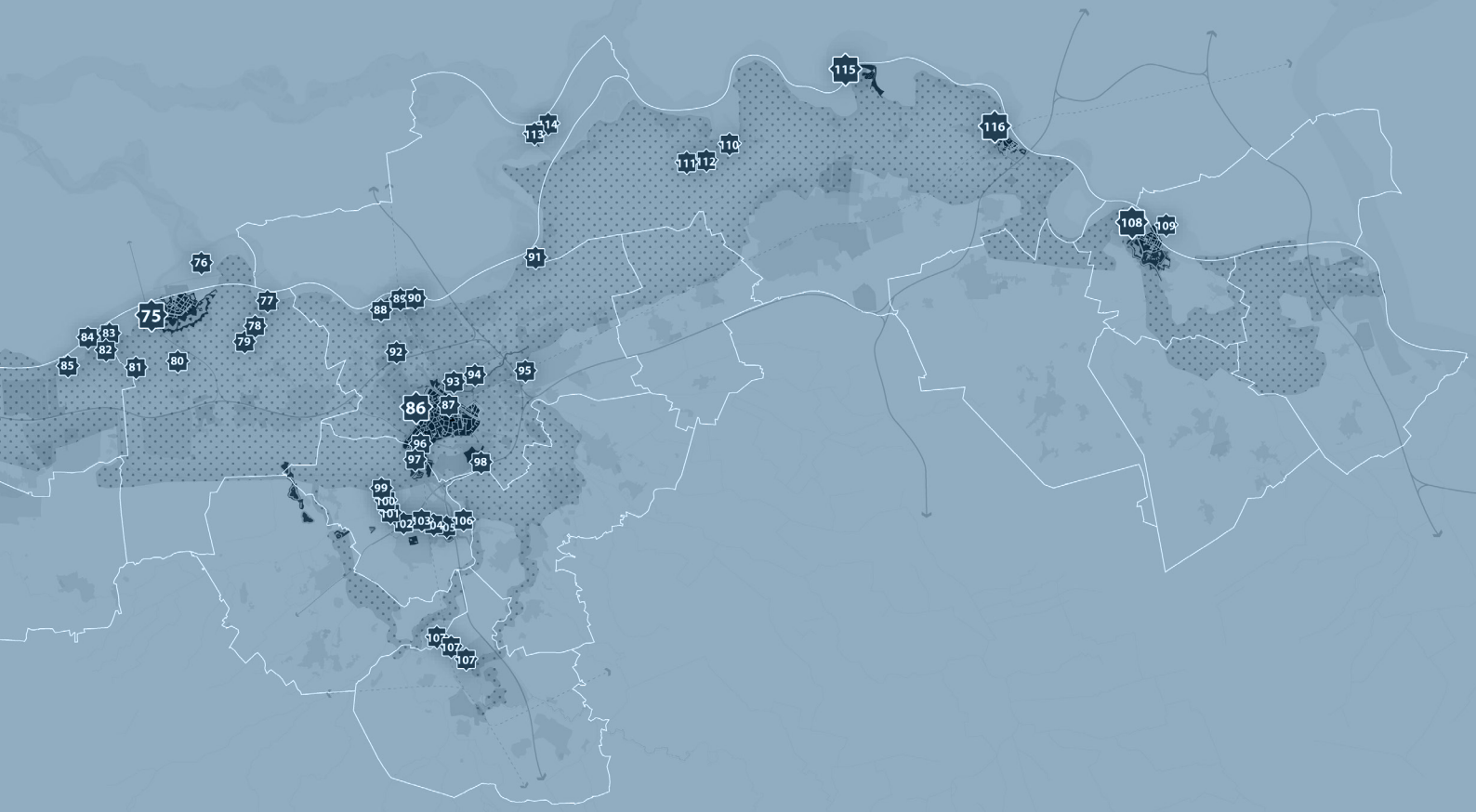
Op basis van de inbreng van de stellingen, de vastgestelde ambities en uitgangspunten heeft de Alliantie een overkoepelend meerjaren uitvoeringsprogramma opgesteld voor de hele Zuiderwaterlinie. Deze Linieplanner bestrijkt een tijdvak van 4 jaar: 2021-2024. Elk jaar bevat mijlpalen en een programma waaraan we samen, op koepelniveau en in de stellingen aan gaan werken. Dat programma is zo vormgegeven dat de partners goed zicht houden op het verwachte rendement van de samenwerking binnen de alliantie. Om elkaar scherp te houden en eventueel tussentijds bij te sturen zal jaarlijks een tussentijdse evaluatie plaatsvinden. Mochten er zich in deze periode nieuwe initiatieven ontplooien of op ons af komen, hanteren we daarvoor het toetsingskader dat deel uit maakt van onze afspraken op het terrein van governance. Veranderingen op stellingniveau of impact door nieuwe partners zal jaarlijks worden meegenomen. In 2024 maken we de balans op en gaan we samen een uitvoeringsprogramma bouwen en vaststellen met het vizier op 2029. ■

De Linieplanner - koepel meerjaren uitvoeringsprogramma
Alliantie Zuiderwaterlinie
2021 - 2024

0. Organisatiekosten	**€ 554.500,00**
1. Ruimtelijke ontwikkelingen	**€ 190.000,00**
2. Landingsplekken	**€ 20.000,00**
3. Nieuwe aanleidingen	**€ 200.000,00**
4. Onderzoek	**€ 180.000,00**
5. Financiering	**€ 13.000,00**
6. MarCom	**€ 863.360,00**
Uit reserveringen	**-€ 60.771,63**
Onvoorzien	**€ 40.000,00**
Totaal	**€ 2.000.088,37**

REGISTER VERDEDIGINGSWERKEN

vestingstad

verdedigingswerk

gemeenten waardoor de Zuiderwaterlinie loopt

Ter verduidelijking zijn de vestingsteden uitvergroot.

NUMMER	NAAM	TIJD	TYPE/ELEMENT	DOEL	GEMEENTE
1	Bergen op Zoom	1330-1867	vestingstad		Bergen op Zoom
2	Fort Waterschans	1584-1876	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort; Redanvormige voorwal, natte gracht, enveloppe	Bescherming van de havenmond van Bergen op Zoom.	Bergen op Zoom
3	Liniewal Bergen op Zoom-Fort de Roovere - deel tussen Bergen op Zoom en Fort Pinssen	1727-(1758-1784)-1816	Liniewal. Aantal redans (later bastions), natte gracht.	Verdediging noordelijke vleugel vesting Bergen op Zoom	Bergen op Zoom
4	Fort Moermont	1628-(1727 liniewal, 1784)-1816	Regelmatig vierhoekig gebastioneerd fort.Natte gracht, voorzijde voorwal met gracht	Verdediging van een van de accessen van Bergen op Zoom naar Steenbergen	Bergen op Zoom
5	Fort Pinssen	1628-(1727 liniewal, 1784)-1816	Vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, voorzijde voorwal met gracht.	Verdediging van een van de accessen van Bergen op Zoom naar Steenbergen	Bergen op Zoom
6	Liniewal Bergen op Zoom-Fort de Roovere - deel tussen Fort Pinssen en Fort de Roovere	1727-(1758-1784)-1816	Liniewal. Aantal redans (later bastions), natte gracht.	Verdediging noordelijke vleugel vesting Bergen op Zoom	Bergen op Zoom
7	Fort de Roovere	1628-(1727, 1784)-1816	Regelmatig gebastioneerd vierhoekig fort. Onderwal, natte gracht, hoornwerk met ravelijn.	Verdediging van een van de accessen van Bergen op Zoom naar Steenbergen	Bergen op Zoom
8	linie Fort de Roovere - Steenbergen	1727-(1758-1784)-1816	Liniegracht, natte gracht.	Verdediging noordelijke vleugel vesting Bergen op Zoom, zuidvleugel Steenbergen	Bergen op Zoom-Steenbergen
8a	Batterij op de Zoom 19e eeuw	19e eeuw	eenvoudige vierhoekige omgrachte batterij	bescherming watertoevoer via de Zoom naar de stadsgrachten van Bergen op Zoom en de inundatievlakken	Roosendaal
9	Tholen	1366-1867	vestingstad		Tholen
10	Kroonwerk Slikkenburg	1596-1814	Kroonwerk met natte gracht	Bescherming van het rivierfront van de vesting Tholen	Tholen
11	Redoute Kallekenskint	1584 - ?		Bescherming westzijde van de Eendracht	Tholen
12	Fort Zeeland	1615-(1747, 1785)-1846	Vierhoekig gebastioneerd (batterij); Natte gracht, later een batterij.	Bescherming van de Brabantse oever van de Eendracht.	Bergen op Zoom
13	Redoute Karnemelkspot	1584 - ?		Bescherming westzijde van de Eendracht	Tholen
14	Redoute Botshoofd	1584 - ?		Bescherming westzijde van de Eendracht	Tholen
15	Redoute Papenmuts	1578-1748		Bescherming westzijde van de Eendracht	Tholen
16	Fort Maurits	1615-1846	Vierhoekig, gebastioneerd fort; natte gracht, later aan de keelzijde open.	Bescherming van het noordelijk deel van de Brabantse zijde van de Eendracht	Steenbergen
17	Redoute Nieuwveer	1578 - ?		Bescherming westzijde van de Eendracht	Tholen
18	Fort Oranje	1615-1857	Vierhoekig, gebastioneerd fort; natte gracht, later aan de keelzijde open.	Bescherming van het noordelijk deel van de Brabantse zijde van de Eendracht	Steenbergen

EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT	HERKENBAAR-HEID	WAARDERING
	Beschermd stadsgezicht			redelijk	zeer waardevol
Gemeente Bergen op Zoom	Rijksmonument (9252)	Stadsrand, aan het water	Gereconstueerd, resteert nog een stuk orgineel metselwerk.	goed	zeer waardevol
particulier		Stedelijk	verdwenen	niet	verloren
particulier		Stedelijk	verdwenen	niet	verloren
particulier	Rijksmonument (19997)	Stadsrand	Fort en de hoofdgracht zijn nog herkenbaar aanwezig.	goed	zeer waardevol
Gemeente Bergen op Zoom (?)	Rijksmonument (1997)	landelijk	Tussen Prinssen en Roovere hersteld	goed	zeer waardevol
Gemeente Bergen op Zoom	Rijksmonument (1997)	landelijk	Hersteld	goed	zeer waardevol
Waterschap		landelijk	waterloop de Ligne	goed	waardevol
particulier		landelijk	verdwenen, camping	niet	verloren
	Beschermd stadsgezicht			goed	zeer waardevol
Diverse partijen		Landelijk, aan water	Verdwenen	niet	archeologische waarde
			Verdwenen	niet	verloren
Brabantse delta		Landelijk, aan water	Herkenbaar aan de loop van een van de dijken.	redelijk	waardevol
			Verdwenen	niet	archeologische waarde
			Deels nog herkenbaar aan beloop dijk	redelijk	waardevol
			Verdwenen	niet	archeologische waarde
Brabantse delta		landelijk	Herkenbaar aan waterloop.	redelijk	waardevol
			Verdwenen	niet	archeologische waarde
Brabantse delta		Landelijk, aan water	Verdwenen	niet	archeologische waarde

NUMMER	NAAM	TIJD	TYPE/ELEMENT	DOEL	GEMEENTE
19	Fort Suikerbrood	1747-(1770)-1846	Batterij, later een vierhoekig gebastioneerd fort; natte gracht.	Afsluiten van het acces gevormd door de Kladse dijk.	Steenbergen
20	Steenbergen	1340-1812	vestingstad	Bescherming van de havenmond van Bergen op Zoom.	Steenbergen
21	Fort Henricus	1626-(1630)-1812	Gebastioneerd vijfhoekig fort. Natte gracht.	Verdediging van de monding van de haven van Steenbergen	Steenbergen
22	Hoornwerk bij Fort Henricus	1630 - 1812	hoornwerk met natte gracht	Verdediging oostzijde van de monding van de haven van Steenbergen	Steenbergen
23	Werk aan de Blauwe sluis	1628-(1747)-1865	Vierkante schans met halfbastions, later batterij.	Bescherming van de ter plaatse gelegen inundatiesluis.	Steenbergen
24	Post op de Moerstraatseweg	1747-1795	Eenvoudige aarden redoute	Verdediging van de accessen naar Steenbergen, gevormd door de dijken	Steenbergen
25	Batterij op de Boomdijk	1747-1795	Eenvoudige aarden redoute	Verdediging van de accessen naar Steenbergen, gevormd door de dijken	Steenbergen
26	Batterij op de Groenedijk	1747-1795	Eenvoudige aarden redoute	Verdediging van de accessen naar Steenbergen, gevormd door de dijken	Steenbergen
27	Batterijen aan het Benedensas	1831-1865	Drie eenvoudige aarden batterijen; aarden batterijen en sluis.	Verdediging van de aldaar gelegen sluis	Steenbergen
28	Batterijen aan het Dintelsas	1831-1926	Vier aarden batterijen, aan weerszijden van sluis	Bescherming van de aldaar gelegen sluis	Moerdijk/Steenbergen
29	Fort Willem	1747-(1794)-1812	Vierkante aarden schans, natte gracht.	Afsluiting van de accessen	Halderberge
30	Batterijen bij Standdaarbuiten	1776-1795	Eenvoudige rechthoekige batterij	Dekking van de havens van Oudenbosch en Standdaarbuiten	Halderberge/Moerdijk
31	Batterijen bij het Lamgatse Veer	1747-(1794)-1926	Eenvoudig aarden verdedigingswerk	Afsluiting van het acces en inundatiewerken	Halderberge
32	Werk aan het Lindenbersche Veer	1747-(1794)-1926	Eenvoudig aarden verdedigingswerk	Afsluiting van het acces en inundatiewerken	Halderberge/Steenbergen
33	Fort Barlake	1600-1795	Vierhoekige gebastioneerde schans, natte gracht.	Beveiliging van het veer over de Mark	Moerdijk
34	Willemstad	1583-1926	vestingstad	Bescherming westzijde van de Eendracht	Moerdijk
35	Batterij Boetzelaar	1793-(1880)-1940	Een aarden batterij, later een meetstation en een Tobruk.	Verdediging van het acces	Moerdijk
36	Fort de Hel	1747-(1811, 1863, 1884)-1940	Vierhoekige redoute, later Tour Modelle no. 3. Vleugelmuren, remise en nieuw wachthuis	Verdediging van de dijkaccessen ten zuiden van Willemstad	Moerdijk
37	Batterij Vredelust	1747 - ?	eenvoudige aarden batterij	verdediging westflank fort De Hel	Moerdijk
38	Fort Sabina	1810-(1835, 1883, 1885)-1940	Vijfhoekige gesloten redoute met toren en wachthuis. Na 1879 fort onregelmatige vorm.	Bescherming van de scheepvaart op het Volkerak en de inundatiesluis	Moerdijk

EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT	HERKENBAAR-HEID	WAARDERING
Particulier	Archeologisch monument?	landelijk	herkenbaar aan de terreinafscheiding	redelijk	waardevol
				goed	zeer waardevol
Gemeente Steenbergen, Brabantse Delta, Natuurmonumenten.	Rijksmonument (526928)	landelijk	hersteld	goed	zeer waardevol
		landelijk	verdwenen	niet	verloren
Particulier		landelijk, aan water	verdwenen	niet	archeologische waarde
Waterschap Brabantse Delta (?)		landelijk	verdwenen	niet	archeologische waarde
Waterschap Brabantse Delta (?)		landelijk	verdwenen	niet	archeologische waarde
Waterschap Brabantse Delta (?)		landelijk	verdwenen	niet	archeologische waarde
Particulier en Brabantse Delta		landelijk, aan water	verdwenen	niet	archeologische waarde
Particulier en Brabantse Delta		landelijk, aan water	Een batterij is nog herkenbaar in het landschap aanwezig.	redelijk	waardevol
Particulier		industrieterrein	verdwenen	niet	verloren
Particulier		industrieterrein	verdwenen	niet	verloren
Particulier		landelijk, aan water	verdwenen	niet	archeologische waarde
Rijkswaterstaat		landelijk, aan water	verdwenen	niet	archeologische waarde
Particulier		landelijk, aan water	verdwenen	niet	archeologische waarde
	Beschermd stadsgezicht			goed	zeer waardevol
Waterschap Brabantse Delta		landelijk, aan water	Herkenbaar in het landschap	goed	waardevol
Gemeente Moerdijk	Rijksmonument (38998)	landelijk	Gedeeltelijk gerestaureerd	goed	zeer waardevol
		landelijk	verdwenen	niet	archeologische waarde
Staatsbosbeheer	Rijksmonument (521706)	landelijk	redelijke toestand	goed	zeer waardevol

NUMMER	NAAM	TIJD	TYPE/ELEMENT	DOEL	GEMEENTE
39	Fort Oranje	1746-1795	Vierhoekige gebastioneerde schans, natte gracht.	Dekking van de zuidwesthoek van het eiland van Ruigenhil.	Moerdijk
40	Fort Hompesch	1747-1795	Retranchement	Verdediging van de Oudemolensedijk te Oudemolen.	Moerdijk
41	Fort Beaufort	1747-1795	Retranchement	Verdediging van de kruising Tonsedijk-Drogedijk.	Moerdijk
42	Fort Bovensluis	1748-(1861, 1886, 1916)-1926	Vierhoekig fort. Natte gracht en een bomvrij gebouw.	Afsluiting van het dijkacces naar Willemstad en verdediging inundatiesluis.	Moerdijk
43	Fort Caroline	1747-1793	Twee elkaar ansluitende walgedeelten. Retranchement en natte gracht.	Afsluiting van accessen gevormd door de Tonsedijk en de Klundertsedijk	Moerdijk
44	Fort Noordschans	1630-(1746)-1795	Vierkante gebastioneerde schans. Voorwal, twee batterijen, aantal retranchementen.	Dekking van de inundatiesluis.	Moerdijk
45	Fort Buitensluis	1793-(1860, 1885, 1914, 1939)-1940	Eenvoudige aarden batterij, later uitgebreid tot fort, Schuilplaats WW1, WW2 groepsschuilplaatsen (pyramides).	Het Hollands Diep afsluiten	Cromstrijen (prov. Zuid-Holland)
46	Stelling van Ooltgensplaat - Fort Prins Hendrik	1793-(1859, 1885)-1920	Vierhoekig gebastioneerd fort met Tour Modèle. Bomvrije kazerne en drie remises.	Hellegat afsluiten.	Goeree-Overflakkee (prov. Zuid-Holland)
46	Redoutes bij Ooltgensplaat	1811-(1884)-1920			Goeree-Overflakkee (prov. Zuid-Holland)
47	Batterij aan de Dorpsdijk	1811-(1884)-1920	Eenvoudige aarden redoutes	Verdediging van het acces	Goeree-Overflakkee (prov. Zuid-Holland)
48	Batterij aan de Oudedijk	1811-(1884)-1920	Eenvoudige aarden redoutes	Verdediging van het acces	Goeree-Overflakkee (prov. Zuid-Holland)
49	Batterij aan de Hooidijk	1811-(1884)-1920	Eenvoudige aarden redoutes	Verdediging van het acces	Goeree-Overflakkee (prov. Zuid-Holland)
50	Klundert	1581-1809	Vestingstad		Moerdijk
51	Zevenbergen	1283?-1620	Vestingstad		Moerdijk
52	Batterijen aan de Roode Vaart	1747-(1831)-1924	Drie eenvoudige aarden batterijen, later vijf.	Beveiliging van de scheepvaart op het Hollands Diep en verdediging inundatiesluis.	Moerdijk
53	Batterijen aan de Moerdijk	1747-1770	Twee eenvoudige aarden batterijen	Dekking van de scheepvaart op het Hollands Diep en afsluiting accessen.	Moerdijk
54	Inundatiesluis bij Oud-Drimmelen	1665-1913	15 meter lange, met aarde en gras bedekte, in baksteen gemetselde duikersluis	Inundatiesluis ten bate van de inundatie rond Geertruidenberg.	Drimmelen
55	Redoute bij het Nieuw Veer	1747-1795	Eenvoudige vierkante aarden redoute	Ter bescherming van de schipbrug die over de rivier de Mark aangelegd was.	Moerdijk
56	Breda	1332-1868	Vestingstad		Breda
57	Linie van de Vucht	1701-1795	Eenvoudige getenailleerde linie	Afsluiting van het hoger gelegen terrein aan de noordzijde van Breda	Breda

EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT	HERKENBAAR-HEID	WAARDERING
Particulier		Landelijk	Herkenbaar in het terrein	goed	waardevol
Particulier		Landelijk	Verdwenen	niet	archeologische waarde
Particulier		Landelijk	Verdwenen	niet	archeologische waarde
Particulier		recreatieterrein	Redelijk slechte staat.	redelijk	waardevol
Particulier		Landelijk, aan water	Gracht tussen de dijk en het Hollands Diep en contouren binnendijks zijn nog herkenbaar.	redelijk	waardevol
Particulier		Landelijk, aan water	Herkenbaar aan de loop van een van de dijken.	redelijk	waardevol
Ministerie van Defensie (waarschijnlijk binnenkort de gemeente Cromstrijen)		Landelijk, aan water	Redelijke staat	goed	waardevol
Particulier	Rijksmonument (31700)	Landelijk, aan water	Redelijke staat	goed	zeer waardevol
gemeente Goeree-Overflakkee		Dorpsrand	contouren herkenbaar in verkaveling	redelijk	waardevol
Particulier		Dorpsrand	contouren herkenbaar in verkaveling	redelijk	waardevol
Particulier		Landelijk	Verdwenen	niet	archeologische waarde
				goed	zeer waardevol
				redelijk	waardevol
Waterschap Brabantse Delta		Stadsrand, aan het water.	Verdwenen	niet	archeologische waarde
Particulier		Landelijk, aan water	Verdwenen	niet	verloren
Gemeente Drimmelen	Rijksmonument (506190)	Landelijk	Redelijke staat	goed	zeer waardevol
Diverse partijen		Landelijk	Verdwenen	niet	archeologische waarde
	Beschermd stadsgezicht			redelijk	zeer waardevol
Gemeente Breda		Industrieterrein	Verdwenen	niet	verloren

NUMMER	NAAM	TIJD	TYPE/ELEMENT	DOEL	GEMEENTE
58	Spinolaschans	1637-1952	Getenailleerde aarden wal. Natte gracht.	Beveiliging van de verbinding tussen Breda en Terheijden.	Breda
59	Linie van de Munnikenhof	1701-(1747)-1952	Vierhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, later 4 lunetten.	Afsluiting van de hoger gelegen gronden tussen de inundaties.	Drimmelen/Breda
60	Lunet Klein Munnikenhof	1747-1952	vijhoekige lunet. Natte gracht		Drimmelen
61	Lunet	1747-1911	vijhoekige lunet. Natte gracht		Breda
62	De Kleine Schans	1590-(1637)-1952	Eenvoudige aarden batterijen. Natte gracht.	Beveiliging van de verbindig tussen Breda en de Moerdijk.	Drimmelen
63	Linie van Den Hout	1701-(1784)-1952	Eenvoudige getenailleerde aarden wal. Drie redouten en natte gracht, later twee lunetten.	Afsluiting van het hoger gelegen terrein tussen de inundaties.	Oosterhout/Drimmelen
64	Batterij 1 bij Linie van den Hout	1701-(1784)-1952	vijhoekige lunet. Natte gracht		Oosterhout
65	Batterij 2 bij Linie van den Hout	1701-(1784)-1952	vijhoekige lunet. Natte gracht		Drimmelen
66	Geertruidenberg	1213-1919	vesting		
67	Fort Steelhoven en linie ten westen van Geertruidenberg	1576-(1703)-1777	Een aarden schans, later een batterij.	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Geertruidenberg
68	Stelling van Steelhoven	1702-(1744)-1777	Een aarden batterij. Hoornwerk, later twee lunetten	Het verdedigen van de inundatiesluis.	Drimmelen
69	Nassaufort	1576-(1744)-1795	Vierhoekig gebastioneerde schans. Natte gracht; later een getenailleerd werk met open keel.	Verdediging van een niet te inunderen terreinstrook.	Geertruidenberg
70	Oranjefort	1576-(1744)-1795	Viehoekig gebastioneerde schans. Natte gracht.	Verdediging van een niet te inunderen terreinstrook.	Geertruidenberg
71	Batterij bij de Drimmelse Sluis	1747-1770	Eenvoudige aarden batterij.	Het verdedigen van de inundatiesluis	Drimmelen
72	Lunet aan de Donge	1837-1919	Onregelmatig zeshoekig gesloten werk. Natte gracht met bomvrij kruitmagazijn en kanonkelders.	Verdediging van de penantensluis in de Donge.	Geertruidenberg
73	Post Willemspolder aan de Donge	1860-?	Onbekend	Verdediging van de dijk langs de Donge	Geertruidenberg
74	Retrenchement bij Waspik	1701-(1746,1832, 1835)-1880	Getenailleerde aarden wal. Aantal lunetten en redoutes	Afsluiting van het hoger gelegen terrein tussen de inundaties.	Waalwijk
75	Heusden	1322-1814/1884	vesting		
76	Fort Nederhemert, “Het Oude Fort”of “Kleine Schans”	17e eeuw	vierkante redoute met natte gracht	bescherming noordflank Heusden (voordat de Bersche Maas was gegraven)	Zaltbommel
77	Het werk bij de Hedikhuizense Sluis	1747-(1794,1848)-1886	Lunet met gesloten keel. Natte gracht.	Het verdedigen van de inundatiesluis	Heusden
78	Fort bij Hedikhuizen	1505-(1593,1755, 1774, 1862)-1886	Onregelmatig gevormd gesloten aardwerk. Natte gracht, versterkt legeringsgebouw met kruitmagazijn.	Het verdedigen van de inundatiesluis	Heusden

EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT	HERKENBAAR-HEID	WAARDERING
Staatsbosbeheer	Rijksmonument (35000)	Stadsrand	Duidelijk aanwezig, maar is zwaar begroeid.	goed	zeer waardevol
Staatsbosbeheer	Rijksmonument (34999)	Landelijk	Herkenbaar in het terrein, gerestaureerd in 2007.	goed	zeer waardevol
Staatsbosbeheer	Rijksmonument (34999)	Landelijk	Herkenbaar in het terrein, gerestaureerd in 2007.	goed	zeer waardevol
Gemeente Breda		Kanaal	Verdwenen bij de aanleg van het Markkanaal	niet	verloren
	Rijksmonument (34998)	Stadsrand	Redelijke staat	goed	zeer waardevol
Staatsbosbeheer		Landelijk	Duidelijk aanwezig, maar is zwaar begroeid.	goed	zeer waardevol
Staatsbosbeheer		Landelijk	Duidelijk aanwezig, maar is zwaar begroeid.	goed	zeer waardevol
Staatsbosbeheer		Landelijk	Duidelijk aanwezig, maar is zwaar begroeid.	goed	zeer waardevol
	Beschermd stadsgezicht			goed	zeer waardevol
Rijkswaterstaat		Industrieterrein	Verdwenen	niet	verloren
Particulier		Industrieterrein	Verdwenen	niet	verloren
Particulier		Stadsrand	Verdwenen	niet	verloren
Essent		Stadsrand	Verdwenen	niet	verloren
Particulier		Stadsrand	Verdwenen	niet	archeologische waarde
Gemeente Geertruidenberg en particulier.	Rijksmonument (32296)	Landelijk	Redelijke staat	goed	zeer waardevol
Particulier		Landelijk	Verdwenen	niet	archeologische waarde
Particulier		Landelijk	Alleen een stuk gracht	redelijk	waardevol
	Beschermd stadsgezicht			goed	zeer waardevol
	Rijksmonument (23631)		Gracht nog goed zichtbaar	goed	zeer waardevol
Waterschap Aa en Maas		Landelijk	Verdwenen	niet	verloren
Particulier	Rijksmonument (22122)	Landelijk	Redelijke staat	goed	zeer waardevol

NUMMER	NAAM	TIJD	TYPE/ELEMENT	DOEL	GEMEENTE
79	Het werk achter de Bernse Hoeven	1860- ?	Vierkant gesloten aardwerk. Twee halve bastions en een natte gracht.	Verdediging van diverse hoger gelegen terreingedeelten	Heusden
80	Werk op de Straatweg van Heusden	1861-1886	Vierhoekige redoute. Natte gracht, later bomvrij legeringsgebouw.	Verdediging van de zuidelijke toegangsweg naar Heusden.	Heusden
81	Het werk achter de Elshoutse Dijk	1740-1886	Gesloten, nagenoeg rond aardwerk. Natte gracht.	Het verdedigen van de inundatiesluis	Heusden
82	Inundatiesluizen Elshoutse Dijk	1599-1886		Het inunderen van de nabijgelegen polders	Heusden
82a	Gendense sluis	? - 1886	inundatiesluis	Het inunderen van de nabijgelegen polders	Heusden
82b	Doeverense sluis	? - 1886	inundatiesluis	Het inunderen van de nabijgelegen polders	Heusden
82c	Oud-Heusdense sluis	1599-1886	inundatiesluis	Het inunderen van de nabijgelegen polders	Heusden
82d	Dubbele sluis	? - 1886	inundatiesluis	Het inunderen van de nabijgelegen polders	Heusden
82e	Loopje sluis	? - 1886	inundatiesluis	Het inunderen van de nabijgelegen polders	Heusden
82f	Drunense sluis	? - 1886	inundatiesluis	Het inunderen van de nabijgelegen polders	Heusden
83	Het Werk achter de Doeverse sluis	1504-(1740,1831, 1862)-1886	Gesloten, onregelmatig zeshoekig aardwerk. Natte gracht.	Het verdedigen van de inundatiesluis	Heusden
84	Batterij aan de Pruimendijk	1839-1886	Eenvoudige rechthoekige aarden batterij. Open keel en natte gracht.	Flankering van het werk achter de Doeverse Dijk.	Heusden
85	Batterij aan de Haagoorse Sas	1793-1795	Getenailleerde aarden wal.	Het verdedigen van de inundatiesluis	Waalwijk
86	‘s-Hertogenbosch	begin 13e eeuw-1874	vesting		
87	De Citadel van ‘s-Hertogenbosch	1639-(1735,1880)	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, tenaille en enveloppe.	Verdediging van ‘s-Hertogenbosch, acces langs de Diezedijk afsluiten.	‘s-Hertogenbosch
88	Fort Crèvecoeur	1589-(1599,1749, 1815, 1854)-1886	Onregelmatig zevenhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, drie ravelijnen en een gedekte weg.	Bescherming van de scheepvaart op de Maas en de Dieze en scheepvaartsluis plus dam.	‘s-Hertogenbosch
89	Batterijen bij de spoorbrug Hedel	1868-1886	Vierhoekige redoute. Natte gracht.	Dekking van de spoorweg en de Maasdijk.	‘s-Hertogenbosch
90	Empelse schans	1529-(1815)-1872	Vierkante gebastioneerde aarden schans. Natte gracht.	Beheersing van de scheepvaart op de Maas.	‘s-Hertogenbosch
91	Fort Blauwe Sluis	1582-(1749,1852)-1886	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort, natte gracht	Bescherming van de aldaar gelegen inundatiesluizen.	‘s-Hertogenbosch
92	Fort Engelen	1579-(1670, 1701, 1799)-1853	Halfronde schans, vanaf 1701 een vierkant gebastioneerd fort. Gedekte weg, wapenplaats en glacis.	Dekking van de sluis in de Bossche Sloot.	‘s-Hertogenbosch
93	Fort Orthen	1630-(1748, 1784, 1870)-1886	Regelmatig, vijfhoelig gebastioneerd. Vier halfbastions, twee gebroken courtines, bomvrije toren.	Dekking van de sluizen	‘s-Hertogenbosch

EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT	HERKENBAAR-HEID	WAARDERING
Particulier		Landelijk	Verdwenen	niet	archeologische waarde
Natuurmonumenten		Stadsrand, aan het water	Gedeelte van de gracht aanwezig.	redelijk	waardevol
Particulier		Landelijk	Vrijwel verdwenen, klein deel van de gracht nog herkenbaar	redelijk	waardevol
Natuurmonumenten		Landelijk			
		Landelijk	goed - gerestaureerd	redelijk	waardevol
	Rijksmonument	Landelijk	matig - slecht	redelijk	waardevol
	Rijksmonument	Landelijk	goed - gerestaureerd	goed	zeer waardevol
	Rijksmonument	Landelijk	goed - gerestaureerd	goed	zeer waardevol
		Landelijk	goed - gerestaureerd	goed	waardevol
		Landelijk	slechte staat	redelijk	waardevol
Natuurmonumenten		Landelijk	Verdwenen	niet	archeologische waarde
Particulier		Landelijk	Verdwenen	niet	verloren
Brabantse Delta		Landelijk, aan water	Verdwenen	niet	verloren
	Beschermd stadsgezicht			goed	zeer waardevol
De Staat	Rijksmonument (21941)	Stedelijk	Gerestaureerd	goed	zeer waardevol
Ministerie van Defensie	Rijksmonument (14969/14970)	Landelijk, aan water	Redelijke tot slechte toestand.	goed	zeer waardevol
Waterschap Aa en Maas		Landelijk	Redelijke staat	goed	waardevol
Waterschap Aa en Maas		Landelijk, aan water	Verdwenen	niet	archeologische waarde
Waterschap Aa en Maas		Landelijk, aan water	Verdwenen	niet	archeologische waarde
Waterschap Aa en Maas		Stadsrand, aan het water	Enkele restanten	goed	waardevol
Gemeente 's-Hertogenbosch	Rijksmonument (21951/21952)	Stedelijk	Redelijke staat	goed	zeer waardevol

NUMMER	NAAM	TIJD	TYPE/ELEMENT	DOEL	GEMEENTE
94	Redoute te Herven	1860-(1870)-1886	Veelhoekig fort (1852 een gebastioneerd torenfort). Natte gracht, bomvrije gebouwen, traverse.	Verdediging van het acces tussen de stelling Hintham en 's-Hertogenbosch	's-Hertogenbosch
95	Stelling bij Hintham	1838-1886	Liniewal, lunetten, natte gracht.	Afsluiten van het acces naar het Hinthamerfront en het voorkomen van de afsnijding van de route van de vesting 's-Hertogenbosch naar Crèvecoeur.	's-Hertogenbosch
96	Fort Sint Anthonie	1597-(1870)-1887	Vierkant gesloten aardwerk. Gebroken courtine, natte gracht, buitenwerken.	Afsluiten van het Dommel acces	's-Hertogenbosch
97	Fort Isabella	1618-(1701, 1872)-1915	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort. Natte gracht, vier ravelijnen.	Het afsluiten van het acces ten zuiden van de vesting 's-Hertogenbosch	's-Hertogenbosch / Vught
98	Pettelaarse Schans	1623-1672	Regelmatig vijfhoekig gebastioneerd fort met natte gracht, gedekte weg, wapenplaatsen en glacis.	Verdediging van het acces ten zuiden van de vesting 's-Hertogenbosch.	's-Hertogenbosch
	Stelling bij Vught	1844-1874	Acht lunetten	Verdediging acces en achtergelegen legerkamp	Vught
99	Lunet 1	1844-1874	lunet, natte gracht	Verdediging acces en achtergelegen legerkamp	Vught
100	Lunet 2	1844-1874	lunet, natte gracht	Verdediging acces en achtergelegen legerkamp	Vught
101	Lunet 3	1844-1874	lunet, natte gracht	Verdediging acces en achtergelegen legerkamp	Vught
102	Lunet 4	1844-1874	lunet, natte gracht	Verdediging acces en achtergelegen legerkamp	Vught
103	Lunet 5	1844-1874	lunet, natte gracht	Verdediging acces en achtergelegen legerkamp	Vught
104	Lunet 6	1844-1874	lunet, natte gracht	Verdediging acces en achtergelegen legerkamp	Vught
105	Lunet 7	1844-1874	lunet, natte gracht	Verdediging acces en achtergelegen legerkamp	Vught
106	Lunet 8	1844-1874	lunet, natte gracht	Verdediging acces en achtergelegen legerkamp	Vught
107	Redouten tussen Esch en Boxtel	1839 - ?	drie vierkante redouten	Bescherming achtergelegen legerkamp, bestrijken Rijksweg	Boxtel
	Redoute 1	1839 - ?	vierkante redoute	Bescherming achtergelegen legerkamp, bestrijken Rijksweg	Haaren
	Redoute 2	1839 - ?	vierkante redoute	Bescherming achtergelegen legerkamp, bestrijken Rijksweg	Boxtel
	Redoute 3	1839 - ?	vierkante redoute	Bescherming achtergelegen legerkamp, bestrijken Rijksweg	Boxtel

EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT	HERKENBAAR-HEID	WAARDERING
Gemeente 's-Hertogenbosch		Stedelijk	Redelijke staat	goed	waardevol
Particulier		Landelijk, aan water	Verdwenen	niet	archeologische waarde
Particulier		Stadsrand, aan het water	Enkele restanten	redelijk	waardevol
Gemeente Vught	Rijksmonument (21950)	Stadsrand	Enkele restanten	goed	zeer waardevol
Gemeente 's-Hertogenbosch		Stadsrand	Contouren zijn herkenbaar gemaakt.	goed	waardevol
Ministerie van Defensie en particulieren	Rijksmonument (38168)	Stadsrand	Redelijke staat		
Ministerie van Defensie	Rijksmonument (38168)	Stadsrand	Redelijke staat	goed	zeer waardevol
Ministerie van Defensie	Rijksmonument (38168)	Stadsrand	Redelijke staat	goed	zeer waardevol
Ministerie van Defensie	Rijksmonument (38168)	Stadsrand	Redelijke staat	goed	zeer waardevol
		Stedelijk gebied	Redelijke staat	goed	waardevol
		Stedelijk gebied	Deel gracht bewaard, rest verdwenen	redelijk	verloren
		Stedelijk gebied	Deel gracht bewaard, rest verdwenen	redelijk	verloren
		Stedelijk gebied	Verdwenen	niet	verloren
		Landelijk	Herkenbaar in het landschap	goed	waardevol
		Landelijk	Grotendeels verdwenen		
Particulier		Landelijk	Verdwenen	niet	archeologische waarde
Particulier		Landelijk	Herkenbaar in het landschap, gracht compleet	goed	waardevol
Gemeente Boxtel		Landelijk	Herkenbaar in het landschap, gracht compleet	goed	waardevol

NUMMER	NAAM	TIJD	TYPE/ELEMENT	DOEL	GEMEENTE
108	Grave	1200-1874	vesting		Grave
109	Kroonwerk Coehoorn	1602-1874		Verdediging van het rivierfront van de vesting Grave.	Heumen (prov. Gelderland)
110	Fort aan het Luttereind	1833-1886		Afsluiting van het acces	Oss
111	Lunet aan de Tiendweg	1833-1886		Afsluiting van het acces	Oss
112	Lunet aan de Luttergraaf	1833-1886		Afsluiting van het acces	Oss
113	Fort Nieuw Sint Andries	1815-1937		Bescherming van de verbinding tussen ‘s-Hertogenbosch en Zaltbommel.	Maasdriel (prov. Gelderland)
114	Fort oud St. Andries	1582		Bescherming van de verbinding tussen ‘s-Hertogenbosch en Zaltbommel.	Maasdriel (prov. Gelderland)
115	Megen	1357-1581			Oss
116	Ravenstein	1380-1675			Oss

EIGENDOM	STATUS	LOCATIE	STAAT	HERKENBAAR-HEID	WAARDERING
	Beschermd stadsgezicht (vestingwerken vallen daarbuiten)	Aan de Maas	Vestingwerken grotendeels verdwenen, ondergronds nog delen aanwezig, Hampoort nog geheel in takt	goed	zeer waardevol
Gemeente Heumen		Landelijk aan water	Herkenbaar in het landschap	redelijk	waardevol
Waterschap Aa en Maas, particulier		Landelijk aan water	Grotendeels verdwenen	niet	archeologische waarde
Particulier		Landelijk	Verdwenen	niet	archeologische waarde
Particulier		Landelijk	Verdwenen	niet	archeologische waarde
Staatsbosbeheer	Rijksmonument (21201)	Landelijk aan water	Redelijke staat	goed	zeer waardevol
Staatsbosbeheer		Landelijk aan water	Deel contouren nog herkenbaar	redelijk	waardevol
	Beschermd stadsgezicht			goed	zeer waardevol
	Beschermd stadsgezicht			goed	zeer waardevol

Zeehonden
plaat
Hille Gat
WILLEMSTAD
Legerplaats
Helwijk
Sabina Henrica
Oude Heijningen
Heijningen
Elisabeths
Driehoek
Nieuwemolen
Julfrouwen
Slobbegors
kwartier
Dinteloord
Prinsland
Numans
Numansdorp
of Burtenstins
Nieuw Oosterschc
Fort
polder

DE BIJLAGEN

Bijlage 1.

De Linieplanner 2.0

Bijlage 2.

Matrix Governance Netwerk Zuiderwaterlinie-Alliantie

Bijlage 3.

Zuiderwaterlinie Erfgoedvisie

Bijlage 1.

De Linieplanner 2.0 – Overkoepelend meerjarenprogramma en -begroting 2021-2024

De Linieplanner is het meerjaren overkoepelende uitvoeringsprogramma van de Alliantie Zuiderwaterlinie. Hier staande plannen, projecten en budgetten in die de partners gezamenlijk op overkoepelend niveau beschikbaar hebben gesteld. De Linieplanner vloeit voort uit de vastgestelde ambitie en budgetten. De Linieplanner 2.0 heeft een looptijd van 2021-2024. In 2024 wordt na evaluatie een Linieplanner 3.0 vastgesteld voor de periode 2025-2029.

De Linieplanner is opgebouwd uit een aantal projectclusters. Deze clusters zijn direct te herleiden naar het uitvoeringsprogramma in het ambitiedocument Deel A De Stellingname. Twee clusters zijn eraan toegevoegd: ten eerste de kosten die nodig zijn om de ambitie te realiseren, kortweg Organisatiekosten genoemd. Vanwege het grote belang, de inzet en het aantal uren dat ermee gepaard gaat, is besloten om marketing & communicatie ook als een apart cluster te benoemen.

0. Organisatiekosten

Voor het leiden van de Alliantie en het uitvoeren van programma en de ambities is een Programmamanager aangesteld. De kosten hiervoor worden in dit cluster ondergebracht. Daarnaast wordt een secretariaat gevoerd, de financiële administratie wordt professioneel belegd en kosten voor overkoepelde zaken, zoals het vormgeven van dit ambitiedocument, zijn hier ondergebracht.

1. Ruimtelijke ontwikkelingen verbinden

Binnen het cluster ruimtelijke ontwikkelingen richten de inspanningen zich op de verbinding door recreatieve routes, herstructureren of herstellen van vestingwerken en forten en het ontsluiten van inundatiegebieden. We verrijken en verbinden het gebied met het verzamelen van verhalen, het uitdragen en beleefbaar maken van het Zuiderwaterlinieverhaal. Hierbij zien we kansen door aan te haken bij ruimtelijke ontwikkelingen en actuele maatschappelijke opgaven.

2. Landingsplekken aanleggen

Om de vindbaarheid van de linie te vergroten, richten we langs de linie landingsplekken in. Plekken waar de linie te beleven is en waar mensen terecht kunnen voor informatie. Lokale partners en stellingen hebben hier het voortouw in, maar de koepel investeert mee zodat de Zuiderwaterlinie nooit ver weg is. Lokaal draagvlak is hier essentieel.

3. Nieuwe aanleidingen zien en benutten

Samen met partners van binnen en buiten de Alliantie zoeken wij projecten om gezamenlijke cross-overs te maken met de Zuiderwaterlinie. Dat kan zijn op het gebied van klimaatverandering, woningbouw of de energietransitie. Maar ook met grootschalige dijkversterkingsprojecten of de landbouwtransitie. Ook herdenkingsjaren,

zoals de Herdenking van de St. Elisabethvloed of het Rampjaar in 2022 en 2023, grijpen we aan om ‘ons‘ verhaal te vertellen, beleefbaar en zichtbaar te maken.

4. Onderzoek uitbreiden

Langs de Zuiderwaterlinie is een zeer actieve onderzoeksgemeenschap actief. Vanuit de Zuiderwaterlinie stimuleren we dit onderzoek en deze onderzoekers, werken we aan kennisvergaring en -deling van de waterlinies. De digitalisering en het beschikbaar maken van de kennis en collecties is daarbij belangrijk. We investeren dan ook samen deze ontwikkeling. Jonge en ervaren onderzoekers zijn verbonden aan de Zuiderwaterlinie en doen desgevraagd maatwerk onderzoek. We organiseren Erfgoed cafés waar de onderzoekers elkaar kunnen ontmoeten en verder helpen. Academische kennis verbinden we aan de lokale collecties, verhalen en kennis.

5. Passende financiering

De bundeling van publieke en private middelen, energie, ambitie en de bereidheid om de handen ineen te slaan, biedt lokale ondernemers en partners de zekerheid dat hun ideeën en investeringen landen in een solide ontwikkeling met draagvlak. Deze inbreng is noodzakelijk en kan variëren van productontwikkeling, sponsoring, restauraties of daadwerkelijke bijdragen aan ontwikkelingen. Door de gezamenlijke visie kan een integraal erfgoedensemble als de Zuiderwaterlinie zich duidelijk en stevig positioneren. We investeren in kennisvergaring, onderzoek en faciliteren partners en Liniebouwers

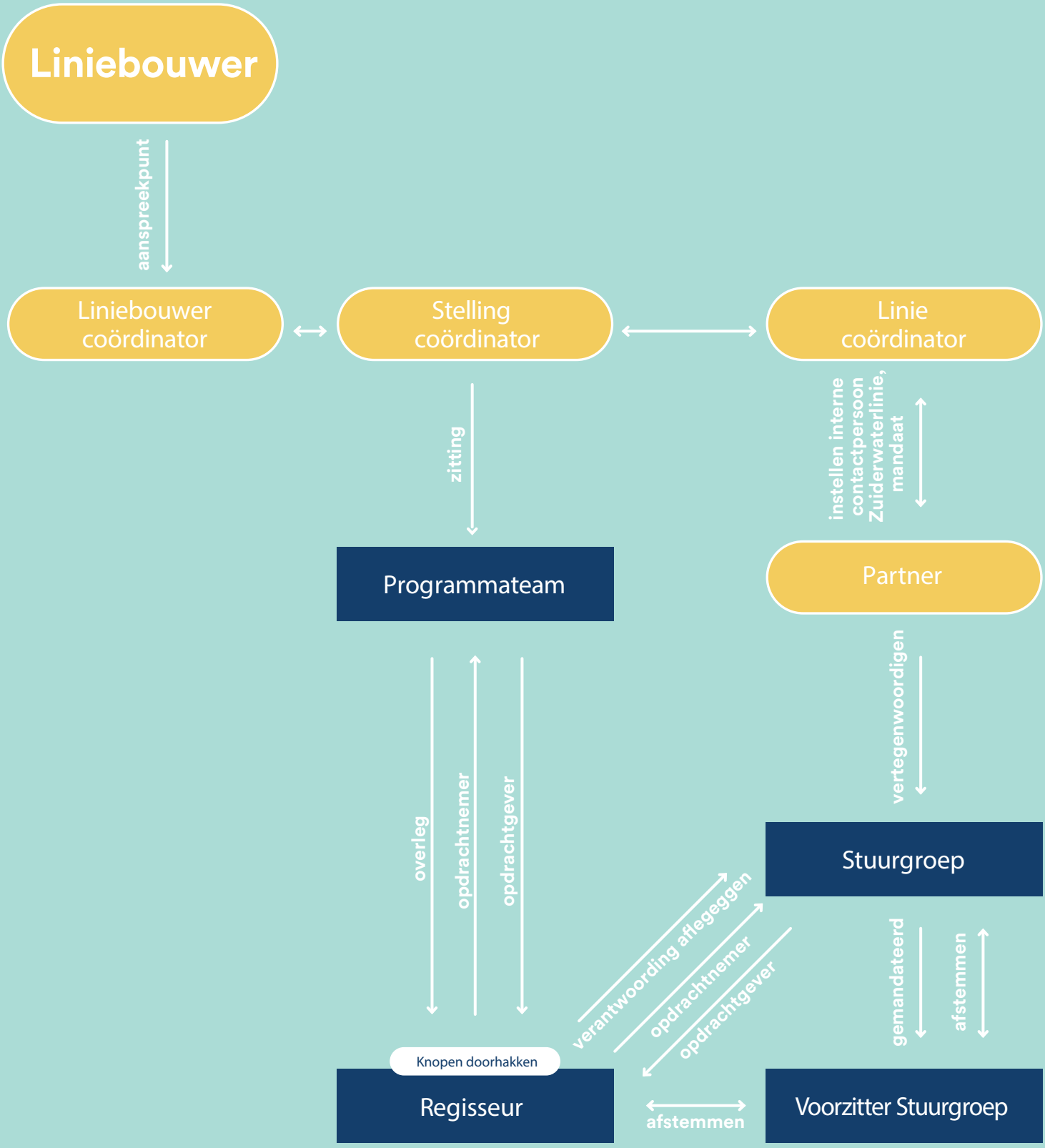
6. Marketing en communicatie

Marketing en communicatie hebben een belangrijke rol in het aanbrengen van samenhang, met behoud van de lokale karakteristieken. We investeren in een sterk merk met daaraan gekoppeld een basisaanbod van producten en diensten die de beleving van de linie versterken. We investeren in campagnes, social media en een eigen website. Als er vanuit de stellingen behoefte is aan bepaalde instrumenten, wordt dat hier uitgewerkt, voorgesteld en indien akkoord uitgevoerd. We organiseren een jaarlijkse netwerkbijeenkomst en haken aan bij bestaande publieksevenementen voor zover ze bijdragen aan onze doelstelling. We hebben een eigen communicatiebureau dat ons van advies en uitvoeringscapaciteit voorziet van strategisch tot en met het uitvoerende niveau.

De investering voor de Linieplanner voor 4 jaar bedraagt € 2 miljoen. De provincie Noord-Brabant neemt 50 % van dit bedrag voor haar rekening; de partners staan garant voor de andere 50%. Jaarlijks wordt er een begroting gemaakt per cluster.

Jaarlijks wordt de Linieplanner geëvalueerd en bijgesteld voor het komende jaar. In 2024 wordt geëvalueerd en vooruit gekeken naar de Linieplanner 3.0 voor de periode 2025-2029.

Governance Netwerk Zuiderwaterlinie-Alliantie

Bijlage 2.

Matrix Governance Netwerk Zuiderwaterlinie-Alliantie

Na de eerste pioniersfase, waarin het netwerk Zuiderwaterlinie gaandeweg de mogelijkheden van de samenwerking heeft ontdekt, is er voor de periode die nu voor ons ligt de nieuwe manier van samenwerken vastgelegd in een nieuwe governance.

Deze nieuwe governance past niet alleen beter bij het huidige netwerk en opgaven die voor ons liggen, maar past ook beter in het samenwerken in een groot netwerk als de Allianties Zuiderwaterlinie. Samenwerken op deze schaal, in projecten, programma's of netwerken vraagt een bijzondere aanpak en inzet van alle partners. Duidelijkheid en heldere afspraken over rollen en taken, bevoegdheden, mandaat en verantwoordelijkheden zijn van het grootste belang om het netwerk op stoom te houden.

Hiernaast staat in een matrix hoe de rollen van alle gremia zijn gedefinieerd. Belangrijk is dat dit een richtsnoer is voor alle betrokkenen. Juist de dynamiek die we zoeken en zo waarderen in een netwerksamenwerking, maakt dat de praktijk vaak wat weerbarstiger is dan het papier.

Bijlage 3.

Zuiderwaterlinie Erfgoedvisie

LANGETERMIJNPERSPECTIEF EN UITVOERINGSPROGRAMMA

ZUIDERWATERLINIE ERFGOEDVISIE

Cuijpers Advies - ruimtelijke ordening - erfgoed

17 mei 2019

Colofon

Opdrachtgever

Naam	:	Alliantie Zuiderwaterlinie p/a/ Erfgoed Brabant
Adres	:	Waterstraat 16
PC + plaats	:	5211 JD 's-Hertogenbosch
Tel.	:	06 - 137 685 36
Mail	:	rene@bureaukwant.nl

Gemeente/bevoegd gezag

Naam	:	Alliantie Zuiderwaterlinie, samenwerkingsovereenkomst provincie, 15 gemeenten en 3 waterschappen

Uitvoerend bureau

Naam	:	Cuijpers Advies/ Projectbureau Ruimtelijke Ontwikkeling b.v.
Auteur	:	ir. J.J. Cuijpers
Adres	:	Gouverneur Hultmanstraat 2
PC + plaats	:	5224 CJ 's-Hertogenbosch
Tel.	:	06 – 5146 1115
Mail	:	info@posd.eu
Website	:	www.posd.eu
Projectnummer	:	12136

Inhoudsopgave

DEEL 1 - Achtergrond **4**

1.1 Wat is een waterlinie? 4

1.2 Wat is de Zuiderwaterlinie? 4

1.3 Een kort overzicht 4

1.4 Wat wordt wel en wat wordt niet tot de Zuiderwaterlinie gerekend 6

1.5 De (historische) bouwstenen van de stelling en de praktische invulling 8

DEEL 2 – Cultuurhistorische waarde **14**

2.1 Wat maakt de Zuiderwaterlinie uniek? 14

2.2 Welke afzonderlijke componenten zijn nog herkenbaar? 16

2.3 Onderverdeling in stellingen 16

2.4 Waardering van de afzonderlijke onderdelen 19

DEEL 3 - Conclusies en aanbevelingen **22**

BIJLAGEN **26**

1 Register Vestingwerken Zuiderwaterlinie 26

2 Overzichtskaart Zuiderwaterlinie 40

1. Achtergrond[1]

1.1 Wat is een waterlinie?

Een waterlinie is een lijnvormig militair verdedigingswerk, waarbij de verdediging is gebaseerd op het feit dat vijandelijke legers met hun paarden en kanonnen geïnundeerd[2] land moeilijk konden oversteken. Gebieden werden daarom onder water gezet en op plekken die niet onder konden lopen, werden versterkingen gebouwd in de vorm van forten en vestingen. Zo mogelijk werd gebruik gemaakt van bestaande vestingen.

Een waterlinie bestaat uit drie wezenlijke onderdelen:

- *Een reeks gebieden die opzettelijk onder water kunnen worden gezet.*
- *Waterbouwkundige werken die een beheerste aan- en afvoer van inundatiewater mogelijk maken.*
- *Versterkingen zoals forten, schansen en/of andere verdedigingswerken (zoals wallen en grachten) op plekken waar inundatie moeilijk of onmogelijk is.*

Een waterlinie is dus een militair verdedigingswerk dat gebruik maakt van de specifieke landschappelijke situatie ter plaatse. Zo volgt de Zuiderwaterlinie de zogenaamde “naad” van Brabant, de overgang van zand naar klei, waar bepaalde mogelijkheden zijn om gebieden onderwater te zetten.

1.2 Wat is de Zuiderwaterlinie?

De naam Zuiderwaterlinie wordt in het navolgende gebruikt om een doorgaande reeks historische verdedigingswerken aan te duiden, gelegen aan de noordzijde van de *huidige* provincie Noord-Brabant. Deze reeks werd omstreeks 1700 ontworpen als onderdeel van de Zuiderfrontier.
De Provincie Noord-Brabant heeft de moderne naam Zuiderwaterlinie gekozen voor het samenhangende stelsel van militaire werken en inundaties dat binnen de huidige provinciegrenzen ligt, zoals dat in de loop van de geschiedenis is gegroeid, gebruikt en uiteindelijk afgedankt. Waar deze Erfgoedvisie spreekt over Zuiderwaterlinie, wordt daarmee dus bedoeld het Noord-Brabantse deel van de Zuiderfrontier, bedacht door de grote vestingbouwkundige Menno van Coehoorn.

De Zuiderwaterlinie was een van de vele Nederlandse militaire verdedigingslinies gebaseerd op het onder water zetten van landerijen (inundatie)[3]. Delen die niet onder water konden worden gezet, werden versterkt met vestingen en forten. Daardoor ontstond een aaneengesloten gebied dat door vijandelijke legers moeilijk te doordringen was. De Zuiderfrontier strekte zich uit van Zeeuws Vlaanderen tot Nijmegen. Het deel dat nu Zuiderwaterlinie genoemd wordt, liep van Bergen op Zoom tot Grave[4].

1.3 Een kort overzicht

Voordat de aaneengesloten Zuiderwaterlinie tot stand kwam, lag het gebied van de huidige provincie Noord-Brabant bezaaid met stedelijke vestingen, kastelen en andere versterkingen. Vooral tijdens de Tachtigjarige oorlog (1568-1648) werden er nogal wat (tijdelijke) versterkingen opgeworpen, bijvoorbeeld om de scheepvaart op de grote rivieren en de grote wateren van Holland en Zeeland onder controle te houden. Met name de afzonderlijke steden hadden een grote invloed op de verdediging. Er was geen staand leger, maar de steden huurden zelf militairen in, om de stad te verdedigen. Later kwam er een landelijke militaire macht (ook deels bestaande uit huurlingen), waardoor op strategische plaatsen garnizoenen konden worden gelegerd.

De verdedigingslinie die we nu Zuiderwaterlinie noemen, werd omstreeks 1700 ontworpen door de bekende vestingbouwkundige Menno, Baron van Coehoorn (1641-1704)[5]. Hij smeedde allerlei bestaande

[1] Met dank aan B. Bevaart, J. van Bruggen, W. Huijgens, W.Kievits, C. van Tuijl, A. van den Berg en D. Ross voor hun waardevolle commentaar en aanvullingen.
[2] Inunderen = onder water zetten; in dit verband gaat het om “opzettelijk onder water zetten”, in tegenstelling tot natuurlijke inundaties, bijvoorbeeld door eb- en vloedwerking of door rivieroverstromingen - zie ook: Bevaart, B. e.a. (2018): Vier eeuwen militaire inundaties rond ‘s-Hertogenbosch - Water, eeuwenlang de beste verdediging; een zegen, maar ook een kwelling, Uitgave: Kring vrienden van ‘s-Hertogenbosch, ‘s-Hertogenbosch, pag. 30.
[3] Ministerie van VROM, directoraat-generaal Ruimte (2004): Het post-militaire landschap - een overzicht van linies en stellingen in Nederland, Den Haag.
[4] Kwant, R. (red.) (2018): Zuiderwaterlinie Noord-Brabant, een open boek, uitgave: provincie Noord-Brabant, ‘s-Hertogenbosch.
[5] N.N. (1788): Vaderlandsch Woordenboek, Tafel van den geslachte Van Coehoorn, p. 370-395.

Menno van Coehoorn

***Figuur 1**: Menno, Baron van Coehoorn (1641-1704), de ontwerper van de Zuiderfrontier, naar een schilderij door Caspar Netscher, tussen 1700 en 1705. Van Coehoorn was in zijn tijd een vermaard militair en vestingbouwkundige. Hij gaf leiding aan de verdediging van tal van gebieden in de Republiek en ontwierp de vestingwerken van talloze steden. Ook schreef hij een boek over de theorie achter de vestingbouw. Hij wordt vaak vergeleken met zijn tijdgenoot Vauban, die vooral vestingen heeft gebouwd in Frankrijk. Hun methodes van vestingbouw verschilden echter nogal. Vauban streefde naar eenvoud, terwijl de vestingen van Van Coehoorn de aanvallers steeds weer voor verrassingen stelden, onder andere door vuur uit onverwachte hoeken. Waar zijn rivaal Vauban in Frankrijk nog steeds wordt geëerd en zelfs zijn eigen UNESCO-werelderfgoed heeft (www.unesco.nl/nl/erfgoed/vestingwerken-van-vauban), is Menno van Coehoorn bij het grote publiek in Nederland vrijwel in de vergetelheid geraakt.*

vestingen, stellingen en forten aaneen tot een geheel en creëerde zo de Zuiderfrontier, waarvan het Brabantse deel nu Zuiderwaterlinie wordt genoemd. Waar er openingen waren, ontwierp hij inundatievlakken en waar dat niet mogelijk was, ontwierp hij aanvullende verdedigingswerken. Zo werd de zuidgrens van de republiek beschermd tegen aanvallen vanuit het zuiden. Het doel van deze waterlinie was te voorkomen dat vijandelijke legers vanuit het zuiden op konden rukken naar het hart van de Republiek. Verder had een deel van de linie de taak om de Staatse controle over de Schelde en daarmee Antwerpen en haar haven, te behouden. Later werd de controle over het scheepvaartverkeer op de Eendracht en de Zuid-Hollandse wateren bij Willemstad een belangrijk doelwit.
In het oostelijk deel maakt de vesting 's-Hertogenbosch deel uit van de Zuiderwaterlinie. Deze vesting gebruikte al eeuwenlang inundaties als verdedigingsmiddel. Daarbij werd aangesloten op het watersysteem van de Beerse Maas, waardoor bij hoge waterstanden het binnendijkse gebied tussen Cuijck en 's-Hertogenbosch onder water liep. In geval van dreiging werden bij 's-Hertogenbosch de sluizen open (of dicht, al naar gelang de waterstand buitendijks) gezet, waardoor het gebied van de Beerse Maas onder water liep[6] en de omgeving van de stad blank stond.

Van Coehoorn ontwierp diverse versterkingen om accessen (hogere gronden te midden van onder water gezette delen, waardoor legers door de linie zouden kunnen oprukken) af te sluiten, bijvoorbeeld de Linie van De Munnikenhof (1701).

In de achttiende eeuw werd de Zuiderwaterlinie - toen Zuiderfrontier genoemd - diverse malen verbeterd en versterkt, zoals in 1747. Maar als de dreiging verdwenen was, verdween ook de belangstelling voor het verdedigingswerk en ontstond er al snel achterstallig onderhoud.

Tijdens de Belgische opstand (1830-1839) kwam de Zuiderfrontier weer in beeld, omdat ook nu weer rekening werd gehouden met een aanval uit het zuiden. De waterlinie, toen Linie van Noord-Brabant genoemd, werd voorzien van allerlei aanvullende verdedigingswerken, zoals de Stelling van Lithoijen. Daarna werd het echter steeds moeilijker om een antwoord te vinden op nieuw ontwikkelde wapens en tactieken.

Door de Vestingwet van 1874 (waarin overigens de Zuider Waterlinie voor het eerst als zodanig werd genoemd) werd meer de nadruk gelegd op een

[6] zie ook: Bevaart, B. e.a. (2018): Vier eeuwen militaire inundaties rond 's-Hertogenbosch - Water, eeuwenlang de beste verdediging; een zegen, maar ook een kwelling, Uitgave: Kring vrienden van 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch.

verdediging in het westen van Nederland door de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Men koos ervoor de Nieuwe Hollandse Waterlinie te versterken door deze te verlengen van Woudrichem naar Werkendam. ‘s-Hertogenbosch en Grave verloren hun status als vestingstad. Wel was er nog een Zuider Waterlinie voorzien tussen Fort St. Andries en de Amer bij Geertruidenberg, maar het uitvoeren van de werken daarvan had weinig prioriteit. Er werden geen verbeteringen meer uitgevoerd.

Na 1886 behielden slechts enkele verdedigingswerken een bepaalde militaire functie (bijvoorbeeld de forten bij Willemstad tot 1926), maar niet langer als onderdeel van de Zuiderwaterlinie. Er werden geen investeringen meer gedaan om de verdedigingswerken aan te passen aan de snel veranderende krijgsmiddelen. Gesteld kan dan ook worden dat de Zuiderwaterlinie in 1886 werd opgeheven.

In de jaren daarna zijn in het gebied dat nu de Zuiderwaterlinie wordt genoemd, nog diverse militaire versterkingen aangelegd. Zo werden bij de Moerdijkbruggen nog stellingen verbeterd en aangelegd om het zuiden van de Vesting Holland te beschermen. Ook ligt de Peel-Raamstelling uit 1939 gedeeltelijk in het gebied van de voormalige Zuiderfrontier/ Zuiderwaterlinie. Deze verdedigingsmiddelen hadden echter geen relatie met elkaar en vormden geen militaire linie meer (zoals de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Grebbelinie wel nog waren). Verder werden door de Duitsers gedurende de tweede wereldoorlog nog versterkingen aangelegd. Het westelijke gedeelte van de Zuiderwaterlinie maakte tijdens de Tweede Wereldoorlog deel uit van de Atlantikwall.

Het concept van een permanente doorgaande versterkte militaire verdedigingslijn is in de jaren 30 door ontwikkelingen als vliegtuigen, parachutisten en tanks uit de tijd geraakt: de Grebbelinie kon de Duitse opmars slechts enkele dagen weerstaan. En Hitlers Atlantikwall heeft de geallieerden ook niet tegengehouden - gelukkig.

Na het jaar 2000 kwam er langzamerhand wat meer belangstelling voor het militaire erfgoed. De aanwijzing van de Stelling van Amsterdam als UNESCO Werelderfgoed heeft daar ongetwijfeld een rol bij gespeeld, evenals de opname van de Nieuwe Hollandse Waterlinie op de rijksmonumentenlijst. Door de inzet van professionals en veel vrijwilligers raakt wat nu de Zuiderwaterlinie wordt genoemd ook steeds meer bekend onder bewoners en bezoekers van het gebied.

1.4 Wat wordt wel en wat wordt niet tot de Zuiderwaterlinie gerekend

- ***afbakening in tijd***[7]

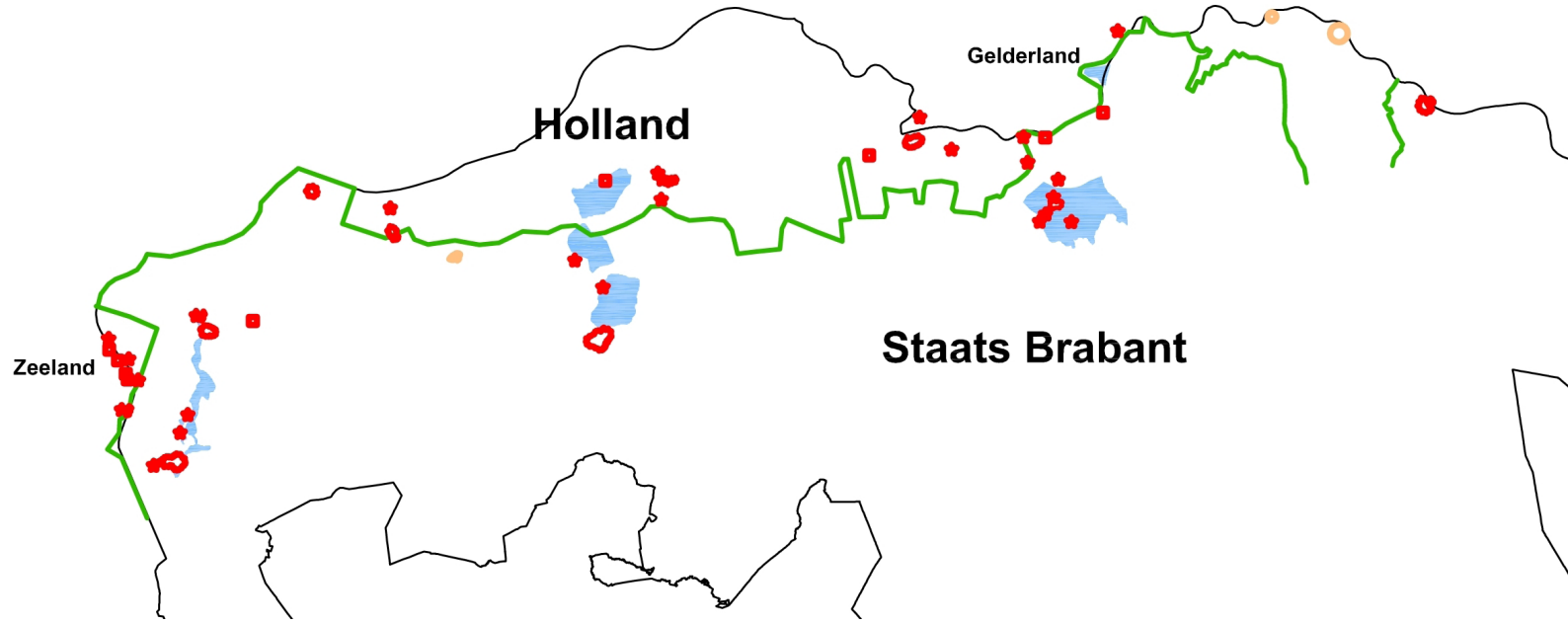
Maatgevend is de vraag of een bepaald object deel heeft uitgemaakt van wat nu de Zuiderwaterlinie wordt genoemd: de doorgaande verdedigingslijn die omstreeks 1700 werd ontworpen en omstreeks 1886 werd opgeheven.

Bij het ontwerpen van de Zuiderfrontier is Menno van Coehoorn uitgegaan van de bestaande vestingen en versterkingen. Door tussenliggende gebieden onder water te zetten, werden de afzonderlijke bouwstenen met elkaar verbonden. De oudere werken die een functie behielden in de Zuiderfrontier worden uiteraard wel tot de Zuiderwaterlinie gerekend.

De vestingwerken die al niet meer bestonden of in ieder geval al niet meer functioneerden in de tijd dat Van Coehoorn de Zuiderwaterlinie ontwierp, worden niet tot de Zuiderwaterlinie gerekend. Zo was de vesting Zevenbergen al in 1625 geslecht, waardoor deze geen rol speelde in de Zuiderwaterlinie. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor het verdwenen Fort Nassau aan de Eendracht, de scheiding tussen Brabant en Zeeland, dat in 1682 werd geslecht.

De Zuiderwaterlinie heeft (althans op papier) bestaan tot 1886. Daarna zijn er nog wel militaire gebouwen en installaties in Noord-Brabant gerealiseerd, maar die stonden niet meer ten dienste van de waterlinie. ***Militaire bouwwerken van na 1890 à 1900 worden eveneens niet tot de Zuiderwaterlinie gerekend.***

[7] In deze paragraaf wordt de geschiedenis van de Zuiderwaterlinie zeer summier beschreven. Voor een meer uitgebreide geschiedschrijving, zie: F. Timmermans: Er was eens..., in: Kwant, R. e.a. (red.) (2018): Zuiderwaterlinie Noord-Brabant - een open boek, 2e druk, Provincie Noord-Brabant, ‘s-Hertogenbosch, p. 31-61.
[8] De aanleg van de lunetten bij Vught moet gezien worden in samenhang met de aanleg van een keerdijk (de kampdijk) ter voorkoming van overstroming van het versterkt legerkamp Koning Willem II bij hoogwater, én - hetgeen vaker wordt vergeten - een renovatie van het Fort Isabella aangezien dit fort de functie kreeg het kamp vanuit de achterhoede te beschermen tegen eventuele oprukkende legers, en het eigen leger onder dekkend vuur moest beschermen bij een eventuele terugtocht via ‘s-Hertogenbosch. (mededeling W. Kievits, 26 02 2019).

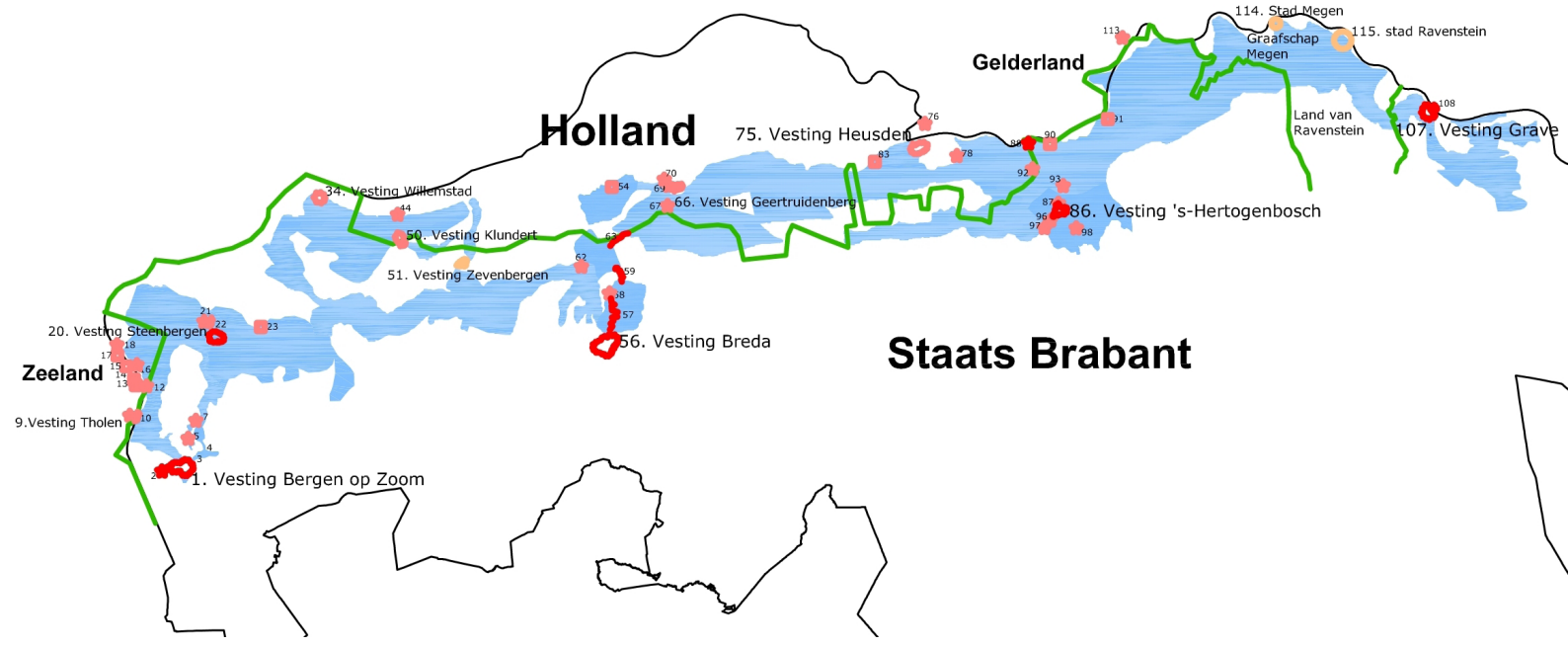

- ***afbakening in plaats***

Waar ligt de grens van de Zuiderwaterlinie? Die vraag is veel moeilijker te beantwoorden dan je op het eerste gezicht zou zeggen. Laten we beginnen met de makkelijke onderdelen, die in ieder geval tot de Zuiderwaterlinie behoren: de vestingen en fortificaties die Menno van Coehoorn destijds aaneensmeedde tot een doorgaande versterkte lijn. Dat zijn de vestingen Bergen op Zoom, Steenbergen, Moerdijk, Klundert, Breda, Geertruidenberg, Heusden, 's-Hertogenbosch en Grave en bijbehorende versterkingen. En ook die nieuwe versterkingen die hij ontwierp, zoals de Linie van de Munnikenhof. Verder natuurlijk de diverse versterkingen die in de loop van de tijd werden toegevoegd, zoals de Lunetten bij Vught[8]. Aan de westkant worden ook de vestingen van de Stelling van de Eendracht tot de Zuiderwaterlinie gerekend, ook al liggen enkele ervan op Zeeuws grondgebied; deze stelling vormde één geheel en wordt dan ook geheel tot de Zuiderwaterlinie gerekend.

Figuur 2: *Bouwstenen van de Zuiderwaterlinie: in groen is de grenslijn van Staats-Brabant omstreeks 1700 weergegeven; het was vooral de grens van de provincie Holland die door de Zuiderwaterlinie verdedigd moest worden; in rood zijn de toen reeds bestaande vestingwerken aangegeven; in blauw de toen reeds gebruikte inundatiegebieden.*

Figuur 3: *Het ontwerp van de Zuiderwaterlinie als deel van het Zuiderfrontier door Menno van Coehoorn. Met name de oppervlakte inundatievelden is sterk vergroot (blauw). In rood zijn de toegevoegde versterkingen aangegeven, evenals de bestaande vestingen die door Menno van Coehoorn werden verbeterd.*

1.5 De (historische) bouwstenen van de stelling en de praktische invulling
- waaruit bestaat de Zuiderwaterlinie?

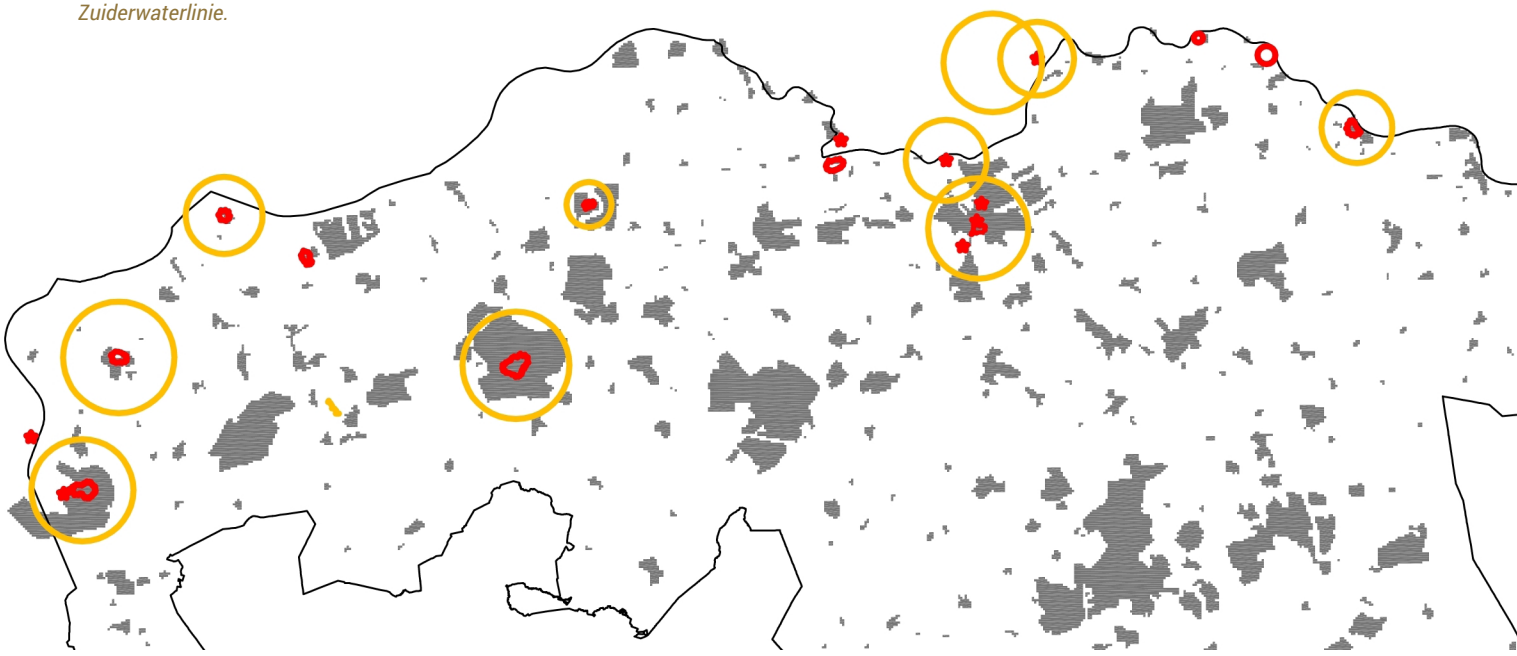
De Zuiderwaterlinie bestaat uit een groot aantal militaire constructies, die samen een aaneengesloten militaire verdedigingslijn vormen. Die militaire constructies kennen een grote variëteit:

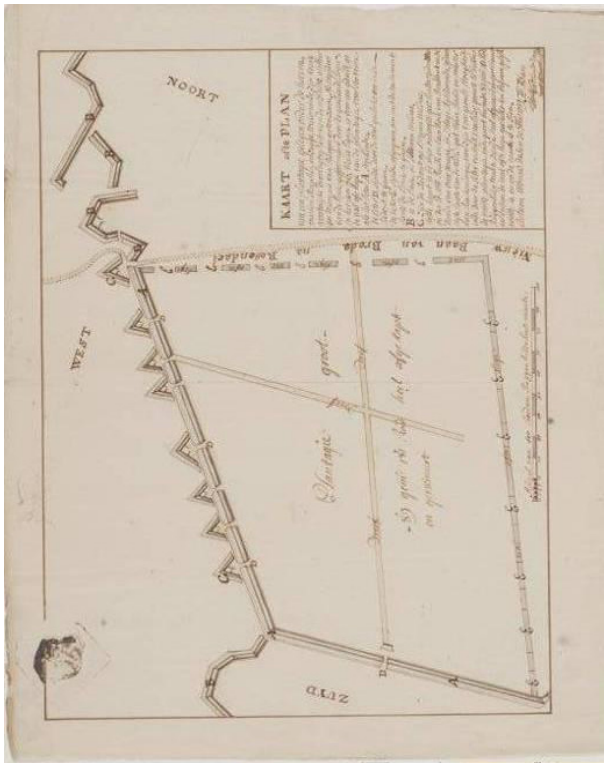
Stedelijke vestingen
Bergen op Zoom, Tholen, Steenbergen, Breda, Geertruidenberg, Heusden, 's-Hertogenbosch en Grave zijn middeleeuwse steden waarvan de verdedigingswerken steeds ingenieuzer en uitgebreider werden. Willemstad en Klundert zijn in de zeventiende eeuw daaraan toegevoegd. Niet alleen kregen de steden bolwerken, ravelijnen, hoornwerken en dergelijke, ook werden er soms forten aangelegd op strategische plaatsen in de omgeving. Bij Bergen op Zoom, Breda, Geertruidenberg en 's-Hertogenbosch speelden daarnaast de inundaties van omliggende vochtige gebieden een belangrijke rol in de verdediging.

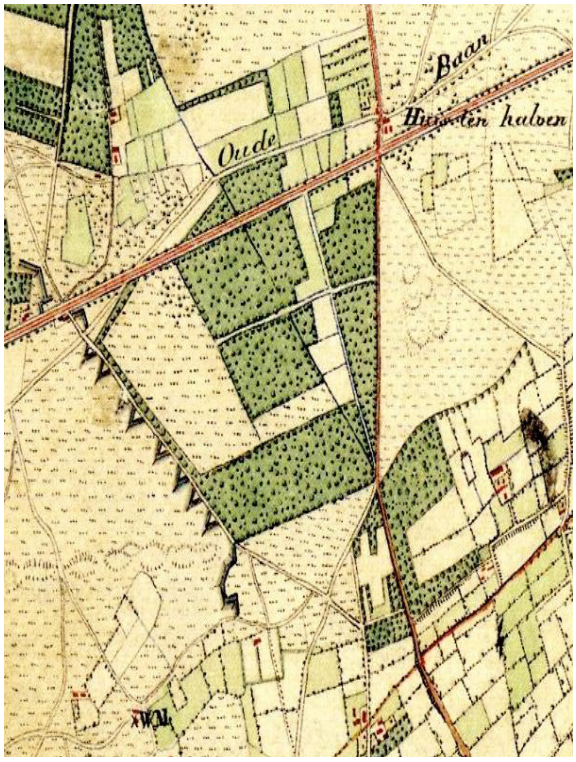
Aanvalswerken en circumvallaties
In de zeventiende eeuw lag het zwaartepunt van aanval en verdediging op de steden: als je een stad in handen had, was je ook meester over het bijbehorende platteland. Om een stad in handen te krijgen waren steeds vernuftiger technieken nodig, waaronder de *circumvallatie*: net buiten het bereik van de kanonnen in de stad werden wallen en andere versterkingen aangelegd. Daarmee konden de aanvallers voorkomen dat ze in de rug werden aangevallen door een ontzettingsleger en tegelijk kon men stukje bij beetje opdringen naar de stad. Bekend is de verovering van 's-Hertogenbosch in 1629 en het verlies van Breda in 1625, waarvan soms nog restanten tevoorschijn komen. Bij Grave doet men onderzoek naar aanwezige overblijfselen van aanvalswerken. Ook bij andere steden moeten er nog restanten aanwezig zijn. Ook de circumvallatie van Fort St. Andries (1599-1600) strekte zich uit over het gebied van de Zuiderwaterlinie. Bij Fort de Roovere zijn een gedeelte van de sappes of naderingsloopgraven samen met een van de batterijen van de Fransen gericht op Bergen op Zoom in 1747 weer inzichtelijk gemaakt.

Inundatievlakken, waterwerken en armoede
De verdedigingsstrategie van de Zuiderwaterlinie was gebaseerd op het onder water zetten van een groot aaneengesloten gebied, waardoor de vijand niet kon doordringen tot het economisch belangrijke deel van de Republiek, later het Koninkrijk. Daartoe werden veelal reeds bestaande kunstwerken, zoals sluizen en duikers ingezet. Waar nodig werden deze vervangen of verbeterd.

Figuur 4: *In oranje: uit de literatuur bekende circumvallaties en andere tijdelijke aanvalswerken binnen het gebied van de Zuiderwaterlinie.*

Een vergeten verdedigingslinie

Figuur 5 -Links boven: *Kaart van een bosperceel, gekapt ten behoeve van een verdedigingslinie der geallieerden in 1747 tussen Rucphen en Zegge ten westen van Huis ten Halve (bron: Streekarchief West-Brabant);* ***Rechts boven:*** *dezelfde situatie omstreeks 1840; de huidige boerderijen zijn op voormalige bolwerken gebouwd.*

Terwijl de Franse troepen Bergen op Zoom belegerden, werden In 1747 door de geallieerde troepen verdedigingswerken aangelegd nabij Huis ten Halve, parallel aan de Gastelse Baan (de grote weg van Bergen op Zoom naar Breda). Op bijgaande kaartfragmenten is de ligging van deze militaire linie weergegeven. Sommige onderdelen van deze verdedigingswerken zijn tegenwoordig nog in het landschap herkenbaar: de locatie van de huidige boerderijen aan de westkant van de Gastelse Baan komt overeen met die van de oude bolwerken. Blijkbaar is het huidige vestigingspatroon gegrond op de historische situatie.

Figuur 6 - *Het reliëf langs de Gastelsebaan vormt een overblijfsel van de vroegere verdedigingslinie.*

Plaatselijke bewoners leden ook

Figuur 7 - boven: *Het dorp Lith lag in het inundatiegebied rondom 's-Hertogenbosch en behoorde ook tot het stroomgebied van de Beerse Overlaat, waardoor het dorp regelmatig overstroomd werd. Op de foto is het Marktveld, ca. 1910 zichtbaar, met hetgeen overigens geen militaire inundatie was (bron: Heemkundekring Maasdorpen in de gemeente Lith). Tussen 1591 en 1840 was de omgeving van 's-Hertogenbosch in totaal 56 jaren (dat is 22% van de tijd) om militair-strategische redenen geïnundeerd[10]!*

Deze omgeving had wel meer te lijden onder het oorlogsgeweld. Zo lag een deel van de circumvallatie van Fort St. Andries in Lith, Maren en Kessel. Deze laatste dorpen werden vrijwel geheel verwoest. De schepenen van Lith schreven dat in de wijde omgeving door het Staatse leger alle fruitbomen waren gekapt. In deze streken kwamen geen bossen voor en voor de aanvalswerken was nogal wat hout nodig. Daarom werden de fruitbomen gekapt en werden houten spanten van huizen en boerderijen in beslag genomen.

Onder: *Het Marktplein van Lith in 2018 vanuit ongeveer hetzelfde standpunt. Het water is verdwenen en daarvoor in de plaats wordt het plein nu overspoeld met auto's[11].*

In eerste instantie streefde men naar een zo hoog mogelijk inundatiepeil om de toegangen zoveel mogelijk te bemoeilijken[9]. Pas bij het bouwen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie kon men ertoe overgaan de inundatiepeilen van de verschillende inundatievlakken nauwkeurig te regelen. Voor de Zuiderwaterlinie was dat niet aan de orde: daar bepaalden de plaatselijke omstandigheden en mogelijkheden het te verkrijgen inundatiepeil.

Door de militaire inzet van de, meestal vanuit agrarische behoeften opgerichte kunstwerken, kregen ze strategische betekenis en de meest belangrijke, zoals de Blauwe Sluis bij Gewande, werden dan ook voorzien van verdedigingswerken om te voorkomen dat de vijand zorgde dat er een eind kwam aan de inundatie.

Gewoonlijk wordt deze strategie bekeken vanuit de militaire kant en gezien als een slimme toepassing van water, het water als vriend. Er is echter nog een andere kant van de inundatie: de boeren en andere bewoners van het inundatiegebied. Veel inundaties vonden plaats in de zomermaanden (oorlog vond nog vooral in de zomer plaats), waardoor de oogst van dat jaar verloren ging. Ook al was er geen schot gelost, dan nog hadden de bewoners in het inundatiegebied daardoor te kampen met armoede. In de waterlinie tussen Bergen op Zoom en Steenbergen - thans West Brabantse Waterlinie genaamd - werden zeven maal inundaties gesteld en wel in de perioden 1628-1649, 1671-1678, 1702-1713, 1747-1748, 1784-1785, 1793-1795 en 1830-1832. Alles bij elkaar zo'n 50 jaar in een periode van twee eeuwen! Zeker in het westelijk deel van de Zuiderwaterlinie, waar de inundatie met zout water plaatsvond, waren de gevolgen jaren later nog merkbaar. Tel daarbij op het feit dat de belegeraars zelf voor hun proviand moesten zorgen (gewoonlijk door het te stelen bij de plaatselijke boeren), dan kan men wel stellen dat de verdediging van de zuidgrens van Holland wel heel eenzijdig op de schouders van de Brabantse boeren werd gelegd. Pas in 1896 werd er iets van een schadevergoeding voor boeren in inundatiegebieden geregeld, maar dat kwam voor de Zuiderwaterlinie te laat.

Nader onderzoek is nodig naar de diverse inundatievlakken: wanneer zijn ze in gebruik genomen als onderdeel van de Zuiderwaterlinie, hoe werkte de inundatie, welke kunstwerken waren daarbij betrokken,

wat is daarvan nog terug te vinden, hoe zijn de ontwikkelingen in de eeuwen dat de linie functioneerde, wat kan er gezegd worden van de gevolgen voor de plaatselijke bevolking?

Forten en schansen

Een fort is een militair gebouw of kampement dat is ingericht om een eenheid militairen te herbergen en dat geëigend is zich te verdedigen tegen vijandelijke aanvallen. Er waren al diverse forten aanwezig in het gebied (zoals Fort St. Andries, de Citadel van 's-Hertogenbosch, diverse forten langs de Eendracht, Fort de Roovere etc.). Later zijn nog diverse nieuwe forten aangelegd om de Zuiderwaterlinie te versterken en om de positie van bestaande vestingen te verstevigen.

Een schans is een militair verdedigingswerk, meestal gemaakt van aarde. Vooral in de zeventiende eeuw werden er veel schansen aangelegd ter verdediging van belangrijke routes en vaarwegen of ter versterking van een vesting. De Kleine Schans bij Terheijden is een goed voorbeeld.

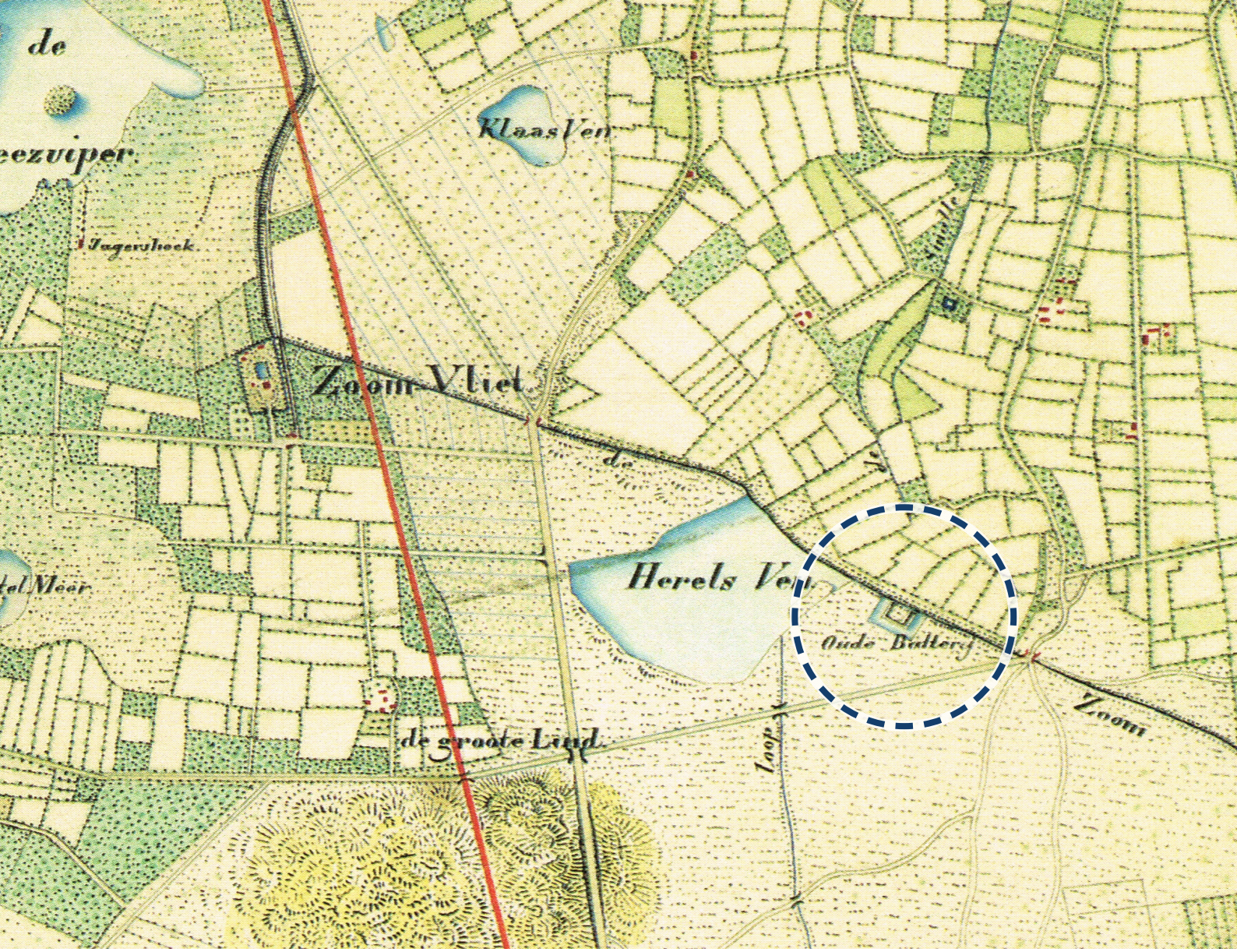
Figuur 8 - onder: *De Kleine Schans bij Terheijden, omstreeks 1952 (bron: KLM-Aerocarto nr. 19010, gepubliceerd in: Stichting Menno van Coehoorn (1996): Atlas van historische vestingwerken in Nederland, deel Noord-Brabant, Utrecht, Stichting Menno van Coehoorn, pag. 124).*

[9] zie ook: Bevaart, B. e.a. (2018): Vier eeuwen militaire inundaties rond 's-Hertogenbosch - Water, eeuwenlang de beste verdediging; een zegen, maar ook een kwelling, Uitgave: Kring vrienden van 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch.

[10] Bevaart, B. e.a. (2018): Vier eeuwen militaire inundaties rond 's-Hertogenbosch - Water, eeuwenlang de beste verdediging; een zegen, maar ook een kwelling, Uitgave: Kring vrienden van 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch.

[11] Cuijpers, J. en J. Mulder (2019): Erfgoed, water en ruimte, deel 1, in: Vitruvius, jaargang 12, nr. 46, p. 23-27.

Figuur 9 - boven: *Oude Batterij aan de Zoom ten zuiden van het dorp Heerle (gem. Roosendaal) - deze batterij werd in 1747 door Franse troepen aangelegd ter verdediging van de rechterflank van het belegeringskamp (bron: Topografische manuscriptkaart 1840).*

Batterijen

Een batterij is een militaire term voor een eenheid artilleriewapens, vaak opgesteld in een rij. Veelal werden de opstelplaatsen versterkt door een wal, vaak ook voorzien van een gracht. Deze opstelplaatsen werden ook batterij genoemd. De Zuiderwaterlinie bevat veel van zulke batterijen.

Linies

Om te voorkomen dat de vijand tussen twee versterkingen door optrekt, kon een linie worden versterkt door de aanleg van verdedigingswallen en grachten. Een voorbeeld is de linie tussen Bergen op Zoom en Fort de Roovere en de door Menno van Coehoorn ontworpen Linie van de Munnikenhof.

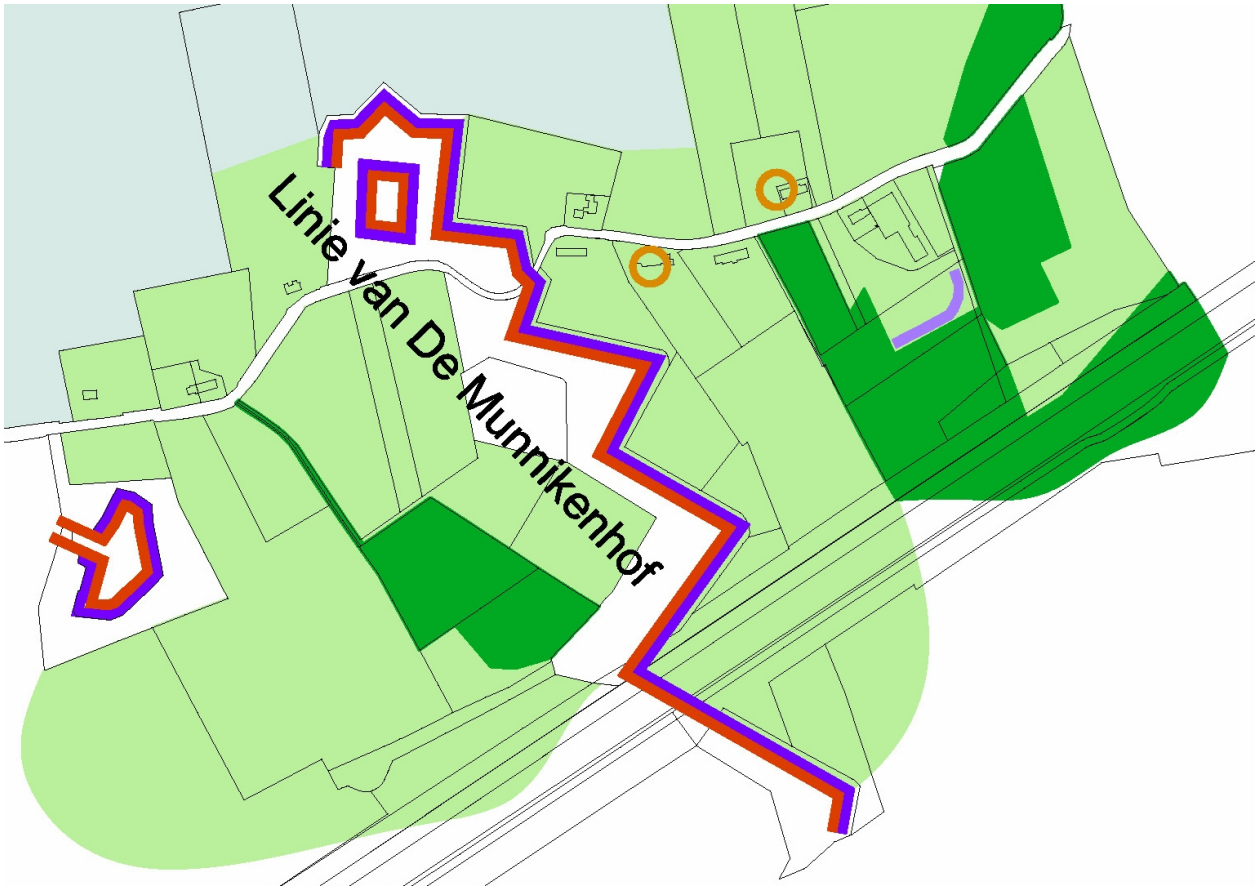
Schootsvelden en Verboden Kringen

Rondom een vesting werd een zekere ruimte zoveel mogelijk open gehouden. Uiteraard wilden de verdedigers niet graag dat de vijand zich kon verschuilen achter gebouwen, bosjes of aardwallen. Daarom werd het schootsveld zoveel mogelijk vrij van dergelijke obstakels gehouden. Gebouwen werden afgebroken en opgaande beplanting werd gerooid.

Verder werden grote hoogteverschillen genivelleerd. Soms werd een glacis aangelegd, een nauwkeurig gemodelleerd terrein, waardoor een gedekte weg aan het oog onttrokken werd.

De Verboden Kringen zijn een voortzetting van de vrije schootsvelden. Op grond van de Kringenwet (1853) waren rondom elk verdedigingswerk zg. verboden kringen getrokken: binnen de eerste 300 m mocht slechts met speciale toestemming worden gebouwd en dan nog alleen in hout (zodat het gebouw in tijden van oorlogsdreiging onmiddellijk kon worden afgebroken en desnoods in brand gestoken). Binnen de 600 m mocht zonder toestemming worden gebouwd, maar alleen bepaalde onderdelen (zoals schoorstenen) mochten in steen worden gebouwd. Binnen de 1000 m mochten alleen met speciale toestemming infrastructurele werken worden aangelegd. De Kringenwet bleef tot 1951 van kracht.

Figuur 10 - onder: *Linie van de Munnikenhof, een ontwerp van Menno van Coehoorn uit 1701 als onderdeel van de Zuiderwaterlinie. In 1747 werden er vier lunetten aangebracht: twee aan de uiteinden van de linie en twee verder achterwaarts. De lunet aan het noordelijke uiteinde van de linie is nog enigszins herkenbaar. Die aan de zuidzijde is verdwenen. Van de meer achterwaarts geplaatste lunetten is de noordelijke nog goed herkenbaar, de zuidelijke is verdwenen bij de aanleg van het Markkanaal in 1911.*

2. Cultuurhistorische waarde

2.1 Wat maakt de Zuiderwaterlinie uniek? Hoe onderscheidt deze zich van andere (water)linies in Nederland?

De Zuiderwaterlinie is één van de vele verdedigingslinies die ooit op Nederlands grondgebied gemaakt zijn[12]. Inmiddels zijn veel van die linies verdwenen, maar degene die er nog zijn, vallen niet erg op in het landschap. Dat was ook de bedoeling van de verdedigers: alle linies waren geheim - men deed er alles aan om ze onzichtbaar te houden (tegen spionage), zodat de vijand verrast zou worden als hij onverhoopt in de buurt van een linie kwam. Het feit dat de Zuiderwaterlinie niet zo heel bekend is, zegt dus niet zoveel.

Ook heeft de Zuiderwaterlinie niet zo'n roemrijke geschiedenis als de Oude Hollandse Waterlinie. Tijdens het rampjaar 1672 toen Frankrijk, Engeland, Keulen en Münster samen de Republiek aanvielen en de ene na de andere vesting in handen van de Fransen viel, voorkwam de provisorisch samengestelde Oude Hollandse Waterlinie dat het centrale deel van Holland door de Fransen kon worden aangevallen. De uniciteit zit 'm dus niet in een roemruchte krijgsprestatie, hoewel de Zuiderwaterlinie in de tijd van zijn bestaan wel heel veel strijd heeft gezien.

De Zuiderwaterlinie wordt wel de oudste en de langste waterlinie in Nederland genoemd. Daar valt veel voor te zeggen, hoewel de historische werkelijkheid in het algemeen te ingewikkeld in elkaar zit om dit zo stellig te kunnen beweren. Vast staat wel dat de West-Brabantse waterlinie bij Bergen op Zoom, een belangrijke bouwsteen van de Zuiderwaterlinie, een van de oudste, zo niet de oudste permanente waterlinie van Nederland was. Die waterlinie werd in 1628 aangelegd en rond 1700 door Menno van Coehoorn opgenomen in de grotere reeks van inundaties.

De bijzondere historische waarde van de Zuiderwaterlinie ten opzichte van andere waterlinies zit in verschillende aspecten:

A Historische vestingsteden staan aan de basis van de linie. Anders dan de Nieuwe Hollandse Waterlinie, die slechts enkele kleinere historische vestingsteden omvat, is de Zuiderwaterlinie gebouwd op basis van drie grote vestingsteden (Bergen op Zoom, Breda en 's-Hertogenbosch) en meerdere kleine vestingsteden (Tholen, Steenbergen, Willemstad, Klundert, Geertruidenberg, Heusden en Grave). Bovendien zijn binnen het gebied van de Zuiderwaterlinie nog diverse oudere vestingsteden gelegen (zoals Zevenbergen, Megen en Ravenstein). De Zuiderwaterlinie is dan ook een stedelijke linie.

Militaire gebouwen binnen de vesting

Figuur 11: *De Lange Stallen in Breda (foto: Erfgoedbreda.nl). Binnen de vestingsteden brachten de gelegerde garnizoenen veel activiteiten met zich mee. Er waren wachtgebouwen, kazernes, exercitieterreinen etc. Dit karakteristieke gebouw uit 1765 was een onderdeel van de Chassékazerne en diende als onderkomen voor ca. 250 paarden van het regiment cavalerie dat in Breda gelegerd was. Al die paarden hadden ook veel grasland (wei- en hooiland) nodig. in 1868 werd er een bovenverdieping op de stallen gebouwd en werd het gebouw ingericht als kazerne. In 1980 werd het gebouw verbouwd tot winkel-kantoor-atelierwoningen. Het staat op de gemeentelijke monumentenlijst.*

B De Zuiderwaterlinie omvat de hele historische krijgsgeschiedenis, zowel verdediging (in de vorm van vestingwerken, forten, batterijen, schansen en linies) als aanval (bijvoorbeeld restanten van circumvallatielinies en tijdelijke linies), zowel de glorie van de overwinnaar als de plaatselijke bevolking als eeuwige verliezer.

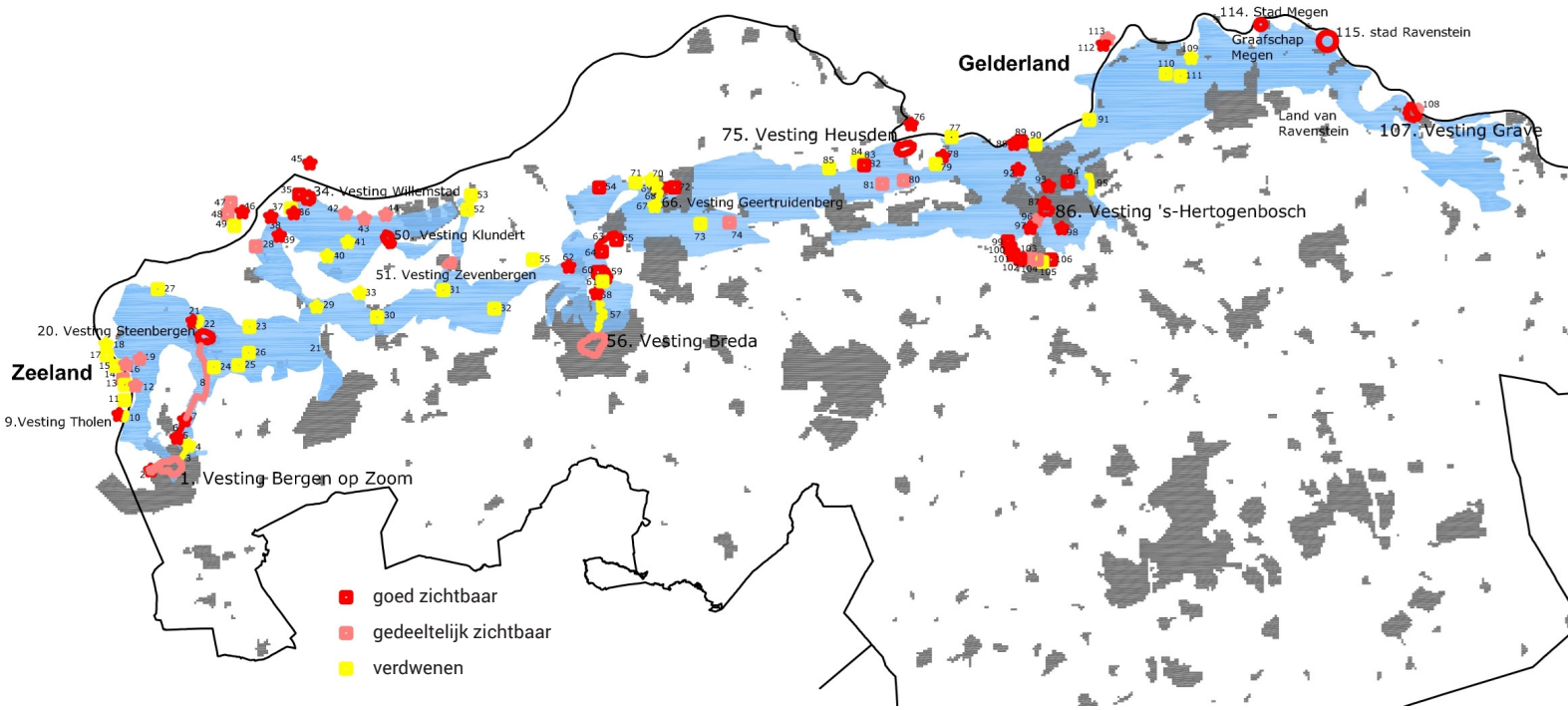
C De Zuiderwaterlinie markeert een landschappelijke, culturele en historische grens. De linie was ooit bedoeld om de toenmalige grens van de provincies Holland en een deel van de grens van Zeeland te verdedigen. Daarbij werd gebruik gemaakt van natuurlijke grenzen in het landschap. Daardoor markeert de Zuiderwaterlinie nog steeds een landschappelijke en culturele grens (zoals in de inspiratieatlas[13] staat vermeld: calvinistisch versus Bourgondisch, harde “G” versus zachte “G”, klei versus zand, “patat” versus “friet”, protestant versus katholiek, laag versus hoog, boven de rivieren versus onder de rivieren, zij versus ons.

D De Zuiderwaterlinie is een zwaar bevochten verdedigingslijn. Gedurende de periode van bestaan is de linie (of delen daarvan) herhaalde malen aangevallen. Elke aanval vormde weer een les voor de verbetering van de defensie. De Zuiderwaterlinie is dan ook de leerschool geweest voor de ontwerpers van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en andere verdedigingslinies.

E De Zuiderwaterlinie is een zuiver voorbeeld van een grootschalige verdedigingslinie uit de achttiende en vroege negentiende eeuw, waarvan sommige delen al in de eeuw daarvóór functioneerden. De Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn constructies uit de negentiende eeuw, waaraan voortdurend verbouwd, vernieuwd, toegevoegd en veranderd is. In de Zuiderwaterlinie is de opzet uit de vroege achttiende eeuw nog steeds goed te herkennen. De linie ligt er nog steeds bescheiden en op de achtergrond bij, zoals die bedoeld was. Een geheim om te ontdekken!

F De Zuiderwaterlinie onderscheidt zich van de beide andere grote waterlinies door het verschil in inundaties: zowel qua nagestreefd peil, als door de bronnen (rivierwater, beekwater, zeewater, afhankelijk van het deel dat geïnundeerd moest worden).

[12] Onderzoekers telden in 2004: 46 historische verdedigingslinies - Ministerie van VROM, directoraat-generaal Ruimte (2004): Het post-militaire landschap - een overzicht van linies en stellingen in Nederland, Den Haag.
[13] Kwant, R. (red.) (2018): Zuiderwaterlinie Noord-Brabant, een open boek, uitgave: provincie Noord-Brabant, ‘s-Hertogenbosch, p. 76-77.

__Figuur 12:__ Zichtbaarheid van de verdedigingswerken van de Zuiderwaterlinie: rood = goed zichtbaar; roze = gedeeltelijk zichtbaar; geel = verdwenen.

2.2 Welke afzonderlijke componenten zijn nog herkenbaar?

De herkenbaarheid van de historische vestingwerken in het gebied varieert nogal. Veel werken zijn goed bewaard en nog duidelijk herkenbaar. Andere werken zijn geheel verdwenen en alleen uit historische bronnen bekend. Van veel werken zijn nog wel overblijfselen aanwezig, maar die zijn voor de leek moeilijk herkenbaar: een stukje wal, een bochtje in een sloot of een dijk. In bijlage 1 zijn de goed en de matig herkenbare objecten weergegeven. Bij Bergen op Zoom en Breda staat aangegeven dat deze matig zichtbaar zijn. Dat geldt uiteraard niet voor de stad, maar voor de vestingwerken: in beide steden zijn de vestingwerken grotendeels geslecht, waardoor de vestingwerken alleen plaatselijk herkenbaar zijn.

De inundatievlakken zijn op veel plaatsen ook nog herkenbaar: veel open poldergebieden hebben hun openheid behouden, hoewel die tegenwoordig wel onder druk staat: door de ontwikkelingen in de landbouw, de behoefte aan bouwgrond en bedrijventerreinen en infrastructuur, is de vroegere grootschalige openheid op veel plaatsen danig verkleind.

2.3 Onderverdeling in stellingen

De Zuiderwaterlinie was in historisch perspectief opgebouwd uit meerdere stellingen:

a ***Stelling van de Eendracht.*** Deze stelling ter bescherming van de scheepvaart op de belangrijke scheepvaartroute van en naar Antwerpen, werd al in de jaren 80 van de zestiende eeuw in stelling gebracht. In 1747 kreeg deze stelling daarnaast een rol ter verdediging van de westflank van de Zuiderwaterlinie.

b ***Bergen op Zoom - Steenbergen.*** De versterking van beide middeleeuwse vestingen werd afzonderlijk geregeld. Sinds 1628 werden de polders tussen Bergen op Zoom en Steenbergen geïnundeerd. Daarnaast boden de moerassen ten oosten van Bergen op Zoom en Halsteren goede mogelijkheden om de toegang van de vijand te belemmeren. Vanaf 1628 werd de linie tussen Bergen op Zoom en Steenbergen, thans West Brabantse Waterlinie genaamd, voorzien van versterkingen. Deze linie werd later geheel opgenomen in de Zuiderwaterlinie.

c ***Willemstad.*** De vesting Willemstad was een belangrijk onderdeel van de Zuiderwaterlinie, omdat deze de doorvaart van de grote zeearmen naar de grote rivieren beheerste en de toegang van het zuiden naar Holland. De stelling werd in de achttiende en de negentiende eeuw aanzienlijk versterkt door de aanleg van aanvullende vestingwerken, tot aan de overkant van het Hollands Diep en het Haringvliet aan toe.

d ***Klundert.*** De vesting Klundert beheerste aanvankelijk de brede Mooie Keene en de oostflank van Willemstad. Deze vesting werd in de achttiende eeuw voorzien van aanvullende werken.

e ***Diverse werken langs Dintel, Mark en Donge.*** Al voor de totstandkoming van de Zuiderwaterlinie waren er verdedigingswerken aangelegd. Deze werden in het kader van de Zuiderwaterlinie versterkt en/ of uitgebreid. Het waren min of meer afzonderlijke werken.

f ***Breda-Geertruidenberg.*** De verdediging van beide middeleeuwse steden was oorspronkelijk afzonderlijk geregeld. Dat is niet zo vreemd, omdat Breda in Brabant lag en Geertruidenberg de zuidelijkste (en oudste) stad van de provincie Holland was. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden beide steden zwaar bevochten. Met name Breda had als Oranjestad voor beide partijen grote symbolische waarde. Menno van Coehoorn smeedde de beide vestingen aaneen in de Zuiderwaterlinie, onder meer door de aanleg van stellingen bij de Munnikhof en bij Den Hout.

g ***Vesting Heusden.*** Heusden lag (tot 1815) in Holland en had zijn eigen verdediging georganiseerd. Zo was er aan de noordzijde het fort Nederhemert gebouwd, dat nu aan de Gelderse kant van de rivier ligt. In de tijd van de Zuiderwaterlinie is de vesting Heusden uitgebreid voorzien van aanvullende verdedigingswerken.

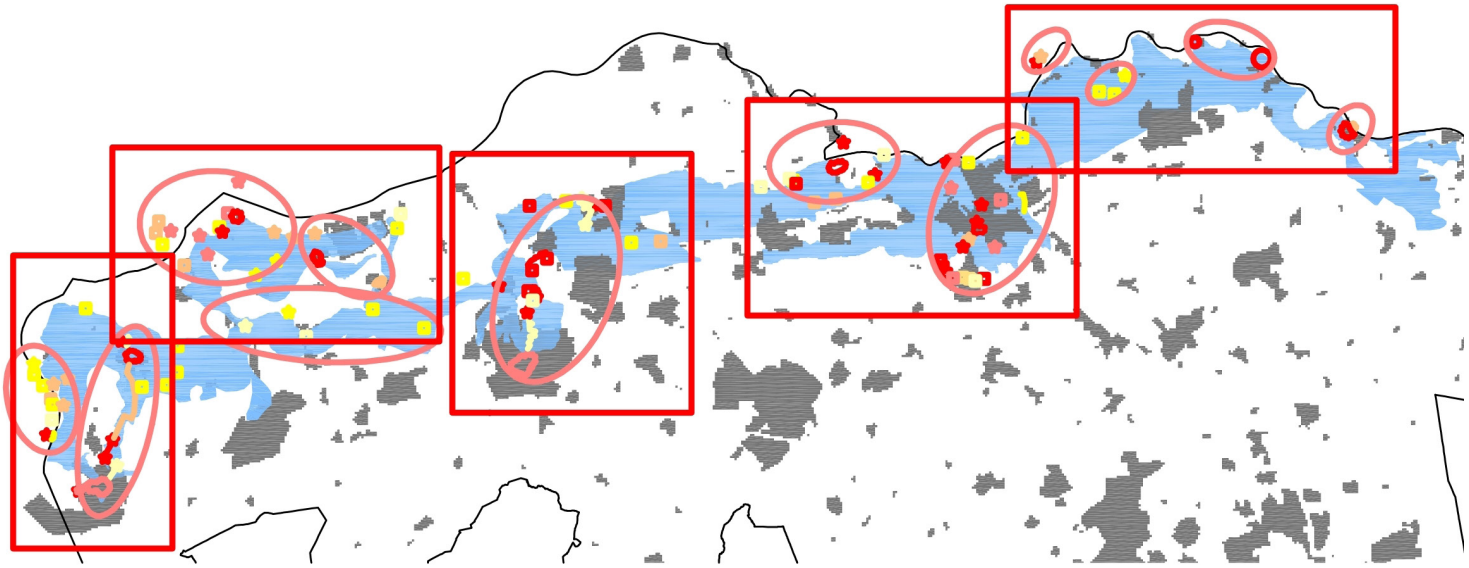
h ***Stelling van 's-Hertogenbosch.*** De stad 's-Hertogenbosch is gesticht op een hogere rug te midden van moerassige gronden, die regelmatig overstroomden. Al sinds 1591 werden inundaties bewust ingezet ter verdediging van de stad. Op de accessen rondom de stad en langs de toegang tot de stad via het water werden sterke forten gebouwd (zoals Fort Crèvecoeur), waardoor de vesting onneembaar leek. In 1629 lukte het Frederik Hendrik toch om met behulp van ingenieuze werken de stad in te nemen. Vervolgens werd er eeuwenlang gebouwd en verbeterd aan de verdediging van de stad, die uitgroeide tot een enorm complex vestingbouwkundig meesterwerk. In de negentiende eeuw werden er diverse voor-stellingen toegevoegd, zoals de stelling van Hintham en de stelling Boxtel.

i ***Fort St. Andries.*** Op deze strategische plek waren al eeuwenlang versterkingen aanwezig, omdat vanuit één positie zowel het scheepvaartverkeer op de Maas, als dat op de Waal kon worden beheerst. Het fort werd in tijdens het Beleg van Zaltbommel (1599) in opdracht van Francesco de Mendoza gebouwd. In 1600 werd het veroverd door prins Maurits. Het fort is vervolgens een groot deel van zijn tijd onderdeel geweest van de stelling van 's-Hertogenbosch.

j ***Stelling van Lithoijen.*** Deze stelling is gelegen op de plek waar de Fransen in 1794 al een schipbrug over de Maas hadden gelegd. Nadat in 1825 de weg tussen Oss en de Maas was opgehoogd waarmee een nieuw acces door de linie was gecreëerd, werd omstreeks 1833 deze stelling aangelegd, bestaande uit een centraal fort aan de dijk met twee batterijen ten zuiden daarvan. Ook deze stelling was onderdeel van de stelling van 's-Hertogenbosch.

k ***Megen en Ravenstein.*** Deze steden lagen buiten de Meierij van 's-Hertogenbosch en buiten de jurisdictie van de Republiek. Bovendien was de verdediging van Megen beperkt tot de middeleeuwse stadswallen. De vesting Ravenstein heeft de militaire functie van vesting verloren na de komst van de Fransen in 1672 en voordat de Zuiderwaterlinie werd gerealiseerd.

l ***Grave.*** De stad Grave. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog is Grave diverse malen van bezetter gewisseld, maar uiteindelijk in Staatse handen gekomen. De natuurlijke ligging van de stad een de noordzijde van de Beerse Overlaat maakte opname in de Zuiderwaterlinie vanzelfsprekend. Niet ver daar vandaan ligt de Mineursberg (bij Reek). Het gebied komt aan zijn naam omdat in de Napoleontische tijd hier de *Mineurs et Sappeurs* (mijnenleggers en brandweerlieden) oefenden. Hoewel deze strikt genomen geen onderdeel van de Zuiderwaterlinie is (is geen verdedigingswerk), is de Mineursberg daar wel sterk aan verbonden.

Figuur 13: Historische stellingen en de vijf tegenwoordige stellingen: de 12 historische stellingen zijn globaal met een roze ellips omcirkeld; de vijf tegenwoordige stellingen/delen van de Zuiderwaterlinie zijn met rode rechthoeken omgeven.

Deze 12 stellingen vormden in historisch opzicht de bouwstenen voor de Zuiderwaterlinie. Inmiddels is de Zuiderwaterlinie al meer dan 100 jaar niet meer in gebruik en is de wereld veranderd. Bij de planvorming voor de Zuiderwaterlinie in de gebiedsvisie[14] heeft men ervoor gekozen de gebiedsindeling niet te doen op basis van de 12 historische stellingen, maar om een nieuwe gebiedsindeling te maken in 5 deelgebieden, die (voor het gemak) ook "stellingen" worden genoemd.

De indeling van het gebied in 5 verschillende "stellingen" is niet louter gebaseerd op historische overwegingen, maar ook op praktische, maatschappelijke en ruimtelijke overwegingen:

A ***West Brabantse Waterlinie*** (Bergen op Zoom-Steenbergen, inclusief Eendracht), kernthema: Bakermat van inundatie.

B ***Willemstad*** (inclusief Klundert en werken aan de Mark/Dintel), kernthema: Forten aan het open water.

C ***Breda-Geertruidenberg*** (inclusief werken aan de Donge), kernthema: linies en schansen.

D ***'s-Hertogenbosch-Heusden***, kernthema: bekroonde vestingsteden.

E ***Grave*** (inclusief Sint-Andries, Lithoijen, Megen en Ravenstein), kernthema (Strijd met en tegen de Maas).

[14] Ook in de Inspiratie-atlas worden deze vijf stellingen genoemd: Kwant, R. (red.) (2018): Zuiderwaterlinie Noord-Brabant, een open boek, uitgave: provincie Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch, pag. 177 e.v..

2.4 Waardering van de afzonderlijke onderdelen

Om het toekomstig beleid ten aanzien van een complex fenomeen als de Zuiderwaterlinie te kunnen bepalen is enkel een beschrijving van de in het gebied aanwezige cultuurhistorische fenomenen niet voldoende. Ook de waardebepaling van het aanwezige erfgoed en de gevoeligheid voor ingrepen is een bepalende factor. Er zijn meerdere manieren om de waarden van cultuurhistorische objecten te bepalen, namelijk:

a door te waarderen op basis van een officieel toegekende status ('waardevaste elementen'). Veelal betreft het een beschermde status als beschermd stadsgezicht, rijksmonument, gemeentelijk monument, nationaal landschap etc.

b door te waarderen aan de hand van onderscheiden waarderingscriteria, die de kwaliteit van het erfgoed weerspiegelen ('waardevolle elementen').

Criteria

In het navolgende is gekozen voor een combinatie van beide. De elementen die een beschermde status hebben (rijksmonumenten, beschermde stadsgezichten, eventuele gemeentelijke monumenten) worden automatisch gezien als waardevol omdat ervan mag worden uitgegaan dat er voldoende onderzoek en waardering heeft plaatsgevonden voordat het object die beschermde status verkreeg. De overige objecten zijn gewaardeerd op de volgende criteria, zoals die gebruikelijk zijn bij de bepaling van cultuurhistorische waarden[15]:

a ***Algemeen historische waarden***
Algemene historische waarden (gerelateerd aan maatschappelijke ontwikkelingen), waarbij onder meer het belang van het object/complex als uitdrukking van (een) culturele, sociaaleconomische en/of geestelijke ontwikkeling(en) wordt betrokken, evenals het belang van het object/complex als uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling(en), een technische en/of typologische ontwikkeling of het belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter.

b ***Architectonische en bouwhistorische waarde***
Gebouwde objecten kunnen bijzondere architectuurhistorische en/of bouwhistorische waarden bezitten vanwege het belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur, of voor het oeuvre van een bouwmeester of architect of vanwege de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp, of voor de geschiedenis van de bouwtechniek, of vanwege de afleesbaarheid van de bouwgeschiedenis (historische gelaagdheid) of wegens het materiaalgebruik.

c ***Situationele en ensemblewaarde***
In de vorige paragraaf zijn diverse historische elementen beschreven. Een kenmerk van cultuurhistorische waarden is, dat deze vaak in combinatie met elkaar voorkomen: het ensemble. Het totaal, het ensemble, is meer dan de som der delen. Elk van de afzonderlijke delen is misschien waardevol, maar juist de combinatie, het totaal, is extra waardevol. Dit noemen we ensemblewaarden. Alle elementen in de Zuiderwaterlinie maken deel uit van het waardevolle ensemble Zuiderwaterlinie. Daarom scoren alle elementen hoog op dit punt.

Ensemblewaarden (samenhang) en stedenbouwkundige waarden zijn aan de orde bij het beoordelen van het belang van het object/complex als essentieel onderdeel van een groter geheel dat cultuurhistorisch, architectuurhistorisch en stedenbouwkundig van (inter)nationale betekenis is. Of het belang van het object/complex wegens de situering, verbonden met de ontwikkeling/uitbreiding van een streek, stad of wijk. Of het belang van het object/complex wegens de wijze van verkaveling/inrichting/voorzieningen. Of het belang van het object/complex voor het aanzien van een streek, stad, dorp of wijk. Of het belang van het object/complex wegens de hoge kwaliteit van de bebouwing en de historisch-ruimtelijke relatie met groenvoorzieningen, wegen, wateren en/of de bodemgesteldheid.

[15] www.cultureelerfgoed.nl

De eerste linietoeristen

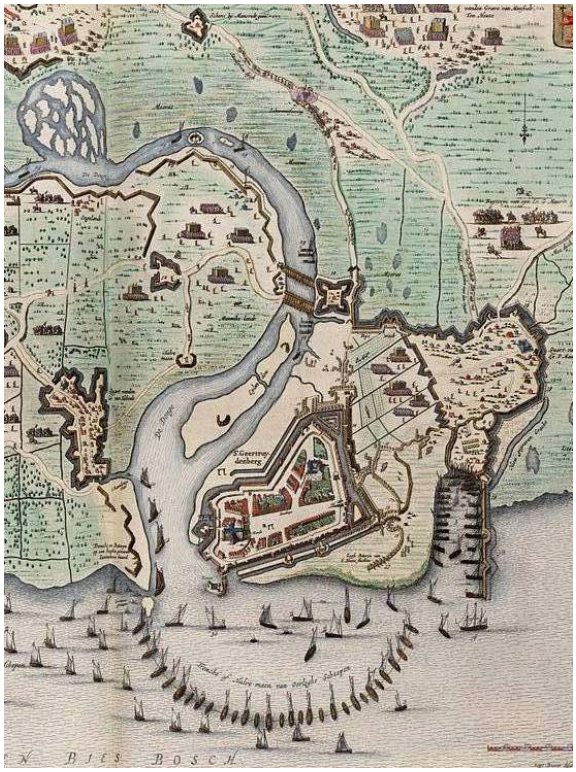
Figuur 14: *Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629. Tijdens het beleg van Geertruidenberg in 1593 werden de kampementen van de Staatse soldaten druk bezocht door mensen van buitenaf om de indrukwekkende werken en activiteiten van de belegeraars te bewonderen, bijvoorbeeld door Louise de Coligny, de vierde vrouw van Willem van Oranje. Ook het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 werd volgens sommige bronnen[16] bezocht door belangstellenden uit heel Europa die de bijzondere technieken en vernuftige oplossingen met eigen ogen wilden aanschouwen.*

d ***Gaafheid en herkenbaarheid***
Alle objecten in de Zuiderwaterlinie hebben een interessante geschiedenis doorgemaakt. De mate waarin (belangrijke perioden uit) deze geschiedenis nog herkenbaar is in het aanzien van het object is een belangrijk beoordelingsciterium. Daarbij gaat het niet uitsluitend om herkenbaarheid door specialisten, maar ook om de herkenbaarheid door een groter publiek.

e ***Zeldzaamheid***
Het is duidelijk dat unieke of zeer zeldzame objecten op het vlak van zeldzaamheid hoger gewaardeerd worden dan veel voorkomende objecten. Toch is dit criterium in het geval van de Zuiderwaterlinie lastiger te beoordelen dan men zou denken. Elk object is immers specifiek voor de betreffende situatie ontworpen en dus strikt genomen uniek.

f ***(Potentieel) maatschappelijke waarde van componenten of component-groepen (verbonden aan verhalen?)*** De potentieel-maatschappelijke waarde hangt samen met diverse aspecten. Gebouwde objecten, waarin de gebouwen nog bewaard zijn gebleven, zijn beter bruikbaar voor toeristisch-recreatieve exploitatie dan de restanten van een droge gracht. Anderzijds is een aantrekkelijk grondwerk interessant voor recreatieve doeleinden, bijvoorbeeld bij de planning van een wandelroute. Het is moeilijk op voorhand in te schatten welke rol een object in de toekomst kan spelen. De potentieel-maatschappelijke waarde hangt ook samen met zichtbaarheid en bereikbaarheid.

[16] Er is overigens uitgebreid archiefonderzoek gedaan om meer zicht te krijgen op 'de belangstellenden uit heel Europa' die de werken en de voortgang van de belegering in 1629 bezocht hadden. In praktijk bleek dat er zeer weinig edelen (men spreekt vaak van vorsten e.d.) daadwerkelijk een bezoek hebben gebracht, en dat veel historici schijnbaar klakkeloos van elkaar hebben gekopieerd zonder daadwerkelijk onderzoek te doen. De enige bezoekende vorsten die konden worden herleid waren prins Ulrich van Denemarken, zoon van de koning van Denemarken, de Winterkoning van Bohemen die was afgezet, en reeds in de Nederlanden asiel had gevonden dankzij Frederik Hendrik, en zoals Bor beschrijft in zijn boek 'veertig hertogen, graven, baronnen, ridderen en edelen die o.a. uit Frankrijk of Engeland afkomstig waren'. waarvan geen enkele onderbouwing in archieven is aangetroffen. (mededeling W. Kievits, 26 02 2019).

Maurits van Nassau in Geertruidenberg

Figuur 15: *Het beleg van Geertruidenberg in 1593. Onder leiding van Maurits van Nassau (1567-1625), de later prins van Oranje, slaagden de Staatse troepen erin de destijds meest zuidelijke stad van de provincie Holland te veroveren. Maurits had een universitaire opleiding gevolgd en hij hervormde het militaire bedrijf op wetenschappelijke wijze. Training en exercitie werden ingevoerd, wiskundigen werden ingeschakeld om de ingewikkelde geometrie van vestingen onder de knie te krijgen. Klassieke Romeinse geschriften waren de inspiratie voor veel verbeteringen, zoals het in formatie blijven van de troepen. De verovering van Breda met het turfschip lijkt geïnspireerd op het paard van Troje. De door hem veelvuldig toegepaste circumvallatie-techniek schijnt ontleend te zijn aan de verovering van Alesia door Julius Ceasar. Er werden rond Geertruidenberg diverse schansen aangelegd en allerlei waterstaatkundige werken om de inundaties op te heffen. Bijzonder is het feit dat de circumvallatie op het water werd doorgezet met schepen. Na drie maanden belegering gaf de stad zich over.*

Waardering

Op basis van de waardering zijn vier categorieën onderscheiden:

A ***Zeer waardevol.*** Het betreft de objecten en gebieden die al beschermd zijn op basis van de Erfgoedwet (beschermde rijksmonumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten). Ten aanzien van de beschermde fortificaties wordt opgemerkt dat de omgeving van deze werken veelal niet onder de bescherming valt, terwijl de vrije ligging van fortificaties in het veld en de vrije schootsvelden belangrijke waardebepalende factoren zijn. Daarom verdient het aanbeveling ook de omgeving van beschermde monumenten en gebieden in het bestemmingsplan een cultuurhistorische status te geven.

B ***Waardevol.*** Objecten en structuren die nog geheel of gedeeltelijk aanwezig zijn in het landschap en die hoog scoren op een of meerdere criteria. Er zijn diverse waardevolle objecten die nog geen bescherming genieten. Wellicht kunnen deze beschermd worden via de gemeentelijke monumentenlijst of door opname in het bestemmingsplan. Uiteraard dient daaraan wel een grondig onderzoek ten grondslag te liggen.

C ***Archeologische waarde:*** objecten en structuren die geheel of grotendeels verdwenen zijn, maar waarvan restanten en sporen nog in de ondergrond aanwezig zijn, hebben archeologische waarde. Aanbevolen wordt deze gebieden in de gemeentelijke erfgoednota en/of bestemmingsplannen aan te geven als gebied met hoge archeologische verwachtingswaarde.

D ***Verloren:*** objecten en structuren die geheel verdwenen zijn (bijvoorbeeld afgegraven in het kader van de aanleg van een kanaal) of waarvan de ondergrondse resten naar verwachting anderszins geheel verdwenen zijn (bijvoorbeeld door aanleg van een bedrijventerrein).

De waardering van elk object is in bijlage 1 weergegeven.

3. Conclusies en aanbevelingen

Historische aspecten en beleidsvorming

- De Zuiderwaterlinie is een van de vele verdedigingslinies die in de loop der eeuwen op Nederlands grondgebied zijn opgericht. De Zuiderwaterlinie is uniek en bijzonder vanwege de vestingsteden die er deel van uitmaken, de volledigheid van de linie, het feit dat de linie een nog altijd bestaande landschappelijke en culturele grens markeert en zijn krijgshistorische betekenis.

- De Zuiderwaterlinie is omstreeks 1700 ontworpen en samengesteld uit diverse vestingen en linies die toen al bestonden. Daar werden in de loop der eeuwen nog diverse versterkingen aan toegevoegd. Na 1874 verloor de Zuiderwaterlinie zijn functie als verdedigingslijn. Verschillende onderdelen behielden wel hun militaire functie.

- De Zuiderwaterlinie strekt zich uit van Bergen op Zoom tot Grave en omvat vestingen, inundatievlakten en inundatiewerken, forten, batterijen en andere verdedigingswerken, die tezamen één verdedigingswerk vormen.

- Het voorgaande onderzoek is zo nauwkeurig mogelijk uitgevoerd, maar het is natuurlijk altijd mogelijk dat er zekere onderdelen van de Zuiderwaterlinie zijn gemist. Nader onderzoek door plaatselijke historici kan hier verandering in brengen.

- Delen van de Zuiderwaterlinie zijn gelegen buiten de provinciegrenzen van Noord-Brabant (zoals het westelijk deel van de Stelling van de Eendracht, delen van de stelling van Willemstad, Fort St. Andries). De provinciegrens mag geen belemmering vormen voor een doelmatig beheer van de linie en de toeristisch-recreatieve exploitatie.

- Het is gewenst tot een liniebreed erfgoedprogramma/erfgoedplan te komen, waarin afspraken, prioriteiten en mogelijkheden (afgestemd op andere programma's) worden samengevat, mede op basis van erfgoedbeleid en de gewenste toeristisch-recreatieve ontwikkeling.

Bescherming

- Gemeenten onderzoeken of nog niet beschermde elementen op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst kunnen worden en/ of in bestemmingsplannen de aanduiding 'met cultuurhistorische waarde' kunnen krijgen.

- Gemeenten onderzoeken of de geheel verdwenen elementen een aanduiding of bestemming Archeologische waarde kunnen krijgen.

- Beleid ten aanzien van inundatievlakken: meewegen in overwegingen ten aanzien van bebouwing en beplanting van delen van de inundatievlakken. De cultuurhistorische waarde van het inundatievlak als onderdeel van de Zuiderwaterlinie dient bij de afwegingen te worden meegewogen.

- Het verdient aanbeveling om de omgeving van beschermde monumenten en gebieden, behorend tot de Zuiderwaterlinie in het bestemmingsplan een cultuurhistorische status te geven. Daarbij is het zaak om niet alleen objecten maar ook de samenhang daartussen een status als ensemble toe te kennen, mits op een duidelijk identificeerbaar en geografisch samenhangend vlak.

- Het verdient aanbeveling om te onderzoeken of nog niet beschermde objecten en structuren van de Zuiderwaterlinie beschermd kunnen worden via de gemeentelijke monumentenlijst of door opname in het bestemmingsplan. Uiteraard dient daaraan wel een grondig onderzoek ten grondslag te liggen.

- Aanbevolen wordt om objecten en structuren die geheel of grotendeels verdwenen zijn, maar waarvan restanten en sporen nog in de ondergrond aanwezig zijn, in de gemeentelijke erfgoednota en/ of bestemmingsplannen aan te geven als gebied met hoge archeologische verwachtingswaarde.

Onderzoek en samenwerking

- Nader onderzoek is noodzakelijk naar de militair-landschappelijke samenhang van het Zuiderwaterliniegebied: hoe hingen de specifiek gekozen oplossingen samen met het aanwezige landschap. Er zijn memories van de genie uit voorbije eeuwen beschikbaar van het aanwezige terrein en welke mogelijkheden en beperkingen dat bood. Nader onderzoek naar de specifieke details van het militaire landschap is noodzakelijk.

- Daarbij zou ook aandacht moeten worden besteed aan de inundatievlakken: hoe was de situatie in 1700; welke gebieden werden toen ingezet; hoe verliep daarna de verdere inpoldering van diverse gebieden; hoe werden nieuwe polders opgenomen in de Zuiderwaterlinie; welke werken (inundatiesluizen, duikers, etc.) werden ten behoeve van de inundatie aangelegd; wat was het nagestreefde inundatiepeil, wat was de bron van het inundatiewater en hoe werd die verdedigd.

- Een aspect dat tot nu toe nauwelijks aandacht heeft gekregen is de invloed van de inundaties en de vrije schootsvelden op de boerenbevolking en de andere bewoners van het gebied.

- Tijdens de inventarisatie ten behoeve van deze erfgoedvisie is naar voren gekomen dat er nog veel niet bekend is: zo blijken er allerlei verdedigingswerken aanwezig te zijn geweest in de omgeving van Boxtel en bij Bergen op Zoom. Ongetwijfeld zal dat op meer plaatsen het geval zijn. Nader onderzoek op stellingniveau is gewenst.

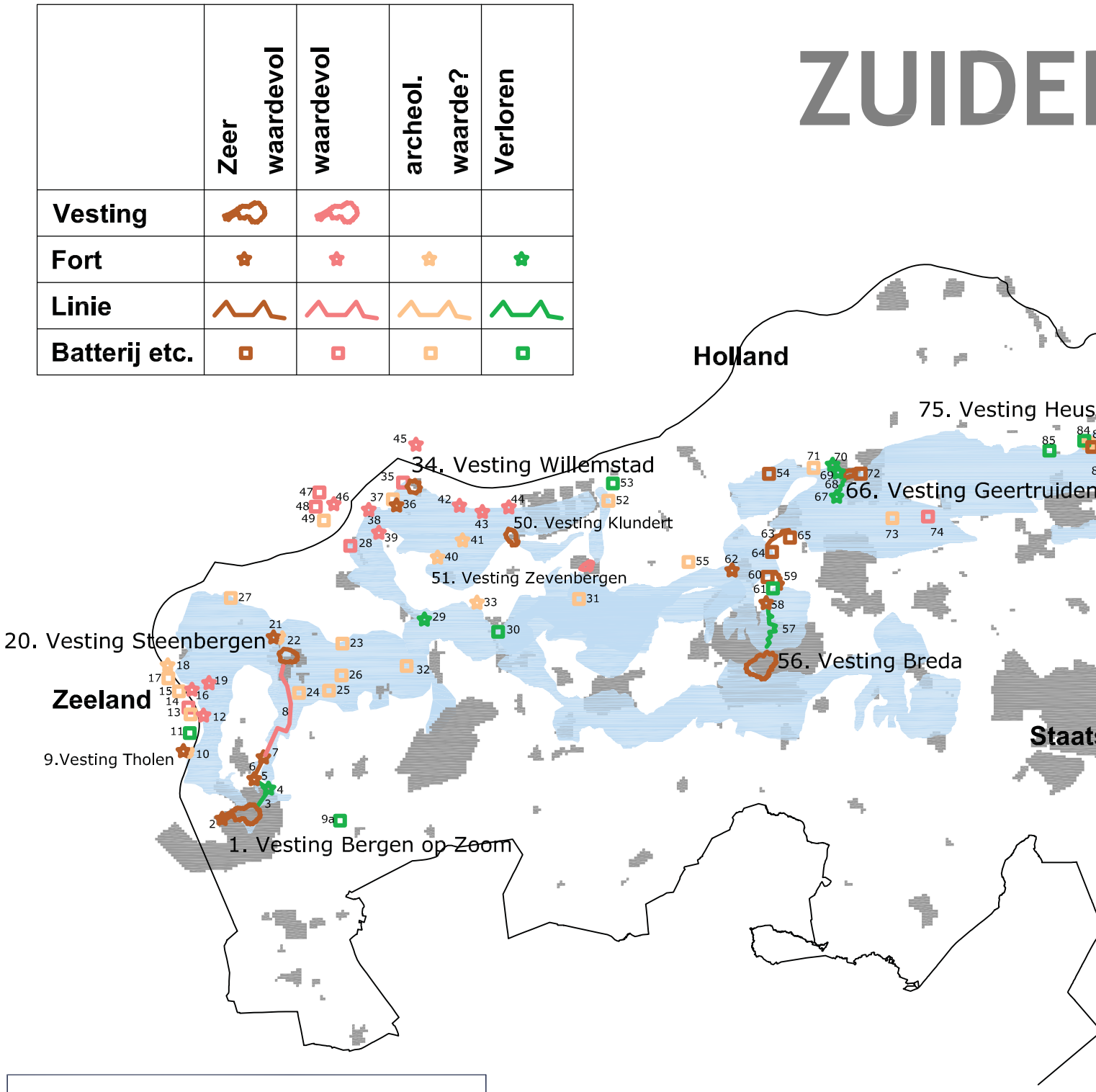
- Er is een grote mate van deskundigheid aanwezig in de steden van de Zuiderwaterlinie (zoals ‘s-Hertogenbosch, Breda, Bergen op Zoom, maar ook in een aantal kleinere monumentensteden, zoals Heusden); is deze deskundigheid inzetbaar voor de andere deelnemende gemeenten?

Bijlagen: (bijlage 1 niet bijgevoegd in dit document)

1 Register Vestingwerken Zuiderwaterlinie v2-1, 26 02 2019

2 Overzichtskaart Zuiderwaterlinie

Bijlage 2 Overzichtskaart Zuiderwaterlinie

PROJECTBUREAU RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

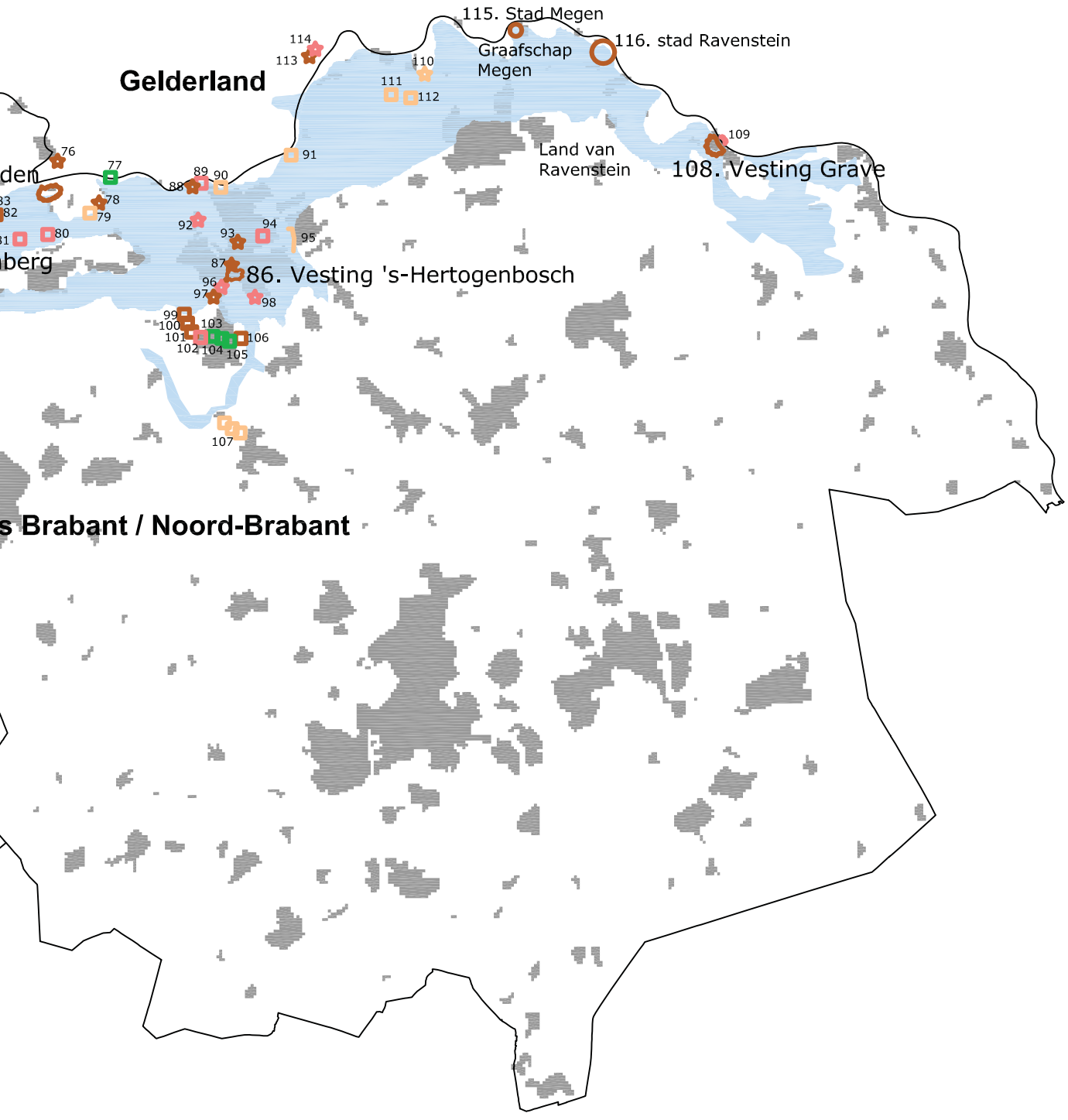
12136 erfgoedvisie zuiderwaterlinie - v2-1 - 190226

ERFGOEDVISIE ZUIDERWATERLINIE

OVERZICHTSKAART

GOUVERNEUR HULTMANSTRAAT 2 5224 CJ 'S-HERTOGENBOSCH +31 651 46 11 15 INFO@POSD.EU WWW.POSD.EU

RWATERLINIE

Colofon

Deze publicatie is tot stand gekomen in opdracht van de Stuurgroep van de Alliantie Zuiderwaterlinie. De inhoudelijke bijdragen zijn vanuit het Programmateam, de Stellingen en alle partners samengebracht, becommentarieerd en aangevuld. De bijdragen zijn tekstueel gestructureerd, herschreven en geredigeerd door Tjeu Cornet (Transconcept Tekstproducties) en Anne-Wil Maris (Programmamanager van de Alliantie Zuiderwaterlinie).

Opdrachtgever: *Stuurgroep Zuiderwaterlinie*
Realisatie: *Anne-Wil Maris, Programmamanager Zuiderwaterlinie, in samenwerking met de Liniebouwers, Liniecoördinatoren en het Programmateam.*

STUDIOMARCOVERMEULEN
architectuur stedenbouw landschap onderzoek

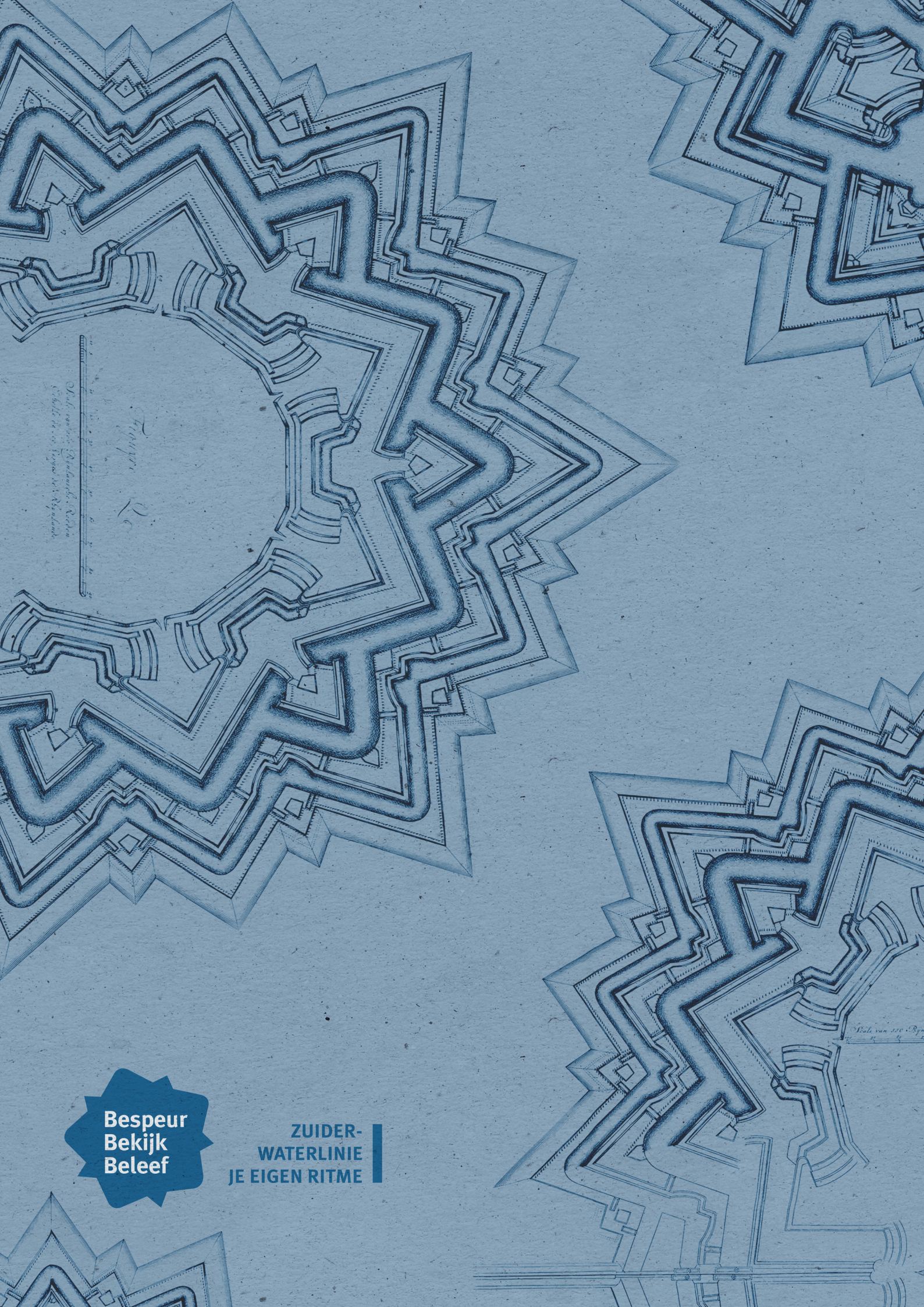
Uitvoering: *Studio Marco Vermeulen*
Team: *Bram Willemse & Joyce Langezaal*

Beeldverantwoording:
Alle beelden zijn gemaakt door Studio Marco Vermeulen tenzij anders aangegeven. Afbeeldingen mogen gebruikt worden onder voorwaarde van naamsvermelding van de maker.

Aan deze publicatie kunnen geen rechten worden ontleend.

Datum
augustus 2021

Met dank aan alle Liniebouwers voor hun geduld en bijdragen. Aan de Stellingcoördinatoren en de Liniecoördinatoren en Denise Hall van Connect voor het telkens doorlezen en aanvullen. Dank aan alle partners voor het vertrouwen en het delen van het enthousiasme voor deze mooie linie, de Zuiderwaterlinie. Dank aan de Stuurgroep voor de mooie opdracht en de prettige samenwerking.

Bespeur
Bekijk
Beleef

ZUIDER-
WATERLINIE
JE EIGEN RITME